

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

ALAPÍTVÁ: 1904-BEN

116.

ÉVFOLYAM

2020.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
BUDAPEST

Felelős szerkesztő
JUHÁSZ DEZSŐ

Szerkesztők
FARKAS TAMÁS, SZENTGYÖRGYI RUDOLF

Szerkesztőbizottság
**GERSTNER KÁROLY, HONTI LÁSZLÓ,
HOFFMANN ISTVÁN, KIEFER FERENC, KISS JENŐ,
NYOMÁRKAY ISTVÁN, SIPTÁR PÉTER**

Nemzetközi tanácsadó testület
**SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTHAL (FIN),
VALENTYIN GUSZEV (RU), PÉNTEK JÁNOS (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)**

TARTALOM

PÉNTEK JÁNOS: Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban. Egy régi kérdés újragondolása	129
ANDOR JÓZSEF: A magyar nyelv első kognitív szemléletű grammatikája. Kritikai áttekintés	139
DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA – FURKÓ PÉTER: <i>A mondván</i> diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése. 2. rész	156
HELTAI JÁNOS IMRE: Dinamika és komplexitás romák nyelvi és etnikai öndefinícióiban. 2. rész	166
DÖMÖTÖR ADRIENNE: Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első félévszázadában	180
Kiseb b k ö z l e m é n y e k . PUSZTAY JÁNOS: A magyar nyelv néhány jegyének eredetéről	196
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k . HEGEDŰS ATTILA: feje. – KARA GYÖRGY: Az új Etimológiai szótár néhány létező és hiányzó szócikkéről	204
É l ő n y e l v . E. NAGY KATALIN: Névszociológiai analízis Szentpéterszeg helynevei alapján. 2. rész	213
S z e m l e . KISS JENŐ: Megjelent a Cívis lexikon. – HEGEDŰS ATTILA: Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. – FERENCZI GÁBOR: A Müncheni kódex olvasata	225
T á r s a s á g i ü g y e k . PÉNTEK JÁNOS: Szabó T. Attila-díj 2020. – SZILI KATALIN: Búcsú Éder Zoltántól. – KISS JENŐ: Búcsú Balogh Lajostól. – HORVÁTH KATALIN: Lizanec Péter 90 éves. – ZIMÁNYI ÁRPÁD: V. Raisz Rózsa 80 éves. – JÁSZAY LÁSZLÓ: Zoltán András 70 éves	237
L e v é l s z e k r é n y . Kocsis Mihály írja. – Dömötör Adrienne és Varga Mónika írja. – Terbe Erika írja	254
S z á m u n k s z e r z ő i	256

Típusok, csoportok, tájak a moldvai magyarban

Egy régi kérdés újragondolása

1. Bevezetés. Hat évtizeddel ezelőtt, 1959-ben jelent meg a debreceni egyetem folyóiratában, a Magyar Nyelvjárásokban SZABÓ T. ATTILA alapvető tanulmánya A moldvai csángó nyelvjárás kutatásának története címmel (1981-es újrakiadásakor módosult az eredeti cím: A moldvai csángó nyelvjárás kutatása (SZABÓ T. 1959/1981: 482–527). Akkor már tíz éve folyt, de még nem zárult le a kolozsvári nyelvészeti tanszék nyelvföldrajzi célú terepkutatása Moldvában, A moldvai csángó nyelvjárás atlasza anyagának gyűjtése, és a befejezéstől még viszonylag távol álltak a többi nyelvatlasz és a néprajzi atlasz munkálatai is (A romániai magyar nyelvjárások atlasza, A magyar nyelvjárások atlasza, Magyar néprajzi atlasz). Utólag meglepőnek tűnik, hogy már a kutatásoknak ebben a szakaszában SZABÓ T. ATTILA nagyon részletes, ám a tagolódás tudománytörténeti előzményeit kevésbé érintő tanulmányában az atlással kapcsolatos anyaggyűjtés tapasztalataként ennek a munkának az egyik fontos eredményét éppen abban látja, hogy „alapvetően és – legalábbis mi úgy hisszük – véglegesen tisztáztuk a csángóságon belül jelentkező nyelvjárás tagozódást. Ennek eredményeképpen ma már világosan látjuk, hogy a moldvai csángó-magyarságon belül [...] három nyelvjárás, sőt – bátran mondhatjuk – ennek megfelelően három néprajzi csoport jelölhető ki” (kiemelés tőlem, P. J.). És következik az „északi-csángók”, a „déli-csángóság” és az „ún. székelyes- vagy székely-csángók” településeinek felsorolása annak jelzésével, hogy a nyelvcsere mely fázisában találhatók az egyes településeken élő magyarok (SZABÓ T. i. m. 518–520).

A kérdés az, hogy hat évtized elteltével, a magyar nyelvföldrajz és a csángó-kutatás jelentős eredményeivel a hátunk mögött, állíthatjuk-e még mindig fenn tartások nélkül a moldvai magyar nyelvjárás régió hármastagolódását, szerencsés volt-e ennek a három megnevezésnek a használata és azonos szintre emelése. Van-e továbbra is okunk a bizonytalankodásra abban, hogy az északi és a déli azonos, mezősegi típusú és eredetű, és ha nincs, miért nem fogadjuk el a kettősséget és a *mezősegi* és *székely* megnevezést?

2. A) Bizonyára a SZABÓ T. ATTILÁRA kevésbé jellemző nagyon határozott fogalmazásnak és az ő tekintélyének is szerepe volt abban, hogy a szakirodalom kellő fenntartások nélkül fogadta el és kanonizálta a véleményét. Annak ellenére, hogy a „csángó kutatás” ezt megelőzően következetesen, kivétel nélkül, a moldvai magyarok kétféleségéről beszélt: magyarokról (csángókról) és székelyekről. Így ír róluk 1841-ben PETRÁS INCE JÁNOS feleletként DÖBRENTAI kérdéseire (PETRÁS 1842), majd JERNEY JÁNOS (1851), mindketten *csángó-magyar* és *székely-magyar* csoportot különböztetnek meg). PETRÁS INCE, aki első a tudománytörténeti sorban mind a tagolódás, mind az eredet kérdésében, Feleleteiben az utólagos kutatások által igazolt, ma is elfogadható véleményt fogalmazott meg: „kétfélek a’ Moldvában települő magyarok: Csángók t.i. és a’ szomszéd Erdélyből be vándorlottak, [...], s hogy ezek a csángók a bevándorlott székelyekkel barátságosan élnek ugyan, [...] de a csángó leány férjhez nem megy székely legényhez.”; „Éppen illy, vagy még nehezebben veszen csángó legény is székely leányt feleségül” (PETRÁS i. m. 1328–1329). 1868-ban tett utazásuk tapasztalata alapján KOVÁCS FERENC is azt jelzi útinaplójában, hogy eltér egymástól a Tatros és Tázló melletti „székely települések” lakosainak nyelve a csángó magyarokétól. Az előbbieket „nyelv tekintetében az erdélyi székely beszédmódjától miben sem különböznek, addig a csángó magyarok saját szerű dialectussal bírnak, mely abban áll, hogy selypeskedő gyermek módjára ejtvén ki a szavakat, s helyett mindenütt sze-t, cs helyett cz-t használnak [...]. Egyébként tisztán és érthetően ejtik ki a magyar szókat, nem nyújtván azokat, mint a székelyek.” (Őt éppen SZABÓ T. idézi: i. m. 489). LÜKŐ GÁBOR 1936-ban megjelent munkájában a moldvai magyarok nyelvében, népi kultúrájában számára már egészen nyilvánvaló különbségek alapján *moldvai-székely* és *moldvai-magyar* néven különbözteti meg őket, és azt is látja, hogy ők magukat nem *csángó*-nak, hanem *magyar*-nak, illetőleg *székely-magyar*-nak tartják (LÜKŐ 1936: 9). A magyar nyelvföldrajzi munkálatokat megelőzően saját gyűjtése alapján készíti el nyelvi jelenségeket szemléltető térképlapjait, szövegdrajzi elemzése pedig a tagoltság fontos tényeit tárják föl (i. m. 78–82). Őt már (jogosan!) zavarja, hogy a *csángó* megjelölést számos más, főképpen a peremterületeken élő, oda sodródott magyar népcsoportra is használják. MIKECS LÁSZLÓ (1941/1989: 13) szintén, az eredet szempontjából fontos kétféleséget hangsúlyozza: székely és nem székely (csángó).

B) Közel három évtizeddel SZABÓ T. ATTILA tanulmányának megjelenése után, 1988-ban, BENKŐ LORÁND abban az előadásában, amelyet az Akadémián tartott, meggyőző nyelvtörténeti (névtörténeti) és nyelvföldrajzi fejtegetéseihez bizonyító anyagként A magyar nyelvjárások atlasza és az egy évvel korábban megjelent Székely nyelvföldrajzi szótár adatait is hasznosíthatta (1990-ben megjelent változatában: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szempontjából). Ő szintén a kétféleséget tekinti evidenciának; ezt és a kettő eltérő eredetét bizonyítja, és arra az álláspontra helyezkedik, hogy „A Románvásár vidéki és a Bákó vidéki csángóságnak [...] az alapvető nyelvi egyezése e népcsoportoknak föltétlenül közös származására, viszonylag egységes települési folyamatára utal, ezért a továbbiakban a két: észak és déli részleg távolabbi nyelvi kapcsolatainak problematikáját együttesen tárgyalhatjuk.” (i. m. 23). A népcsoport megnevezésében

LÜKÖvel mondhatni ellenkező álláspontra helyezkedik, jogosan hivatkozva arra, hogy 1. szaktudományi szinten elfogadhatatlan a *csángó*-nak a köznyelvben elterjedt, kritikátlan használata, 2. a *moldvai-magyar* és a *moldvai-székely* megkülönböztetés pedig mintegy elkülöníti a székelyt a magyartól, és ez azt sugallhatja, hogy a székelyek nem magyarok. Ezért ő a *csángó* megnevezés használatának az eredetire való leszűkítését javasolja a moldvai magyarok északi és déli csoportjára *moldvai csángó* jelzős kapcsolatban, a többiek pedig a *moldvai székelyek*. SZABÓ T. ATTILA a halála előtti évben, 1986-ban egy vele készült interjúban megismétli ugyan a csángók hármasságára vonatkozó nézetét, de ő is elismeri, hogy „Meglehetősen hasonlít egymáshoz az északi csángó és a déli csángó nyelvjárás, de merőben elkülöníthető a többi székelyes nyelvjárástól.” (SZABÓ T. 1988: 268).

C) Az 1959 előtti szerzők tehát, mondhatni kivétel nélkül, kétfélének látják, így írják le a moldvai magyarok nyelvét és az ezzel feltételezhetően összefüggő eredetét. Ezt követően mégis a SZABÓ T. ATTILA által határozottan megfogalmazott hármasság vált hivatkozási alappá, negyven évvel később HALÁSZ PÉTER, aki néprajzi alapon vizsgálta a táji tagozódást, már h a g y o m á n y o s e t n i k a i f e l o s z t á s k é n t hivatkozik rá (HALÁSZ 1999: 33). És ez így is maradt, annak ellenére, hogy pl. JUHÁSZ DEZSŐ a dialektológusok 2004-es konferenciáján (majd később egy angol nyelvű tanulmányban, l. JUHÁSZ 2012) a nyelvföldrajzi kutatások eredményeit áttekintve szintén az északi és a déli hasonló jellegét és mezőségi eredetét látja bizonyítottnak (BURA LÁSZLÓRA is hivatkozva az *a*-zás tekintetében: JUHÁSZ 2004). Ugyanezen a konferencián MURÁDIN LÁSZLÓ az *ly*-ezés és az aszszociatív *á*-zás egymással jórészt egybeeső elterjedésének elemzésével jut hasonló eredményre (MURÁDIN 2004). Szintén az északi és a déli csángóság azonos nyelvi sajátosságaira hivatkozik TÁNCZOS VILMOS is (2011: 15–17). Ennek ellenére jóval bőségesebben lehetne idézni olyan szerzőket a legkülönbözőbb tudományterületekről, akik a csángókkal foglalkozó szövegekben továbbra is triviális ténynek tekintik a hármasságot és az ezt megnevező *északi*, *déli* és *székely* megnevezéseket.

3. A) A bizonytalanság és a bizonytalankodás összefügg a kérdés természetével és a moldvai magyar régió sajátos helyzetével. Minden hasonló jellegű, a nyelvvel összefüggő tagolásnak, tipizálásnak alapvető nehézsége a jelenségek természete, azok folyamatos jellege: kontinuumok mentén kell megtalálni a töréspontokat, ha egyáltalán vannak ilyenek. A moldvai magyar esetében a nehézségeket fokozza a régió enklávé volta. A nyelvi enklávékban ugyanis – azon kívül, hogy konzerválódnak a nyelvi formák – erőteljesebben keverednek, egyenlítődnak ki az eredetileg markánsabb eltérések (l. PÉNTEK 2005: 409). Ennek a keveredésnek, folyamatos belső feszültségnek, nyomásnak volt egy olyan háttere is, amelyre nem irányult kellő figyelem: az a moldvai katolikus (és bizonyára az ortodox) települések túlnépesedése különösen a 19. század közepétől (l. TÁNCZOS 2011: 19, 1. táblázat). Közben a túlnépesedő katolikus székelyek szintén Moldvában és a Regátban (aztán Amerikában) keresték életlehetőségeiket, a moldvai közösségeknek maguknak is hasonló gondjaik voltak, közülük is sokan elvándorlásra kényszerültek.

B) Mire alapozhatta SZABÓ T. ATTILA 1959-ben megfogalmazott határozott és véglegesnek tekintett álláspontját a moldvai magyarok nyelvjárásai és néprajzi

hármasságáról? Mit jelent nála a *nyelvjárási* és a *néprajzi csoport*? Honnan erednek az általa használt elnevezések? Gyakorlatilag akkor már tíz éve folyt a csángó nyelvjárás atlaszának gyűjtése az ő vezetésével, elsősorban ennek a terepen szerzett tapasztalatait tekinthette biztos alapnak. Sőt már jóval korábban, a legintenzívebb első három év után, miközben több magyar és román nyelvű tájékoztatást írt a munkálatokról, 1951-ben egy, inkább a nagyközönségnek szánt dolgozatban mutatta be a csángó csoportokat (a hétfalusiakat, a gyimesieket, a bukovinaiakat), és részletesen, a nyolc évvel későbbihez hasonlóan a „moldvai csángó-magyarság” csoportjait és településeit (SZABÓ T. 1951/1962/1972). A tanszéken a feldolgozás munkálatai is jól haladtak, bár még 1963-ban is távol álltak attól, hogy áttekinthetők legyenek az egyes térképlapok adatai (I. SZABÓ T.–GÁLFFY–MÁRTON 1963). 1964-ben azonban GÁLFFY MÓZES – a hangtani jelenségek vizsgálata alapján – már SZABÓ T. ATTILÁTól eltérően szintén arra a következtetésre jut, hogy kettős, csángó – székely megoszlás igazolható (GÁLFFY 1964). De még mindig nem volt kellő támpont sem a belső tagolódás „végső” tisztázásához, még kevésbé a moldvai magyar távolabbi nyelvföldrajzi kapcsolatainak vizsgálatához a magyarországi és az erdélyi nyelvatlasmunkálatok akkori fázisában. Ez utóbbiak egyébként – amint BENKŐ LORÁND is kifejtette hivatkozott előadásában – utólag szintén a kettős, mezősegi és székely kapcsolódást igazolták (I. még: PÉNTÉK 2006).

A nyelvföldrajzi terepmunka a területiséget, a földrajzi szempontot helyezi előtérbe: a településeket, a kisebb-nagyobb régiókat, nem magukat a beszélőket, ahogy ezt ma a szociolingvisztika teszi. SZABÓ T. ATTILÁT is a munka megtervezésekor elsősorban a kutatópontok érdekelték. Végigjárta egész Moldvát, hogy megállapíthassa, hol élnek még magyarok, mely településeket lehet felvenni kutatópontnak. A terepmunka végéhez közeledve, számára az volt a legfontosabb, hogy minden egyes településről meg lehessen állapítani, jellegében melyik, előzetesen feltételezett csoportba tartozik. Idézett tanulmányában ezt a kitűzött feladatot el is végezte. Településtörténetileg a moldvai magyaroknak nyelvi és néprajzi tekintetben valóban háromféle településük jött létre (eltekintve a valamilyen arányban szinte mindenütt jelenlevő románoktól): 1. a régi magyarok települései, 2. az újabb székely települések és 3. a vegyes, magyar és székely települések (ez utóbbiakban többnyire a településen belül különültek el a magyarok és a székelyek, és az endogámiával is elhatárolták magukat). Földrajzilag az első csoport jellemzően az északi (Szeret menti), a második csoport (a székelyek) jellemzően a Tázló, Tatros és Beszterce mentiek, a harmadik, a vegyes csoport a déli (szintén Szeret menti), Bákó környéki, ahol egy településen belül élnek együtt magyarok és székelyek. Ez a moldvai csángó nyelvjárás atlasza térképlapjain is látható abból, hogy itt Bákó környékén ugyanazon a ponton a magyarok és a székelyek jellemző nyelvi adatai is előfordulnak. Például a *(fa)levél* 504-es térképlapján a magyar *levél* és a székely *lapi*, a *csinál* 185-ös térképlapján a magyarok jellemző *csán*-ja és a székelyek *csinál*-ja.

C) Honnan ered és hogyan értelmezhető a SZABÓ T. ATTILA által feltételezett három csoport megnevezése? A 20. század közepére már végbement a *csángó* név kiterjesztése a moldvai magyarság egészére, a székely csoport is bekerült az általa kreált *csángó* gúnynév csapdájába (I. PÉNTÉK 2017), így érthető, hogy

SZABÓ T. ATTILA is mindhárom csoportot *csángó*nak nevezi (sőt a bukovinaiak, hétfalusiak, gyimesiek közhasználatú *csángó* nevét is tudomásul veszi). Ezen belül nem volt kétséges a *székely* vagy *székelyes csángó* megnevezés, amely egyaránt utalt ennek jellegére és eredetére. A másik, nem székely (korábban *csángó*-nak, *magyar*-nak nevezett) csoport egységes megnevezése és eredete tekintetében azonban még mindig nagy volt a bizonytalanság: az sem volt biztos, hogy nem székely, még kevésbé, hogy milyen eredetű, típusú. Ezt a bizonytalanságot hidalta át a tagolódás alsóbb szintjén ennek a csoportnak az *északi* és a *déli* neve. Ezeknek a neveknek a használatában az befolyásolhatta SZABÓ T. ATTILÁT, hogy két kiváló elődje közül az egyik, WICHMANN, az északon fekvő Szabófalván és környékén gyűjtött, közvetlen mestere, CSÚRY BÁLINT pedig mintegy 70 km-rel délebbre, Bogdánfalván és környékén. Gyaníthatólag a CsángóSz. német címében is szerkesztőként CSÚRY tartotta fontosnak a „Nordcsángó” megkülönböztetést, saját bogdánfalvi kutatásaira és későbbi, tervezett szótárkiadására is gondolva. (Egyébként nem volt szerencsés a hétfalusi anyagot is *csángó* néven szerepeltetni a szótárban, mivel így, egymás mellett az egyes szócikkekben, az adatok maguk cáfolják a két csoport összetartozását, azt, hogy a hétfalusiak nyelvi alapon összetartoznának a moldvai nem székely csoportjával.)

A három csoportnak ez az ugyanarra a szintre való emelése és megnevezése: északi, déli és székelyes, azért sem szerencsés, mert az első kettő a földrajzi elhelyezkedésre utal, a székelyes pedig a jellegre és az eredetre, ilyen tekintetben ezek a jelzők inkohereusak. Következésképpen északiról, délről és nyugatiról lehetne beszélni, vagy az eredetükre utalva legalább úgy, hogy székely és nem székely. Az eredet körüli bizonytalanság, a sokféle hipotézis miatt azonban ezt sem lehetett leírni, hogy „nem székely”, ugyanis SZABÓ T. ATTILA néhány korábbi nagy nyelvész (SZARVAS GÁBOR, MUNKÁCSI BERNÁT, HORGER ANTAL) nyomán hajlott arra a véleményre, hogy a moldvai magyarok mind székely eredetűek. 1958-ban a Magyar Nyelvben közölt írásában az 1598-as *Zekel vidék* adatot újabb bizonyítéknak tekinti arra, hogy Románvásár környékén a székelyeknek egy nagyon korai csoportja helyezkedett el a maga régi székely nyelvjárásával, és egy folyamatosan gyarapodó újabb csoport a Tatros, a Tázló és a Beszterce völgyében: az északi és déli csángók ősei „a középkornak közelebről meg nem határozható időpontjától tartó szinte szakadatlan székely kitelepülés során kerültek Moldvának különböző részeire és így az északi-csángóság mai településterületére is.” (SZABÓ T. 1958/1972: 121). (Az adat valószínű háttérét, ill. a Szabófalva környékének valóságos eredetére és történetére vonatkozó bőséges román történelmi forrásokat PERKA MIHÁLY tárgyalja, PERKA 2006: 19–26). Abban a feltételezésben, hogy a moldvai magyarok mind székely eredetűek, 20. századi csoportjaiknak a nyelvi eltérést kizárólag nyelvtörténeti idősíkok tényeként lehetne értelmezni oly módon, hogy az északiaké a legarchaikusabb, reliktum jellegű, a délieké ennél fiatalabb, változatosabb és változó, a székelyes a legfiatalabb, a legújabb időkig a székelyhez kötődik.

Az *északi* és a *déli* megnevezés tehát az eredet akkori tisztázatlanságát is jelzi, annak ellenére, hogy mint előbb idéztük, már PETRÁS INCÉNél szerepel a régebbi csoport kétségtelen erdélyi magyar (nem székely!) származása. Utólag azt lehet

mondani, hogy a 19. század végi kutatások nemhogy tisztázták volna, inkább összezavarták az eredet kérdését. Magam a viszonylag teljes szóföldrajzi anyag birtokában, annak elemzése alapján – kiegészítéseként a BENKŐ LORÁND által 1990-ben felsorakoztatott döntő tényanyagnak – csak PETRÁS INCÉT igazolhattam (PÉNTÉK 2006), azt, hogy a moldvai magyar nyelvjárás eredetében és típusában kétféle: mezőségi és székely. A két csoport földrajzi elhelyezkedése keveredik: a mezőségiak mégis a Szeret mentén Szabófalvától Ploszkucényig, Bákó környékén a székelyekkel keveredve, a székelyes települések pedig a Kárpátok átjáróitól a Szeret felé tartó mellékfolyókat követve helyezkednek el (a települések ma már többnyire keverten, különböző mértékben elrománosodva).

4. A megnevezésben folyamatosan zavart okozott maga a *csángó* név. Ha jól meggondoljuk, a moldvai magyarok eredetét, történetét tárgyaló munkákban anakronisztikus a név használata, ugyanis a 18. század előtti öt évszázad gazdag történeti forrásanyagában ennek a névnek nincs nyoma. Előtte csak katolikus és magyar volt, a katolikus azt is jelentette, hogy magyar, a magyar azt is, hogy katolikus. Az sem hagyható figyelmen kívül, amire több kutató folyamatosan felhívta figyelmet, hogy tudniillik a név az archaikus moldvai csoport gúnyneveként jött létre: biztosra vehető, hogy a madéfalvi események korában nagyobb számban oda menekülő székelyektől ered (a székelyföldi székelyek ma is lenézik a csángókat, válogatás nélkül: a székelyes csángókat is), és ezt ők magukra vonatkoztatva a legújabb időkig nem használták, sértőnek érezték. (Magam a név eredetét a korábbiaktól merőben eltérően láttam igazolhatónak: PÉNTÉK 2014). Sok más hiteles adat mellett érdemes a leghitelesebbet idézni, a szabófalvi születésű történészét, a ma is ott élő PERKA MIHÁLYÉt. Ezzel kezdi 2006-ban megjelent dolgozatát: „Kiskoromból tudtam, hogy szülőfalum, Szabófalva, nagyobb, mint akármelyik más falu, nagy temploma van, s lakossága magyar, még akkor is, ha egyesek elfelejtették anyanyelvüket. Mi magyarok voltunk, Édesanyám, de mások is, nem ismerték vagy nem akarták használni a csángó elnevezést.” (PERKA 2006: 19) WICHMANN adatközlői ugyanezt mondták: az is magyar, aki már nem beszél magyarul.

Mivel pedig a *csángó* név szaktudományi használata is visszavonhatatlanul kiterjedt a moldvai magyarság (sőt némelyeknél a moldvai katolikusság) egészére, nem volt, nem lehetett foganatja BENKŐ LORÁND arra vonatkozó javaslatának sem, hogy a *csángó* név csak az északi és a déli csoportot, azaz a mezőségit jelölje (mint eredetileg), a kettősséget pedig a *csángó* és a *székely* (BENKŐ 1990: 5). Annak úgy tűnik még kevésbé, amit többféle meggondolásból magam ajánlottam, hogy teljesen el kellene kerülni a *csángó* név használatát. Helyette tökéletesen megfelelné a *moldvai magyar* megnevezés.

5. A néprajzkutatók közül GUNDA BÉLA volt az, aki BENKŐ LORÁNDdal egyidőben, 1988-ban, több tárgyi és társadalomnéprajzi jelenség alapján (endogámia a két csoporton belül, eltérő eke- és szövőszéktípusok, kemenceformák, asszonyok fejviselete stb.) szintén a magyar–székely kettősséget igazolta. Ő egyébként, elsősorban a régészeti leletekre hivatkozva, az eredet kérdésében arra a következtetésre jut, hogy „a Bákó és Románvásár környékén élő magyarok a honfoglalás

előtt a Kárpátokon kívül maradt magyarok utódai, akik a honfoglalás ideje óta megszakítatlanul élnek Moldva földjén.” (GUNDA 1988: 12–14) Ha ez valóban bizonyítható volna, akkor ennek a maradék-magyarságnak magyar nyelvi változatában szintén azonos típusúnak kellett lennie a belső-erdélyi mezőséginél.

BODÓ CSANÁD, VARGHA FRUZSINA SÁRA és VÉKÁS DOMOKOS a CsángA. anyagán végzett dialektometriai elemzés egy szinttel mélyebbre hatoló, finomabb technikájával négy kistájat különítettek el: egy északit, egy Szeret mentit, egy Tázló- és egy Tatros-völgyit (2012: 65). Az én értelmezésemben ez arra enged következtetni, hogy a két típus nagyjából további két-két kistájra tagolódik. Ennek hátterében részben az állhat, hogy az ide érkező székelyek maguk is a székely nyelvjárás eltérő változatait beszélték.

HALÁSZ PÉTER elsősorban a társadalomnéprajz néhány szempontját érvényesítve foglalkozott 1999-ben a belső tagolódás kérdésével, szóföldrajzi és tárgyföldrajzi térképvázlatok és hivatkozásai is vannak. Azt is fontosnak tartja, hogy kerüljön sor a CsángA. behatóbb elemzésére ebből a szempontból: „A Moldvai Csángó Nyelvjárás Atlaszának több mint 600 térképlapján bizonyára számos olyan nyelvjárási jelenséget találhatunk, amelynek földrajzi megoszlása fontos adalékokkal szolgálhat a Moldvában élő magyarok táji-etnikai tagolódásához. Ennek feldolgozása, elemzése nyilvánvalóan a nyelvészek dolga. Én inkább a társadalomnéprajz területén igyekeztem anyagot gyűjteni arról, hogy maguk a moldvai magyarok miként látják a helyzetet, mely településekkel érznek közösséget és melyekkel gyakorolják is az együvé tartozás különböző megnyilvánulásait.” (i. m. 34). Az ő elemzéseinek eredményei részben egyeznek a korábbi megállapításokkal, részben árnyalják az elnagyolt képet a mai belső kapcsolatok alapján. Végző következtetéseiben a következő megállapításokra jut: 1. elkülönül „a Román környéki, északi csángóknak nevezett csoport”, 2. kirajzolódik egy csoport Bákótól északnyugatra a Tázló és a Beszterce völgyében, 3. „elkülönül a Bákótól délre, a Szeret jobb partján húzódó települések láncolata”, 4. fontos a Szeret elkülönítő szerepe a déli tömbben, 5. elkülönül a Tatros és a Tázló összefolyásánál lévő települések csoportja (i. m. 40).

6. Következtetés. Nem kétséges, hogy a tipológia, a (néprajzi, szociológiai) csoport és a nyelvföldrajz eltérő szempontjai a tagolódás vizsgálatának. Ezek az eltérő szempontok és a hozzájuk igazodó módszerek eltérő következtetésekre vezethetnek, amelyek erősíthetik vagy gyengíthetik egymást (különösen a moldvai magyarok esetében). A különböző léptékű és kiterjedtségű nyelvföldrajzi kutatások, elsődlegesen a megjelent nyelvatlások, nem cáfolják, hanem inkább megerősítik a korábbi egyöntetű véleményt a moldvai magyar kettősségéről. Ez a tipológiai kettősség: a m e z ő s é g i és a s z é k e l y, egyúttal világosan jelzi a két csoport belső-erdélyi eredetét is. Ennek a tudásnak a birtokában időszerű volna az északi, déli és székely helyett visszatérni a kettősséghez: a m e z ő s é g i és s z é k e l y megnevezéshez, mindkettővel egyaránt pontosan jelezve a két nyelvváltozat eltérő típusát és a két csoport eltérő eredetét. Földrajzi elhelyezkedését tekintve a keveredés ellenére az egyik jellemzően Szeret mentinek tekinthető (érzkelhető megoszlással északról dél felé haladva Szabófalvától Bákó környékén át

Ploszkucényig, azaz Szabófalvától Szabófalváig, lévén, hogy a ploszkucényiek is Szabófalváról telepedtek délre), a másik a jobb oldali mellékvizek mentén elhelyezkedő kisrégióknak. Mivel azonban egyre inkább szűkül azoknak a létszáma és köre, akik nyelvi kötődésük alapján magyaroknak tekinthetők, csökken annak is a jelentősége, hogy milyen virtuális vonalakkal tagoljuk őket. Az viszont nem lényegtelen, hogyan látjuk és láttatjuk őket történetileg, és hogyan értékeljük a tudomány és a tudománytörténet rájuk vonatkozó megállapításait.

Kulcsszók: moldvai magyar, csángó, belső tagolódás, típus, eredet, székely, mezősegi.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1990. *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 186. sz. Budapest.
- BODÓ, CSANÁD – VARGHA, FRUZSINA SÁRA – VÉKÁS, DOMOKOS 2012. Classifications of Hungarian dialects in Moldavia. In: LEHEL PETI – VILMOS TÁNCZOS ed., *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities. Cluj-Napoca. 51–69.
- GÁLFFY MÓZES 1964a. A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 31–44.
- GÁLFFY MÓZES 1964b. A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangó-rendszere. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 8: 157–167.
- GUNDA BÉLA 1988. A moldvai magyarok eredete. *Magyar Nyelv* 84: 12–24.
- HALÁSZ PÉTER 1999. Új szempontok a moldvai magyarok táji-etnikai tagozódásának vizsgálatához. In: POZSONY FERENC szerk., *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben*. A Magyarságkutatás könyvtára XXIII, Budapest. 33–53.
- JERNEY JÁNOS 1851. *Keleti utazása a magyar őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845*. Pest.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2004. Csángókutatás és nyelvföldrajz: egy kérdéskör tudománytörténetéhez. In: KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 136–166.
- JUHÁSZ, DEZSŐ 2012. The types and main characteristics of the Hungarian dialects of Moldavia. In: LEHEL PETI – VILMOS TÁNCZOS ed., *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. The Romanian Institute for Research on National Minorities. Cluj-Napoca. 97–109.
- LÜKŐ GÁBOR 1936. *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolata az erdélyi magyarsággal*. 2. kiadás. Néprajzi Füzetek 3. Budapest.
- MIKECS LÁSZLÓ 1941/1989. *Csángók*. Bolyai Akadémia, Budapest. (A hivatkozott 1989-es újrakiadás: Optimum Kiadó.)
- MURÁDIN LÁSZLÓ 2004. Két területmegosztó hangjelenség a moldvai csángóban. In: KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar

- Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 167–173.
- PÉNTEK JÁNOS 2005. Magyar nyelv- és nyelvjárászsigetek Romániában. *Magyar Nyelv* 101: 406–413.
- PÉNTEK JÁNOS 2006. A belső tagolódás kérdése a moldvai magyarban a szóföldrajz alapján. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 50/1–2: 29–52.
- PÉNTEK JÁNOS 2014. A moldvai magyarokról és a *csángó* elnevezéséről. *Magyar Nyelv* 110: 437–447.
- PÉNTEK JÁNOS 2017. Etnonimák és identitások. A moldvai magyarok identitásvesztésének példája. In: BENŐ ATTILA – GÚTI ERIKA – JUHÁSZ DEZSŐ – SZOTÁK SZILVIA – TERBE ERIKA – TRÓCSÁNYI ANDRÁS szerk., *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.) három szimpóziumának előadásai*. Termini Egyesület, Törökbálint. 114–125.
- PERKA MIHÁLY 2006. Szabófalvi események. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ szerk., *A moldvai csángók*. A Magyarságkutatás Könyvtára XXIX. Teleki László Alapítvány, Budapest. 19–26.
- PETRÁS INCE JÁNOS 1842. DÖBRENTEI GÁBOR kérdései 's PETRÁS INCE feleletei a ' moldvai magyarok felől. In: „... édes hazámnak akartak szolgálni...” Összeállította DOMOKOS PÁL PÉTER. Budapest, Szent István Társulat. 1293–1515.
- SZABÓ T. ATTILA 1951/1962/1972. Kik és hol élnek a csángók? In: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek* 3. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 122–131.
- SZABÓ T. ATTILA 1958/1972. A moldvai „Zekel vidék” kérdéséhez. In: *Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek* 3. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 119–121.
- SZABÓ T. ATTILA 1959/1981. A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. In: *Nyelv és irodalom. Válogatott tanulmányok, cikkek* 5. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest. 482–527.
- SZABÓ T. ATTILA 1988. Vallomása életéről, munkásságáról, a nyelvstudományról. *Magyar Nyelv* 84: 257–270.
- SZABÓ T. ATTILA – GÁLFFY MÓZES – MÁRTON GYULA 1963. Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 7/2: 214–229.
- TÁNCZOS VILMOS 2011. *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

Types, groups, and landscapes in Moldavian Hungarian

Reconsidering an old question

In his foundational article on the history of research on Moldavian Hungarians in 1959, drawing on linguistic geographic research projects carried out at the department in Cluj-Napoca, Attila Szabó T. concludes that three dialect groups can be discerned within the dialect region of Moldavian Hungarian: *székelyes* ‘Szekler-type’, *északi* ‘Northern’, and *déli* ‘Southern’. This final conclusion of his differs from the opinion of many previous authors who claimed that there are two types of Moldavian Hungarians: *székely* and *magyar* ‘Hungarian’. The terminology had also been confusing previously because the name *Csángó* was used to denote the original (Hungarian) group by some authors, while it was also used generally for all Moldavian Hungarians. The author of the present

paper argues that later linguistic geographic research shows the above tripartite classification to be incorrect, and the previously assumed duality is proven to be justified in terms of origin, dialect type, and territorial distribution. However, the two dialects continuously undergo dialect mixing, and are influenced even more by the dominant local Romanian dialect and the standard dialect of Romanian. Thus, the author proposes to use the names *mezőségi* ‘Grassland’ and *székely* ‘Szekler’ to express this duality.

Keywords: Moldavian Hungarian, Csángó, internal distribution, type, origin, *székely*, *mezőségi*.

PÉNTEK JÁNOS
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

A magyar nyelv első kognitív szemléletű grammatikája

Kritikai áttekintés*

1. Az Osiris Kiadó 2017-i dátummal jelezve, ténylegesen 2018 tavaszán jelentette meg A Magyar Nyelv Kézikönyvtára című sorozatában, TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerkesztésében, *Nyelvtan* címmel nagy volumenű kézikönyvét. A kötet előszavában a sorozatszerkesztő kiemeli, hogy a „*Nyelvtan* kötete a magyar nyelv nyelvtanát az érintettekhez, vagyis a beszélőkhöz közel hozva kívánja előtárni” (19). A tíz kötetre tervezett könyvsorozat célja valóban az, hogy kurrens ismereteket nyújtson, akár a nyelvtudományt művelő szakember, akár az átlagolvasó számára a magyar nyelv jelenkori állapotáról, számba véve használatának különféle aspektusait. Hűen tükrözi ezt a célrendszert a könyv fedelének formáját tekintve egységesen, ikonikus módon megjelenített kötetsorozat témajegyzéke. Az eddig megjelent valamennyi kötet szótárszerű, gyűjteményes formában, alapvetően leíró célzattal adott alapos, tételzetten feltárt ismereteket egy-egy általa reprezentált területről. A jelen ismertetés tárgyát képező *Nyelvtan* nem ilyen. Ez az első kötet a sorozatban, amely a nyelv adott részdiszciplinájának leírását nyújtja, a nyelvműködés egészének komplexitásába ágyazottan. Mint ilyen, megjelenítésének módjában és kidolgozottságában meg kell felelnie a nyelvleírás elméleti és használati bázisára vonatkozó követelményrendszereknek, mindenekelőtt az ún. megfigyelési (observational), leíró (descriptive), valamint a magyarázó (explanatory) adekvátságot illető előírásoknak (CHOMSKY 1965: 25–27, 30–38; RADFORD 1988: 27–30). A szerkesztői bevezetőben nem esik szó arról, hogy milyen olvasóközönség mely céljainak megvalósítására szánt átfogó, kézikönyv státusú művet kívánt létrehozni az ELTE-n 2005-ben szerveződött DiAGram Funkcionális Nyelvészeti Műhelyként működő kutatócsoport. Kritikai szemléletű ismertetésem egyik célja éppen annak megállapítása, hogy a nyelvtudománnyal foglalkozók szűkebb körén túl képes-e a vaskos kötet kielégíteni az intellektuális beállítottságú átlagolvasók tágabb körű táborának igényeit, használata révén valójában képes-e a magyar nyelv jelenkori állapotát megismertető, tüzetes ismereteket adó útmutatóként, kézikönyvként szolgálni számukra.

A kötet címadása nem igazán szerencsés. Az „iskolaszagú” *Nyelvtan* cím túlságosan általános asszociatív tartalmi vonzáskörrel rendelkezik, pláne annak tükrében, amiről és ahogyan szól ez az érdekesítő, széles spektrumú kézikönyv. Olvasói rövid idő elteltével máris a – szakmailag nézve szintén nem szerencsésnek mondható – Osiris *Nyelvtan* címmel illetik. Talán szerencsésebb lett volna egy találó, jellegéhez tartalmában jobban illeszkedő alcímet (vagy még inkább főcímet) adni neki, például azt, hogy *A magyar nyelv kognitív (szemléletű) nyelvtana*. Egy ilyen cím meghatározó lett volna számára profilját, valós nyelvelméleti bázisát

* *Nyelvtan*. Szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. Osiris Kiadó, Budapest, 2017. 1152 lap.

tekintve, megkülönböztetve a más típusú nyelvelméleti ismeretekre és hozzájuk kapcsolható módszertani eljárásokra épülő egyéb grammatikáktól, a hazaiak közül például a klasszikusnak tartható, deskriptív típusú ún. Akadémiai nyelvtantól, vagy a nagy volumenű, strukturálisnak „titulált”, de valójában generatív szemléletű Strukturális magyar nyelvtan köteteitől.

Míg a kognitív-funkcionális alapú Osiris Nyelvtan a jelenkori magyar nyelv rendszerét teljes egészében, holisztikusan és működésében, használat alapúan, dinamikus módon szemlélve, a reprezentáció produktív szintjét a mentális alapú, ugyanakkor a nyelv szempontjából releváns tudatos sematizáció tényeivel és tényezőivel együttes módon kívánja megjeleníteni és működését értelmezni, ennél fogva a nyelvi reprezentáció legmagasabb általa tárgyalt szintjét a kommunikáció bázisának tartott diszkurzus, illetve a szöveg képezi, addig nyelvelméleti riválisai, a strukturális, valamint a generatív nyelveírás különféle modelljeiben a mondatközpontúság, a szintakto-centrizmus képezi az uralkodó nézetet. CHOMSKY a mai napig nem ismeri el a diszkurzív kommunikáció primátusát a mondatra vonatkozó fogalmi apparátus felett. Nézete szerint a nyelvhasználat volumenében a kommunikatív erőt nélkülöző ún. belső beszéd (inner speech) a meghatározó (ANDOR 2004: 108–109). Ugyanakkor ennek elméleti és gyakorlati státusa generatív szemléletű modelljeinek kifejtésében definíció és részletesebb értelmezés, elemzés nélkül marad.

Az kétségtelen tudománytörténeti tény, hogy a saussure-i strukturalizmust követően a generatív nyelv szemlélet képezett új, meghatározó szerepű paradigmát a nyelveírásban. A 20. század 70-es éveitől fogva azonban a nyelvelméleti kutatások fő irányvonalait meghatározó chomskyánus generatív modellről sorra váltak le különféle, teoretikusan és a formai reprezentációjukban egyaránt egymástól igencsak eltérő modellváltozatok (generatív szemantika, interpretatív szemantika, LFG, HPSG, esetgrammatika, relációs grammatika, lexikális esetgrammatika, a generatív lexikon elmélete, mindezek formális nyelvészeti változatai stb.). Ezek közül egyesek későbbi megszűnését, egymásba integrálódását vagy viszonylagos izolálódását figyelhettük meg. Egy azonban közülük továbbra is erőteljesen fejlődött, és napjainkra meghatározó paradigmává vált, mégpedig az, amelyik szemléletében a legradikálisabb kihívója volt CHOMSKY mondatközpontúságra épülő nézeteinek. Ez, főként GEORGE LAKOFF, RONALD LANGACKER, CHARLES J. FILLMORE kutatásainak nyomán, levetette magáról a generatív apparátus öltözékét, és a kutatási szemlélet, attitűd tekintetében integrálva magába a kognitív pszichológia, a filozófiai kognitívizmus, valamint a szociálkognitív tudományokból kölcsönvett nézeteket (s egyúttal kölcsönhatásként gazdagítva is a kölcsönadó szemléleti perspektíváit), kaput nyitott egy új nyelvtudományi diszciplína, a kognitív nyelvészet megjelenésének és egyre erőteljesebb térhódításának. Az új diszciplináris terület pedig integrálódott a szintén új makrodiszciplína, a kognitív tudomány átfogó és összefogó területébe. Emellett, eredetüket tekintve főként európai nyelvelméleti kutatásokból táplálkozva (pl. a brit MICHAEL HALLIDAY tanai nyomán) egyre nagyobb teret nyertek a funkcionalista szemlélet keretében végzett elméleti és gyakorlati vizsgálódások, folyamatosan kiegészülve a szintén új nyelvtudományos diszciplínát képező és szintén európai indíttatású korpusz-nyelvészettel (utóbbi a szintén brit JOHN SINCLAIR úttörő jellegű korpuszfejlesztő

tevékenysége nyomán). Az USA-ban pedig, főként LAKOFF és FILLMORE kutatásaira alapozva tanítványuk, ADELE GOLDBERG modellvezetői szerepével, és a mai napig magát generativistának valló RAY JACKENDOFF részleges csatlakozása mellett egyre erősebb szerephez jutnak a nyelvi konstrukciókat vizsgáló ún. konstrukciós grammatikai vizsgálatok.

A nyelvtanok mint nyelvelméleti bázisú konstruktumok létrehozásának tekintetében a fent említett új diszciplináris területek vagy modellek közül csak egyesek voltak sikeresek, mégpedig azok, amelyek kutatásai a tudomány fejlődésében praktikus jelentőséggel is rendelkeztek. Nem kerülheti el figyelmünket, hogy a 20. század talán legjelentősebb nyelvtudományi „forradalmát” kiváltó generatív nyelvelmélet keretében (ne felejtjük el az általánosan használt nevét: generatív grammatika) nem láttak napvilágot nemzetközileg is elismert, a széles körű nyelvhasználói körbe került, a nyelv működésének egészére kiterjedő, kézikönyv funkciójú nyelvtanok.¹ Készült viszont közismert, kézikönyv formátumú, oktatási célokra is használatos grammatika a kognitív nyelvészet, a funkcionális nyelvészlelet, valamint a korpusznyelvészet tanainak alapján.

Hazai viszonylatban a TOLCSVAI NAGY GÁBOR által vezetett DiAGram kutatóműhely munkatársai többévi, összehangolt kutatómunkájának eredményeképpen vált lehetségessé az első kognitív szemléletű grammatika létrehozása, melynek formája meghaladja a sztenderd grammatikai kézikönyvre vonatkozó sztereotip elvárások rendszerét. A Nyelvtan fejezeteinek tárgyát a nyelvleírás grammatikája szempontjából releváns nyelvi szinteken megmutatkozó jelenségsoportok kognitív szemléletű vizsgálata képezi, mégpedig olyan, összehangolt formában, hogy az egyes adott nyelvi reprezentációs szintre leginkább jellemző ismeretek összefonódottságát, funkcionálását egy másik szint tárgykörére vonatkozó, szintén tüzetes elemzésekkel tükrözi. Így nyerhet a könyv használója komplex képet a nyelv összetett, rendszer alapú működéséről. Minden egyes reprezentációs szintet vagy tárgyi alegységet a kutatócsoport egy-egy tagja dolgozta ki, folyamatos, a munkacsoport egészének tevékenységét összehangoló, a kötet koncepciózus szinergiáját biztosító munkacsoport-értekezletek vitái mellett. A kutatótevékenységnek ez a magas fokú összehangoltsága teljes mértékben áthatja a kötetet, ez képezi egyik legfontosabb értékét. A több éven át folyó kutatás részleges eredményeit a fejezetek szerzői folyamatosan publikálták tanulmányok, monográfiaként megjelent szakkönyvek formájában.

Az alábbiakban röviden, lajstromszerűen összefoglalom a kognitív-funkcionális nyelvészeti paradigma keretében készült nyelvtan legfontosabb, általánosan jellemző vonásait, a jelen keretek között a teljesség igénye nélkül:

(a) A nyelvtan bázisát nem egy elvont fogalom, a mondat totalisztikus értelmezése és reprezentációjának, manifesztációjának generatív eszközökkel történő leírása adja, hanem a nyelvhasználat tényeire és tényezőire épülő diszkurzus, melynek kommunikatív alapját a jelentéskifejezés intenciója képezi.

---

¹ Ennek egyik oka talán az lehetett, hogy az elméleti keretben, maradátságát illetően, 1957 óta számos radikális változtatás, maga CHOMSKY szerzőségével is több modellváltás történt. Az okok akárcsak rövid tételezésére a jelen tanulmány keretei közt nincs lehetőségem.

(b) A nyelvi reprezentáció a megjelenítés alapját jelentő mentális organizáció nyelvi vetülete.

(c) Meghatározó számára a jelentésreprezentáció kognitív alapú sémaszerűsége, ami elsődleges a szintaktikai reprezentáció formáinak megvalósulásával/ megvalósításával szemben.

(d) Funkcionalitásának alapját képezi, hogy benne a jelentés síkjai nem statikus entitások, hanem dinamikusan kifejezett konstruktumok.

(e) A jelentéskonstruálás kommunikatív bázisú dinamizmusának megvalósulása az adott nyelv különféle reprezentációs síkjain, szintjein használt kifejeződési formák, a konceptuális alapjukat adó konstrukciós sémák befolyására szerveződnek reprezentációs egységekké.

(f) A különféle reprezentációs síkok közötti átjárhatóságot ún. interfész funkciójú kapcsolatok/kapcsolódások biztosítják.

(g) A mentális reprezentációban a tudati sémák hálózati formájába rendeztek a nyelvi reprezentáció tárgyát képező tartalmak, melyek a kommunikáció folyamatában szoros összefüggésben vannak a világismereti tudáshálók konceptuális alapú szerveződéseivel, az ún. tudáskeretekkel és a társadalmi konvenciók alapján mentális tömbökbe szervezett forгатókönyvi ismeretekkel.

(h) A tudáshálók nyelvi reprezentációjának folyamatában a kommunikáló felek részéről aktivizálódnak az előzetes kontextuális tudásuk alapját képező enciklopédikus, az abból nyelvi eszközökkel megjelenített lexikális és inherens grammatikai ismeretek, szükség szerint kiegészülve a kifejezetten egyéni, szakértői vagy az ún. kommunális tudásba ágyazódó tudástényezőkkel, melyek különösképpen az aktuális (aktualizált) kontextus keretei között jutnak jelentős szerephez a jelentéskonstruálás és -értelmezés során.²

(i) A kognitív nyelvészeti keretben megjelenített grammatikában nem különülnek el egymástól, külön komponensbe rendezetten a lexikális és a különféle, tradicionális értelemben grammatikai funkciókat teljesítő kifejezések, hiszen funkcionális tekintetben mindegyikük jelentéskonstruálás eredményei.

(j) A kognitív szemléletű nyelvleírás non-moduláris természetű.

(k) A nyelvten konceptuális alapját a kognitív sémafüggő megfigyelések képezik, nem pedig a szabálykövetés elvi rendszere.

Az Osiris Nyelvten elméleti, kognitív nyelvészeti alapjainak szakavatottan részletező leírása TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013-ban megjelent, kézikönyv státusú nagymonográfiája, a Bevezetés a kognitív nyelvészetbe.

Ezek után tekintsük át a kézikönyv fejezeteit egyenként. A könyv hat nagyfejezetben (számos részfejezetben tételezve) jeleníti meg a mai magyar nyelv kognitív szemléletű leírását. Ezek sorrendben a következők: 1. Bevezetés, 2. Hangtan, 3. Jelentésstan, 4. Alaktan, 5. Mondattan, 6. Pragmatika. A fejezetek ilyen sorrendű tételezése némileg meglepő a kognitív nyelvészetben jártas szakember olvasó számára, mivel gyakorlatilag követi a hagyományos, leíró státusú grammatikák leírásának gyakorlatát a nyelvi reprezentációs szintek egymás fölé épülését/építettségét

² A kontextuális tudás különféle típusai ismérveinek részletes, kommunikatív szerepét elemző tárgyalását lásd KECSKÉS (2013) monográfiájában.

illetően, mely szerint a hangtan és a fonológia képezi a legalsóbb nyelvi szintet, a mondattan pedig a legfelsőt. Ehhez járul a mondatrepresentáció formáinak szintjét meghaladó, a szöveg vagy diszkurzus szerveződését és használatát tárgyaló pragmatika. Egy ilyen, a nyelvelméleti kutatások jelenére alapozott nyelvtanban, meglátásom szerint, célszerűbb lett volna a fejezeteket olyan sorrendben tételezni, melyben a Bevezetés szakaszát közvetlenül a Jelentés és a nyelvhasználat problematikáját tárgyaló Pragmatika követte volna, s ezután következhetett volna a Mondattan, tovább haladva az alsóbb nyelvi szintek felé. Illetve, a Mondattan fejezet összefonódását a Morfológiával (a morfoszintaxis fogalmán keresztül és reprezentálódása révén) jobban kifejezte volna a két terület együttes tárgyalása, mely interfész viszonyukat jobban tükrözné.

2. A Bevezetésben (23–71) a szerző és kötet szerkesztő TOLCSVAI NAGY GÁBOR tömören kifejezett, ugyanakkor átfogó ismereteket ad a Nyelvtan alapját képező kognitív-funkcionalista szemlélet nyelvelméleti apparátusáról, fogalmi rendszeréről, főként RONALD LANGACKER és MICHAEL HALLIDAY tanaira alapozott módon. A fejezet kezdeti szakaszában ismerteti a releváns kognitív-funkcionalista nyelvleírás alapkoncepciójának jellegét és módszertanát. Ezt követően általános, mélyreható szakmaisággal megírt áttekintést kap az olvasó az emberi kommunikáció funkciójáról és viszonyrendszeréről a humán tudás mibenlétét képező stratifikációs paraméterekhez, ezek relációiról az elmeműködés különféle szerkezeti reprezentációihoz. Az áttekintésben hangsúlyt kap az a nézet, mely szerint „a funkcionális kognitív nyelvten elsősorban a megismerés, az elmeműködés holista modelljére épül” (31). Ehhez kapcsolódva, a 3. fejezetszövegben helyet kapnak az elsősorban a kognitív pszichológiából átvett alapfogalmak, az absztrakció, a mentális séma, legrészletesebb módon pedig a kategorizáció. A kognitív pszichológiától kölcsönvett fogalmakkal szerves összefüggésben tárgyalja a szerző a kognitív nyelvészet egyik legfontosabb fogalmának, a nyelvi reprezentátumok konstruálásának ismérveit. Már itt szembe találja magát az olvasó a kifejezések értelme és értelmezése/értelmezhetősége variabilitásának tényével, a morfoszintaktikai megjelenítés sokoldalúságának és szemantikai-pragmatikai relevanciájának gazdag példaanyagra támaszkodó bemutatásán keresztül. Ennek során a szerző a kognitív nyelv tudomány szempontjából olyan releváns folyamatok, tények és tényezők szerepét ismerteti, mint a figyelemirányítás szerepének megnyilvánulása a nyelvi tények profilálásában és profilálódásában, hozzá kapcsolódóan a fogalmi hatókör kérdése, a feltűnőség (száliciencia) kontextusismereti függősége³, a mentális hozzáférhetőség, a perspektívaltság, azaz a nézőpontszerkezet nyelvi kifejezésének formái a konceptualizációban, a lexikális elemek, a mondat szerkezetek, valamint a szövegrepresentáció szintjén.

A fejezet 5. szakasza a nyelvi rendszer használatának kérdéskörét taglalja, különös tekintettel a használók individuális és szociokulturális sajátosságainak számbavételére, melyek elemi tényezőként hatnak a megismerés alapvető műveleteinek,

³ A száliciencia perceptuális és kognitív alapjairól és kontextuális típusfüggőségéről lásd részletesen KECSKÉS (2017) tanulmányát.

a mentalizáció kategorizáló és jelentéskonstruáló, sémaképző tevékenységének végrehajtására a diskurzusreprezentáció produkciós és interpretáló, befogadói szempontú realizációjának folyamatában. A kognitív szempontú nyelvelírásban funkcionálisan nem különül el egymástól a grammatika és a lexikon: ezek egymás kölcsönhatásában, a sematizáció függvényében jelenítik meg a nyelvműködést. Ez képezi a funkcionális szemléletű nyelvelírás kontinuumelvét (56). A kognitív nyelvelírás non-moduláris természetű. TOLCSVAI NAGY értelmezésében a „séma a nyelvi kifejezés dekontextualizált, elvont szerkezete. [...] A sémák mintaként, típusként szolgálnak a legkülönbözőbb szerkezeti és fogalmi szinteken” (57). A nyelvi reprezentáció valamennyi szintjén funkcionáló sémaszervezet szoros összefüggésben van a lexikalitás funkcionális megvalósulásával, a kontextuális körülményeknek megfelelő reprezentációt biztosítva az ún. aktív zónák szűrőt képező együttműködésével a profiláció/profilálódás folyamata számára. A szerző ebben a szakaszban helyez hangsúlyt a lexikalizáció és a grammatikalizáció összefüggésére, egyúttal a nyelvi reprezentáció függőségi viszonyára a begyakorlottság, a konvencionáltság intra- és extralingvális tényezőivel, a lexikális kifejezések és szerkezeti sémák referenciális potenciáljának, ezek variábilis jellegének működésével/működtetésével. Ebben a fejezettrészben, a nyelvi változások kérdéskörével foglalkozó 5.8. pontban lett volna célszerű tárgyalni a nyelvi reprezentáció összefüggését a konvencionáltság két fontos tényezőjének, az intralingvális sztenderdizáció és regularizáció megvalósulásának természetével, valamint a delexikalizáció és vele összefüggésben a grammatikalizáció gradáción alapuló folyamatával. Az alapos elméleti apparátust felvonultató Bevezetés fejezet a kognitív szemléletű nyelvelírás módszertani elveinek rövid áttekintésével zárul. A fejezet bővelkedik az argumentációval kapcsolatosan használt szakterminusokban. Az ezek mögötti jelentés megértésében a kézikönyv végén található 24 oldalas glosszárrium támogatja az olvasót.

A fentiekből kitétnik, hogy a kognitív-funkcionális nyelvten szemléletét tekintve rokon viszonyban áll a konstrukcionalizálódás eredetét, okait és folyamatait vizsgáló, napjaink kurrens nyelvelméleti kutatásaiban jelentős szerephez jutó konstrukciós grammatikákkal.

3. Az Osiris Nyelvten második fejezete (73–203) a Hangtan címet viseli, szerzője MARKÓ ALEXANDRA. A fejezet tematikai felépítése radikálisan eltér a megszokottól. A leírás célját alapvetően a magyar köznyelvi beszédhangzás tényezőinek számbavétele képezi. A szerző a fejezetet a beszéd akusztikai-auditív természetének ismertetésével kezdi, áttekintve a hangzó beszéd jelentés és hangzás viszonylatában azonosítható reprezentációs megjelenési formáit, egységeit, szupraszegmentális és prozódiai sajátosságainak alapfogalmait. Ennek során kifejezést ad a beszédhangok sémaalapúságát taglaló nézeteknek (1. és 2. fejezet-pont). Ezt követően egy rövidebb szakaszban tárgyalja (véleményem szerint nem a legmegfelelőbb helyen) a beszéd és az írás viszonyát (3. szakasz), majd pedig hosszabb terjedelmű fejezettrészben részletesen (talán túlzott mélységben is; 4. fejezettrész, 89–118) ismerteti a beszédtevékenység fiziológiájának anatómiai alapjait. Erre épülően, talán túlságosan részletező formában, a járatlan olvasó számára

nem könnyen követhető technikai nyelvezetet használva tárgyalja az 5. szakaszban a beszéd akusztikai szerkezetét. A 6. fejezetpontban a magyar beszédhangzás reprezentációját vizsgálva a szerző szemléletes példák bemutatásával ismerteti a beszéd(tevékenység) prozódiai sajátosságait, tényezőit. Fontosnak tartom, hogy a fejezet példabemutatásain keresztül a szerző láttatja a hangtan szintjének interfész alapú összefüggését a nyelvleírás más aspektusainak, köztük a szintaxisnak a jelenségeivel. Ezen az úton tovább haladva, a hosszú terjedelmű 7. fejezetrészben kerül sor a beszéd szegmentális szerkezetének tételes bemutatására: a magyar beszédhangok készletének szakszerű részletességgel történő áttekintésére, a koartikuláció fonetikai bázisának, a szegmentális szerkezetnek a tárgyalására. A fejezetrész végén, meglehetősen rövid terjedelemben kerül csak sor a fonémák funkcionális státusának áttekintésére. Ezt egy ilyen volumenű kognitív-funkcionális grammatika keretei között kevésnek tartom. A Hangtan fejezet a társas érintkezés hangtani, ún. paralingvisztikai jelenségeinek rövid ismertetésével zárul.

4. A kötet harmadik, az elméleti alapok szerinti egyik legfontosabb és leg-hosszabb fejezete a Jelentéstan, TOLCSVAI NAGY GÁBOR és KUGLER NÓRA társszerzőségében (205–499). Tizenkilenc alfejezetének mindegyikét tömör összefoglalások zárják, megerősítve a nagy terjedelmű kiadvány kézikönyv funkcióját. A rövid bevezető szakaszban (1. fejezetrész) TOLCSVAI NAGY áttekinti a jelentés szemiotikai státusával kapcsolatos alapfogalmakat, a jelentés és a megismerő tudás típusosságának, mentális szerkezeti apparátusának, konvencionálisának, a nyelvhasználatban gyökerező dinamizmusának, a világismereti tények nyelven keresztül történő megjelenítésének enciklopédikus ismeretekre alapozott jellegét. A jelentés mibenlétét specifikáló 2. fejezetpontban részben megismétli, újratárgyalja a könyv Bevezetés fejezetéből már megismert kognitív nyelvészeti alapfogalmak egy részét, kiegészítve azokat a jelentés szempontjából releváns továbbiakkal (tartomány, keret, idealizált kognitív modell, komplex mátrix, centralitás, hatókör). Összefoglalójában a következőképpen definiálja (vagy inkább írja körül) a jelentést: „A jelentés fogalmi jellegű, tapasztalaton alapul, és absztrakció, sematizáció, valamint kategorizáció eredménye. Egy fogalom akkor válik jelentéssé, ha egy nyelvi szerkezetben egy fonológiai szerkezettel összekapcsolódik. A megismerés során a tapasztalatok absztrahálódnak és sematizálódnak: az emberi tudás részévé válnak, sok egyedi példányból elvonatkoztatva. A jelentés egy entitás elvont tulajdonságainak kognitív tartományokba rendezett hálózata.” (234.) Meghatározása alapján látható, hogy TOLCSVAI NAGY felfogásában a jelentést a használatban gyökerező dinamizmus sajátja jellemzi.

A rövid 3. fejezetpontban, szövegpéldány bemutatásán keresztül illusztrálja a jelentés funkcionálását a különféle méretű és kategoriális bázisú nyelvi reprezentációk típusaiban és formáinak megjelenésében. Ezt követően a 4. rész röviden tételezi a grammatika számára releváns nyelvi kifejezések és az összetett jelentésszerkezetek típusait, majd az 5. szakasz bemutatja az egyszerű és összetett jelentésszerkezetek lexikai és inherens grammatikai alkotóelemeinek kompozitumszerkezetét, a referenciapont-szerkezet sémáját és a fogalmi alapú jelentésintegráció megvalósulását. A fejezet hatodik szakasza áttekinti a jelentéskiterjesztés,

a figurativitás formáit és nyelvi releváns funkcióit. Az ezt követő, hosszabb terjedelmű 7. fejezetegység a perspektívátság alapján létesülő/létesített funkcionális természetű jelentéshálózatok tárgyalásával foglalkozik, különös tekintettel a lexikai és grammatikai elemek poliszemiájára, a jelentéshatárok, összekapcsolódások és szétválások mechanizmusaira, valamint a szinonímia kérdéskörére. Utóbbihoz kötődően ugyancsak sor kerülhetett volna a vele ellentétes jelentésviszonyban álló antonímia, valamint mindkét jelentés-reprezentáció gradációs jellegének bemutatására (l. MURPHY 2003, 2010). A következő négy, igen rövid terjedelmű, ugyanakkor profiljukat tekintve egymással összefüggő (8–11.) fejezet olyan témaköröket tárgyal (az explicit és az implicit jelentés megkülönböztetését, a jelentésváltozások azonosítását és értelmező leírását, az episztemikus leghorgonyzás, valamint a szubjektívizáció kérdéskörét), amelyekkel részletesebben terjedelemben majd a kötet Pragmatika fejezete foglalkozik. Ezek a témakörök ugyanis a jelentéstan és a pragmatika interfész viszonyából adódóan szoros összefüggésben állnak egymással. Tudvalevő, hogy a nyelvelméleti kutatásokban a mai napig nem sikerült tisztán különválasztani a nyelvészeti pragmatika és a szemantika saját vizsgálódási területeinek skópuszát. A két diszciplináris terület funkcionális összekapcsoltságának tényrendszerét jobban tükrözi interfész viszonyaik hangsúlyozott együtt kezelése a nyelvleírásban.

A 12–16. fejezetpontok részletesen, egyenként tárgyalják a szófajiság sematizációjának figurális és jelentésszerkezeti kérdéseit, kiindulva az egyes szófajok prototípusos sajátosságainak bemutatásából, haladva a jelentéskifejeződés gradációs formában megmutatózó jegyei gyengülésének nyomon követése mentén a nem-prototípusosságba hajló sajátosságok azonosításáig. A részletező, elemző bemutatások kiterjednek a grammatikalizáció folyamatának sematizációs gyökereire (pl. a 12.6. fejezetpontban), valamint a típusosan grammatikai elemek morfosztatikájának sematizáción alapuló kognitív bázisú jelentésének megvitatására is.

A 17. fejezetegység a mondat jelentésének kérdésköreit vizsgálja. Az a tény, hogy ez a témakör ebben a fejezetben is helyet kapott, holott a mondatban különálló, főfejezet státussal rendelkezik a kézikönyvben, szintén arra utal, hogy a szemantika és a szintaxis rendkívül összetett, interfész viszonyrendszerben áll egymással.

LANGACKER (2009: 245) nyomán TOLCSVAI NAGY a mondatot jelenetet kifejező, perspektívált reprezentációs egységnek tartja; az erre vonatkozó „tudás mondatsémákban, konstrukciókban rendeződik el” (392). A sztenderd generatív nyelvszemlélet mereven totalista mondatfelfogásával ellentétben a langackeri (és mondhatjuk, TOLCSVAI-féle) mondatfogalom dinamikus, reprezentációjának szerepe a diszkurzus keretei között valósul meg. TOLCSVAI NAGY és a Mondattan fejezet egyik szerzőjének, IMRÉNYI ANDRÁSNAK a felfogása szerint a kognitív grammatika prototípuselvét megjelenítő „prototipikus mondat semleges, pozitív, elemi, kijelentő mondat” (395), mely „szereplőinek” viszonyrendszerét a reprezentált jelenet részeként fejezi ki. Bár a kognitív nyelvszemlélet elveinek keretei közt ezzel a mondat- (vagy tagmondat)felfogással feltétlenül egyetérthetünk, a fejezetrésznek ebben a részében igényelném ennek a diszkurzív elvnek és a vele kapcsolatos képletes tartalmú fogalmaknak (jelenet, szereplő) bővebb kifejtését, illetve definícióját. Ugyan kézenfekvőnek tűnik, mégis, a beszédaktus-elméletnek

az aktustípusok tipizálását, az egyes aktusok jellemzőinek azonosítását illető megállapításai alapján (BACH–HARNISH 1979), korpusznyelvészeti megfigyelésekre támaszkodva, olvasóként hasznosnak tartanám a semleges, pozitív kijelentő mondat prototípusos státusának empirikus adatokra alapozott igazolását.⁴ Az elemi (prototipikus) mondat jelentésszerkezetét meghatározó sémaszerkezet tényezőinek tételes felsorolását a 396. lapon találja meg az olvasó. A fejezet a továbbiakban korrekt módon részletező analízis alá veti az itt felsorolt tételeket. Egy észrevételt azonban hadd tegyek az igei vonzatszerkezetek ismertetésével kapcsolatban: a 411–412. oldalon tételezett szereplőtípusok (a mondattan szempontjából releváns szemantikai szerepek) modernkori leírása elsősorban az esetgrammatikus CHARLES J. FILLMORE modelljének (1968), valamint a magát a mai napig elsősorban generatív nyelvésznek valló RAY JACKENDOFFnak nevéhez, korábbi interpretatív szemantikai bázisú alpmunkájához (1972) fűződik. Ezekre ezen a helyen nem történik hivatkozás. A fejezet külön értékének tartom viszont a mondat szórendjét alapvetően befolyásoló kognitív jelentéstani elvek tárgyalását a 17.2.10. szakaszban, valamint a szubjektívizáció pragmatikával érintkező hatásmechanizmusát illető meglátásokat a 17.2.12-ben.

A Jelentéstan fejezet utolsó előtti, 18. szakasza a társzerző KUGLER NÓRA munkája, mely jelentéstani szemszögből tárgyalja az evidencialitásnak és a modalitásnak a mondattannal, vagy inkább a pragmatika tárgykörébe tartozó megnyilatkozás kommunikatív értékével és erejével kapcsolatos vizsgálatát, vizsgálhatóságának feltételrendszerét. Az előbbi fogalom vizsgálati köre a kommunikáló felek által közölt ismeretek eredetéhez való hozzáférésüket, a kommunikátumok faktualitását teszi jelöltté a diskurzusban, míg utóbbi inferenciális alapú feltételezésüket, valószínűsítésüket fejezi ki a közlések mögöttes tényállás-konstrukciójáról. A fejezet korpuszadatokból szelektált szemléletes példaanyagon keresztül mutatja be mind az evidencialitás diskurzus-menyilatkozásokba épített lexikális reprezentációját, mind pedig a modalitás típusainak megjelenítését.

Zárásképpen, a 19. szakasz a szövegség, a diskurzus dolog- és eseménysor-folytonosságának kérdését vizsgálja csupán érintőlegesen, mintegy visszacsatolásként arra, hogy a jelentés vizsgálati kerete a kognitív-funkcionális szemléletű grammatikában nem merül ki a mondatkonstruálás tanulmányozásának szintjén, hanem a diskurzuskonstruálás analízisére irányul.

5. A negyedik fejezet az Alaktan címet viseli (502–660), szerzője LADÁNYI MÁRIA. Ez a kézikönyv egyik legáttekinthetőbben szerkesztett fejezete. Központi fogalma a szó(ság), melynek funkcionális szerepét, alaki reprezentációjának sokrétűségét a magyar nyelv tipológiai sajátosságait azonosító keretek között tárgyalja a szerző. A sajátosságok azonosításában kulcsfontosságú szerepüként kezeli a séma-alapúság kognitív szemléletét. A rövid bevezetés után a szavak belső szerkezetét

⁴ Az indoklás egyik alapját nyilvánvalóan a semleges kijelentő mondat gyakoriságának rendkívül magas számadatai képezhetik. Ugyanakkor ilyen korpuszadatokra vonatkozó információt nem találtam a kézikönyvben. A beszédaktus-elmélettel kapcsolatos kísérletes pragmatikai vizsgálatok alapján sem ismerek erre vonatkozó megfigyelést.

tárgyaló 2. alfejezetben a szerző áttekinti a magyar szavak összetevőinek típusait, majd szemléletesen illusztrálva megkülönbözteti egymástól a fonológiai szó, a morfológiai szó, a szintaktikai szó, a szótári szó (azaz a lexéma) és a lexikai szó fogalmát. Deklarálja, hogy „a morfológiai jelenségek leírására a fenti szófogalmak közül a morfológiai szó fogalma tűnik a legalkalmasabbnak” (508). Funkcionális tekintetben a fogalmi jelentésviszonyok reprezentációja alapján jellemzi a toldaléktípusokat. Ezt követően, a fonológiai komponenssel interfész viszonyt képezve, áttekinti a tőtípusokat és a morfémaalternánsokat, majd 3. alpontban a magyar nyelv morfológiájára jellemző műveleti mechanizmusokat: az affixációt, a szintetikus formákat, a reduplikációt és a szóelemek sorrendiségét.

A leírás 4. szakasza az összetett morfológiai egységek jelentéses és alaki alapú morfológiai analízisével foglalkozik, mindkét tekintetben hangsúlyt helyezve a jelöltség és a jelöletlenség fogalmának funkcionális, valamint mentális feldolgozásának használat alapú körülírására, az összetevő komponensek közti függőségi viszonyokra, ezeken a területeken is kimutatva az interfész alapú viszonyulásokat a nyelvműködés egyéb komponenseivel kapcsolatban. Az 5. alfejezet a morfológiai konstrukciós mintázatok és a sematizáció kérdéskörével foglalkozik, a klasszikus morfológiai nézetekhez képest újszerű módon, alkalmazva nóvumként a konstrukciós grammatikákból kölcsönvett fogalmi apparátust. Tárgyalja a morfológia számára releváns sematizációs folyamatok erősségének (gradációjának) tényét, valamint korpuszadatokra hivatkozva (az MNSZ2, azaz a Magyar Nemzeti Szövegtár 2. változatának alapján) a példány vs. típusgyakoriság szerepét az alakok disztribúciós megoszlását illetően, bemutatva a sémák közti versengés tényét a reprezentációs potenciáljukat tekintve, rámutatva ezek kvantitatív, illetve kvalitatív (a jelentéskonstruálást befolyásoló) hatására. Szorosan köthető ehhez a kérdéshez a 6. alfejezetben tárgyalt morfológiai produktivitás, a képzésmódozatok alkalmazásának, felhasználtságának, illetve kreativitásának problematikája. Az alfejezet végén sor kerül a képzéssel kapcsolatos egyedi mintázatok bemutatására.

A 7. alfejezet az inflexiós paradigmák (ragozás és jelezés) rendszerének átfogó ismertetését nyújtja. Ezt követően a fejezet 8. szakasza a magyarra jellemző szóalkotási módozatokat tárgyalja, kiemelve, hogy nyelvünkben nem minden szó-faj tagjai tölthetnek be alapszói funkciót a szóalkotásban. A fejezetrész először a szóösszetétel belső szerkezeti változatait vizsgálja, majd pedig az appozíciós összetételekkel foglalkozik. Ezután a szóképzés mintázatait tekinti át részletesen, lajstromba szedve az egyes képzőket. A fejezetrészt az igekötős igei kapcsolatok rövidre szabott tárgyalása zárja.

A 9. fejezetrész a szóelemek poliszémiájával és szinonimikus viszonyaival foglalkozik, összevetve a funkcionális képzővariánsok alapját képező sémaváltozatokat. Az ezt követő 10. alfejezet a morfológiai változások típusainak bemutatása. A delexikalizáció, grammatikalizáció, az új morfológiai mintázatok kialakulása és funkcionálása a jelenkori nemzetközi morfológiai és lexikológiai, lexikális szemantikai és lexikális pragmatikai, szinkrón és diakrón szintű szakirodalom egyik legjobban kutatott területe. Az itt feltárt ismeretek ugyancsak a nyelvműködésben megmutatkozó, a különféle komponensek között funkcionális alapokon működő interfész kapcsolatokra utalnak (I. JACKENDOFF 2002; RAMCHAND–REISS

eds. 2007). A delexikalizáció és grammatikalizáció mellett jó lett volna kitérni a lexikalizáció folyamatának morfológiai alapú tárgyalására is, mégpedig talán éppen ebben a fejezetrészen. Szükségességének indokaként hadd hívjam fel a figyelmet arra, hogy a kötetben (persze nem véletlenül) nem szerepel a lexikológiával foglalkozó fejezet. A rövidebb terjedelmű 11., záró fejezet rész a morfológia határain túlmutató, de mégis morfológiai alapú interfész viszonyok vizsgálatát célozza meg a szöveg- és a pragmatika tartományának irányába.

A fejezetet teljes egészében áthatja a morfológiát érintő sematizáció meghatározó szerepének, valamint a kognitív-konstrukciós alapú szemléletnek hangsúlyozott bemutatása. Mivel ez újdonságot képez a morfológia hazai kutatásának témapalettáján, ezt tartom LADÁNYI MÁRIA tevékenysége és jelen munkája legnagyobb értékének.

6. A kézikönyv 5., második leghosszabb fejezetének címe Mondattan, kidolgozó szerzői IMRÉNYI ANDRÁS és KUGLER NÓRA (661–895). Előbbi készítette az első alfejezetet az elemi mondat leírásáról, utóbbi pedig a második részt a mondattípusokról, valamint a harmadikat a mondatösszetételekről. A rövid bevezetőben kiemelik a mondattan és a hangtan, a jelentés- és a pragmatika között fennálló interfész kapcsolatok jelentőségét.

Az elemi mondat viszonyhálózatát bemutató hosszú, csaknem százlapos fejezet rész az önálló egységet képező egyszerű mondat fogalmával, szavainak hálózatos szerkezetével foglalkozik. Komplexitását tekintve állhat konceptualizált jelentésviszonyokban egymáshoz kapcsolódó lexikális egységekből, de akár csupán egyetlen szóból is. Szerkezetének sémái forma-jelentés párokban valósulnak meg, akár egyszeri, akár több reprezentációban. Hálózatszerkezetének lényege az, hogy egy alapbeállítást képező, prototipikus, semleges, pozitív, kijelentő mondathoz képest több dimenzió szintjén értelmezzük a különféle kommunikatív funkciókat teljesítő egyéb mondat típus-reprezentációkat. A szerző ennek alapján a mondat típusok közti hálózatot sugaras felépítésüként érzékelteti. A háló központi tagjának tartott prototipikus semleges, kijelentő mondat meghatározó szerepének elgondolását IMRÉNYI mondatelméletében – ahogy azt a jelentéssel foglalkozó fejezetben kifejtett kritikámban fentebb már kifejeztem – a rá vonatkozó érvelés és kognitív-funkcionális bázisú kutatási eredmények birtokában hipotetikusnak tartom. Nézetem szerint központi státusának elméletileg kifejtettebb, alaposabb igazolására a mondattannal interfész viszonyt képező nyelvészeti pragmatika beszédaktus-típusokat vizsgáló kutatásai szolgáltathatnak megbízható bizonyítékokat. (Maga a szerző is említi ezzel kapcsolatos argumentációjában a mondatok beszédcselkvés-értékének fogalmát [671], ugyanakkor szerepének, relevanciájának részletezése kifejtetlen marad.) Ugyanez a helyzet vonatkoztatható a polaritás tekintetében a pozitív polaritástöltet alapként történő kezelésére is. Illetve ott, a polaritás kifejeződésének gradációs jellegéből fakadóan, a kísérletes vizsgálatok által feltárt eredmények hiányát még erősebbnek érzem. Ezért ezeknek a formációknak a prototipikus alapként való kezelését a hálóelméleti kutatások jelen állapotában még csupán axiomatikus státusúnak tartom, a 672–673. lapokon tételezett tényezők ellenére.

A továbbiakban a szerző a függőségi grammatika eszköztárából kölcsönvet fogalom, a mondat szerveződéssel kapcsolatos jelentéskonstruálás és formai reprezentáció komplex természetét jól kifejező, dimenziókban taglalt funkcionális viszonyrendszer bemutatásával foglalkozik. Érvelésében három dimenziót azonosítva tárgyalja a prototipikus elemi mondat és a további mondat típusok potenciális jelentésének, reprezentációjának kérdését.⁵ Az első dimenzió (D1) egy adott folyamatot (eseményt, helyzetet) jelenít meg, potenciálisan annak szereplőivel és körülményeivel (ige + vonzatköre + szabad határozók). A második dimenzió (D2) az előhívott, reprezentált folyamat típus közlési funkcióját azonosítja. A harmadik dimenzió (D3) pedig kontextualizálja a konstruált mondatot (678). Az első dimenzió keretében kerül sor az ige által megjelenített folyamat⁶ társult viszonyait reprezentáló lexikális egységek lehorgonyzására, melynek grammatikai és lexikális megvalósítását bőséges példaelemzésekkel illusztrálja a szerző. Leírásában bevezeti a magmondat (a továbbiakban: protoállítás) fogalmát, amit a következőképpen definiál: „magmondatnak nevezzük azt a minimális egységet, amely a mondatban ábrázolt lehorgonyzott folyamat kifejezéséért felelős, azaz tartalmazza a folyamat típus előhívásához, illetve a típus egy példányának a lehorgonyzásához szükséges elemeket” (703). A második dimenzió bemutatása során IMRÉNYI illusztrálja az egyes (beszédaktus alapú) közlési funkciók realizációját illető mondatlexikai és grammatikai funkcionális, a protoállítás kiterjesztésével, illetve funkcionális felülírásával kapcsolatos eszköztárt, az általa operátorviszonyoknak nevezett szintaktikai és a szintaxis szempontjából releváns sémakészletet. Végül a 3. dimenzió funkcionálásának leírása és értelmezése keretében áttekinti a mondat kontextusba helyezésének tényezőit, egyúttal visszautalva a Jelentés fejezet alapján már megismert diskurzus-típusjelölőkre, az evidencialitás, valamint a modalitás szintaxisának a jelentéstannal interfész viszonyban levő kérdésére.

Hadd vonatkoztassam IMRÉNYI funkcionális bázisú értelmezését a tárgyalt háromszintű dimenzióról egy példára:

- (1) a) *Hideg van.*
 b) *Hideg van. Csukd be az ablakot!*
 c) *Hideg van. Kérlek, csukd be az ablakot!*
 d) *Hideg van. Csukd be az ablakot, kérlek!*

A D1 szintjének keretében az (1a)-ban kifejezett állítás tényközlő kijelentés, neutrális prozódiaival kiejtett diskurzus-megnyilatkozás státusú mondatreprezentáció egy adott, érzékelt állapotról a kommunikáló részéről. A D2 szintjén megmutatózó, inferenciálisan dekódolható illokúciója azonban értelmezhető kérés-

⁵ A 679. lap 33. lábjegyzetében IMRÉNYI hivatkozik HALLIDAY funkcionális grammatikájára mint a dimenziók megkülönböztetésének alapforrására. Megjegyzem itt, hogy HALLIDAY elméleti tankönyve tárgyalja ugyan a dimenziók kérdéskörét, de a nyelvműködés egészének színtézésére vonatkozóan használja a fogalmat (2004: 20–21).

⁶ Véleményem szerint a *folyamat* terminus használata itt, annak kategorizációs sémája és a vele oppozícióban levő típuskategóriákkal (pl. állapot) szemben kifejezett tartalma következtében félrevezető.

ként vagy akár felszólítás kifejezéseként, adott kontextuális körülmények között. A két beszédaktus releváns értelmezését erősíti meg a D3 szintjén reprezentált, performatív igével kifejezett megnyilatkozásforma az (1c és 1d) példákban. (1a) ilyen irányú kettős értelmezése dominánsan diskurzuspragmatikai alapú kérdés, melyben a reprezentációját tekintve kijelentő mondat formájú megnyilatkozás állapotközlő deklaratív értelmezését felülírják az aktuális konverzációs kontextusának begyakorolt konvenciójára alapozott körülményei, melyek keretében a kérés és/vagy a felszólítás beszédaktusának kifejezése tartható a száliens értelmezésnek.

A harmadik alfejezetben a szerző, KUGLER NÓRA a mondat típusok azonosításával és jellemzőik részletezésével foglalkozik. Itt is hangsúlyozódik a tény, mely szerint az alapmintázatok (szinte forgatókönyvszerű) sematizációja – kiegészülve a mondatprozódia, a szórendi mintázatok, valamint a morfológiai és lexikális jelölők eszközeivel – eredményezi a típusok konvencionalizálódását (761). A tipizálás analízisét gazdag, korpuszalapú példaanyag-bemutató teszi könnyen követhetővé. Az alfejezet utolsó szakaszában (3.9.) a szerző itt is felhívja a figyelmet a polaritás jelentőségére a vizsgált mondat típusok tipizálásában.

A 4. fejezet pont tétélesen áttekinti a mondatösszetételek tagmondatai összekapcsolásának tartalmi és szerkezeti alapú módozatait és sorrendiségük változatait, felcserélhetőségüket. Talán ez a fejezetrész hasonlítható a legjobban össze a hagyományos és strukturalista felfogású mondattanokból jól ismert felfogásokkal. Azokban ugyanakkor nem esik szó az itt bemutatott prototipikus jegyekről az alá- és mellérendelésekre egyaránt vonatkoztatva. Teljes mértékben szintén újszerű, mégpedig a kognitív szemléletet megjelenítő módon, az összetételek tárgyát képező tagmondatok jelenetszerűségének és sémaalapúságának tárgyalása, a bennük reprezentált jelenetek integrálódásának értelmezése. Érdekes, korpuszalapú példákön keresztül tárgyalja a fejezet végén KUGLER az alapvető szerkezeti és a grammatikalizáció alapú sematizációs mintázatok felbomlásának eseteit, főként a mondatátszövődés realizációjának változatait.

7. Az utolsó, szintén vaskos fejezet a nyelvhasználat, a nyelvészeti pragmatika területével foglalkozik, TÁTRAI SZILÁRD szerzőségével (897–1058). A korábbi grammatikai leírásokkal szemben a hazai szakirodalomban teljesen újszerű, hogy ez a fejezet helyet kaphatott egy ilyen profilú kézikönyvben. A pragmatika a mai nyelvtudomány diszciplináris palettájának egyik legfiatalabb területét képezi. A részdiszciplína hazai viszonylatban első, koncepciózus és átfogó, kognitív-funkcionalista szemléletben készült pragmatika tankönyve éppen TÁTRAI SZILÁRD munkája (2011). Ennek téma-tételezésére a jelen fejezetben is híven támaszkodik a szerző. Munkája unikálisan egyedi beállítottságú: az emberi társas megismerő tevékenység használat alapú, diskurzus bázisú kommunikációját vizsgáló ismeretanyag nyelvelméleti apparátusára és elemző bemutatására épül. Mint ilyen, szerves kapcsolatban áll a szövegten, főként a szemiotikai szövegten elméletének rendszerével, felhasználva annak fő teoretikusa, PETŐFI S. JÁNOS szövegjelentés vizsgálatára vonatkozó, szemiotikai bázisú nézetrendszerét (PETŐFI 1994, 2004).

Fejezetének bevezetésében a szerző kiemeli, hogy „a pragmatika a nyelvhasználatot a kognitív és a szociokulturális feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg, azt társas megismerő tevékenységként értelmezi” (899). Bemutatja ennek hatását a nyelv grammatika komponenseinek összetett, interfész alapú működésére. Rámutat arra, hogy a nyelvi megismerő tevékenység lényege a diszkurzív kommunikációban rejlik, melyben kulcsszerepet játszanak a reprezentáció kognitív sémaképző, sematizációs aspektusai, a prototípuselv reprezentációja a szöveg/diszkurzus-megjelenítés valamennyi szintjén és műfajspecifikus meghatározottságú típusában, a kontextusismeret pilléreire épülő perceptuális és kognitív alapú szálencia, a figyelemirányítás pragmatikai-szemantikai bázisú mechanizmusai, a világismereti tényezők reprezentációjának mentális alapját képező fogalmi szerkezetek (tudáskeret és forgatókönyvek), az intencionalitás kérdésköre, melyek elsődlegesen a nyelvhasználat interperszonális viszonyrendszerében testesülnek meg. A tudáskeret specifikációjával kapcsolatban megjegyzem, hogy TÁTRAI nézetével ellentétben, mely szerint a tudáskeret „a háttérismereteinket magában foglaló statikus séma” (939), ez a konceptuális szerkezeti alapfogalom alapvetően dinamikus természetű. Bizonyítja ezt folyamatos információbefogadó és -feldolgozó, -tároló, illetve a hozzáférhetőséget, aktiválását biztosító karaktere. Statikus voltának cáfolatát maga a szerző, fejezetének a fogalom jellemzésére vonatkozó azonos oldalán (939) fogalmazza meg. A továbbiakban a fejezet alszekciói ezeknek a tényezőknek a részletező kibontásával foglalkoznak, szemléletes példabemutatók elemzésére vonatkoztatva valamennyit.

A nyelvi jelentés-reprezentáció dinamikus manifesztálódását biztosító kontextuális ismerettömbök interszubjektív viszonyrendszerének, a kontextuális apparátus komponenseinek és szövegproduktói, illetve az interpretációt illető, a kontextualizáció szerepének és folyamatának bemutatásakor célszerű lett volna KECSKÉS (2013: 128–150) nyomán megkülönböztetni egymástól az ún. előzetes kontextus (prior context) és az aktuális/aktualizált konverzációs kontextus fogalmát, hatókörük, azaz skópuszuk alapján.

A fejezet értékes részét képezi a deixis kontextusfüggő, kognitív alapú, figyelemirányító célzatú szerepének, valamint tényezőinek és típusainak elemző bemutatása. Már csak azért is, mert ennek státusáról megoszlanak a szakmai megítélések. A szövegnyelvész tónusú munkák a deiktikus viszonyokat a szövegkonnexitás alapvetően alsóbb, grammatikai szinteken megvalósuló reprezentációs eszköztárának elemei közé sorolják. Ezzel szemben TÁTRAI, véleményem szerint helytállóan, mélyebben, a szövegkohézió, a szövegkohérenca tartományába átnyúló szerepet is tulajdonít a deiktikus jelenségeknek.

A megnyilatkozás pragmatikaiegység-státusával foglalkozó 5. alfejezet jellemzést ad diskurzus alapú figyelemirányító szerepéről, perspektívaltságáról, szövegszervező, azaz kohezív és koherenciateremtő potenciájáról. Diszkurzív szerepének leírása kapcsán (5.2.) merül fel az ún. protodiskurzus fogalma (fogalmának specifikálását illetően I. TOLCSVAI NAGY 2008), a monologikusság (főképpen az írásbeli szövegprezentációban) és a dialogikusság (szóbeli módon kifejezett kommunikációban) ismérveinek megkülönböztetésével kapcsolatban. A többdimenziós, többrésztvevős társalgás *polilógus* elnevezésének tartalmi

oldalát is ebben a fejezetszakaszban veti fel a szerző (997–999). Ugyanakkor utóbbi fogalom tulajdonképpen definiálatlan marad, és sajnálatos módon a könyv végi glosszáriumból is kimaradt.

A 6. alfejezet a beszédaktusok pragmatikai státusával foglalkozik. Sajnálatos az a tény, hogy a pragmatikával foglalkozó nyelvészeti és filozófiai szakirodalom ezt a fogalmat és típusánát tulajdonképpen napjainkban is mondatszintű keretben tárgyalja (ANDOR 2011). A jelen fejezet szerzőjének nem kis érdeme, hogy a beszédaktusok szerepét a nyelvi interakcióban, azaz diszkurzív keretben vizsgálja. Ugyanakkor a prototípusosság deklarálását egyesek kiemelt, alap-státusára vonatkozóan a fejezet argumentációja és a releváns szakirodalom alapján nem tartom kielégítőnek (1011). BACH–HARNISH (1979) taxonomikus klasszifikációjában valamennyi azonosított beszédaktustípus egymáshoz képest egyenlő státusú. A konstatívumok közé tartozó, deklaratív módon kifejezett asszertívum sem kap kiemelt szerepet az adott illokúciók csoportjában (BACH–HARNISH 1979: 41–46).

A fejezet 7. egysége a kurrens pragmatikai kutatások és az egyre nagyobb teret nyerő kísérletes pragmatika által is vizsgált implicit jelentés kérdéseivel, a kifejtettség és a kifejtetlenség kérdésével, alapvetően az ún. inferenciális pragmatika kutatásának tárgykörével, az implikaturák jelenségekörével és típusaikkal foglalkozik. A 8., záró fejezetrész a kurrens pragmatikaelmélet és az alkalmazott pragmatikába áthajló pragmatikai tudatosság izgalmas vizsgálati körét mutatja be.

A kötetet az elméleti ismeretek és fogalmi rendszer követését az olvasó számára megkönnyítő részletes glosszárrium, majd pedig bőséges irodalomjegyzék és tárgymutató zárja.

8. Ahogy azt kritikai ismertetésem elején kiemeltem, az Osiris Nyelvtan unikalitását az képezi, hogy a jelenkori nyelvelméleti kutatások egyik legprominensebb, paradigma státusú ágának, a kognitív nyelvészetnek és a hozzá szervesen kötődő funkcionalista nyelvszemléletnek alapjaira helyezett, használat alapú leírást kíván nyújtani a mai magyar nyelv (nyelvezet) nyelvtan komponensének működéséről, mégpedig elsőként a hazai nyelvtanírás történetében. Megítélésem szerint ezt a feladatot sikeresen, rendkívül magas színvonalon teljesíti. Újszerűsége részben ebből a feladatvállalásból adódik. Használatalapúsági bázisát diszkurzuskeretű vizsgálati skópusza, példaanyag-elemzéseinek korpusznyelvészeti háttere teszi relevánssá és hitelessé.

Felmerülhet a kérdés, hogy A magyar nyelv kézikönyvtára című könyvsorozat tagjaként a kötet milyen olvasóközönségre számíthat. Megítélésem szerint a nyelvelméleti alapokkal nem rendelkező intellektuális átlagolvasók számára, szakkönyv státusából következően nem könnyen követhető, annak ellenére, hogy szakszerűsége kifogástalan. Inkább a nyelvtudomány, a magyar nyelv és nyelvezet működése és használata iránt affinitást mutató olvasótábor számára képez magas színvonalú, autentikus tudományos bázisra épített ismereti forrást. Ezek közé tartoznak a nyelvtudománnyal foglalkozó egyének a magyar nyelvi bölcsészképzés különböző oktatási moduljaiban, a magaryelv-szakos tanárok a különféle oktatóintézményekben, valamint a nyelvtudomány művelői, kutatói. Utóbbiak tábora számára határozott, új utakat jelöl ki kutatótevékenységükben.

Kulcsszók: kognitív nyelvten, funkcionális, interfész viszonyok, jelentéskonstruálás, séma alapú.

Hivatkozott irodalom

- ANDOR, JÓZSEF 2004. The master and his performance. An interview with Noam Chomsky. *Intercultural Pragmatics* 1: 93–111.
- ANDOR, JÓZSEF 2011. Reflections on speech act theory. An interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3: 113–134.
- BACH, KENT – HARNISH, ROBERT M. 1979. *Linguistic Communication and Speech Acts*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- CHOMSKY, NOAM 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- FILLMORE, CHARLES J. 1968. The case for case. In: BACH, EMMON – HARMS, ROBERT T. eds., *Universals in Linguistic Theory*. Holt, Rinehart, and Winston, New York. 1–88.
- HALLIDAY, MICHAEL A. K. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*. Third Edition. Revised by MATTHIESSEN, CHRISTIAN M. I. M. Arnold, London.
- JACKENDOFF, RAY 1972. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. The MIT Press, Cambridge (MA).
- JACKENDOFF, RAY 2002. *Foundations of Language*. Oxford University Press, Oxford.
- KECSKÉS, ISTVÁN 2013. *Intercultural Pragmatics*. Oxford University Press, Oxford.
- KECSKÉS, ISTVÁN 2017. The effect of salience on shaping speaker’s utterance. *Reti, saperi, linguaggi* 5–34. <https://doi.org/10.12832/87352>
- LANGACKER, RONALD 2009. *Investigations in Cognitive Grammar*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- MURPHY, M. LYNNE 2003. *Semantic Relations and the Lexicon*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MURPHY, M. LYNNE 2010. *Lexical Meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- PETŐFI SÁNDOR JÁNOS 1994. *A jelentés értelmezéséről és vizsgálatáról*. Magyar Műhely, Párizs.
- PETŐFI SÁNDOR JÁNOS 2004. *A szöveg mint komplex jel. Bevezetés a szemiotikai-textológiai szövegszemléletbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- RADFORD, ANDREW 1988. *Transformational Grammar*. Cambridge University Press, Cambridge.
- RAMCHAND, GILLIAN – REISS, CHARLES eds. 2007. *The Oxford Handbook of Linguistic Interfaces*. Oxford University Press, Oxford.
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2008. Topik és szövegtípus. In: TÁTRAI SZILÁRD – TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Szöveg, szövegtípus, nyelvten*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 41–48.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.

The first cognitively-based grammar of the Hungarian language: a critical review

The present review article provides a critical assessment of the first cognitively-based, comprehensive, largely corpus-based survey of the major grammatical phenomena of present-day Hungarian. Central issues in the approach are the schema-based nature of each of the levels, components of grammatical representation, with special emphasis devoted to discussing and interpreting the overall functional role of meaning construction as well as that of the complexity of interface relations. The latter relations act on the operation of the whole of the functional system, the makeup of the grammar, the phenomena of the representation of which are coherently described and discussed in this handbook of seminal importance for the historiography of Hungarian grammarology.

Keywords: cognitive grammar, functional, interface relations, meaning construction, schema-based.

ANDOR JÓZSEF
Pécsi Tudományegyetem

A *mondván* diskurzusjelölő variációs pragmatikai elemzése*

2. rész

3.2. A véletlen mintákra vonatkozó elemzések eredményei

3.2.1. A *mondván* funkciói. A *mondván* diskurzusjelölő esetében három funkciót vettünk fel a korábbi szakirodalomra (DÖMÖTÖR 2015) alapozva: A) (kizárólag) idézetjelölő, B) kevert idéző és magyarázatjelölő, C) (kizárólag) magyarázatjelölő.

DÖMÖTÖR a *mondván* grammatikalizációjának utolsó stádiumaként adta meg, amikor „a mellékmondat a szövegalkotó magyarázatát tartalmazza, amelybe csak mintegy beszűrődik valamely korábbi beszédhelyzetben elhangzott (vagy elhangozhatott), elgondolt indoklás” (2015: 33). Meglátásunk szerint azonban nem mindegy, hogy a beszűrődést miként értékeljük. Igaz, hogy mind egy lehetséges gondolat, mind pedig egy korábban elhangzott közlés *m a g y a r á z a t k é n t* való megjelenítésében az közös, hogy indoklásként (vagy mint láttuk, pontosításként, újrafogalmazásként stb.) szolgálhatnak, de véleményünk szerint a *mondván* még nem tud kizárólag magyarázó funkciót betölteni az idézés valamilyen foka nélkül, ezért ezeket az eseteket mind a B) funkcióhoz soroltuk (a C) funkcióra tehát nem volt példa).

A DÖMÖTÖR által hozott egyik példa (2015: 33) első pillantásra tisztán magyarázóknak látszik (az egyértelműség kedvéért tágabb kontextussal):

(11) *Menkő buzgó ember ez a százados, gondolá a nemzetör, kinek fiatal felesége és kévészínü télikaputja volt, már a héten harmadszor rendel ki éjjeli strázsára. Ő azonban semmit sem szólott, m o n d v á n : a hazáért nem alunni szép, hanem fogta a mangalétát, attilát öltött és ment a strázsára.* (NSz. 1848, Jókai)

Valójában itt a nemzetör aktuális gondolatai tekinthetők idézet(t)nek (vö. CSONTOS–DÉR–FURKÓ 2019), ezért ez is a B) funkciót példázza.

A személyes-közösségi műfajban a *mondván* a megjelenései egynegyedében (24%) működött tisztán idézetjelölőként:

(12) *A nagyobbik, talán tőle teherbe esett lánnyal eltűnése előtt is kiabált, m o n d v á n „biztos az apád csinált fel”.* (#1042362617,doc#2744,pers_hu_kozmed_098_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)

Az összes többi esetben, azaz az előfordulások háromnegyedében (76%) az idézetjelöléshez a most már jóval gyakoribbnak tűnő magyarázó funkció társult:

(13) *Lehet az OTU-t kényszeríteni a frissítésre? Magától nem csinál semmit, m o n d v á n h o g y n i n c s ú j a b b s z o f t v e r . N a j a , k ö s z ö n ö m .*

* Az első részt l. MNy. 2020: 40–48.

(#1159068169,doc#2861,pers_hu_kozmed_223_fixed.cleaned, személyes-közöségi, magyarországi)

A beszélt (sajtó)nyelvben az előbbi funkciók aránya hasonló: tisztán idéző 19%, 81% pedig kevert, az írott sajtónyelvben pedig az előbbi 9%-ot, a vegyes funkció 91%-ot tett ki. A vizsgált három regiszter közül tehát éppen az írott sajtónyelvre a legkevésbé jellemző a *mondván* pusztá idézetjelölői használata. Ez magyarázható azzal, hogy a gyakori karakterszám-korlátok miatt az újságírók az információdúsabb megoldást választják, s ez a kevert funkciójú *mondván* mennyiségét fogja növelni. Tehát igen ritkák a következő példák:

(14) *Erre maga Barack Obama is reagált, amikor megkérdezték erről egy floridai rádióban, m o n d v á n , tud róla, hogy az énekesnő előszeretettel játszik szerepeket, úgyhogy nem tudja, pontosan mi is áll Minaj kinyilatkoztatása háttérében.* (#572061943,doc#2334,press_hu_origo_egyeb_016, sajtó, magyarországi)

Sokkal jellemzőbbek az olyanok, mint az alábbi is:

(15) *A hatóságok ugyanakkor megvédik az új szabályozást, m o n d v á n , az a balesetek számát csökkentheti.* (#546205698,doc#2304,press_hu_origo_auto_004, sajtó, magyarországi)

A következő példa azt szemlélteti, hogy a *mondván* az idézés mellett (hiszen az utána következőkben foglaltak közlésként elhangozhattak) nem mindig az okot vezeti fel, hiszen a harcok csitításának nem az összefogás és a kivárás az indoklása, hanem a módja, eszköze, tehát a *mondván* ebben az esetben t i s z t á z ó szerepű diskurzusjelölő (jól mutatja ezt, hogy nem is cserélhető fel okadó magyarázó kötőszóval):

(16) *Sok támadás érte Kásler Árpádot az elmúlt időszakban, hogy a politika irányába kacsingat, de ezeket a hozzászólásokat, nyílt leveles harcokat próbáltuk csitítani, m o n d v á n fogjunk össze, várjuk ki a végét, várjuk meg Kásler országjáró körútját.* (#1011217429,doc#2715,pers_hu_kozmed_069_fixed.cleaned, személyes-közöségi, magyarországi)

Egyes esetek már jól tükrözik, hogy a *mondván* szubjektívebb tartalmakat is hordozhat (szubjektívizáción megy keresztül, l. TRAUOGOTT 2010): negatív érzelmi viszonyulást, kételkedést is visszaadhat, amelyre – a saját nézőpont kiemeltté tételének gyakorlata révén – a sajtónyelvi műfajok és a személyes regiszter egyébként is lehetőséget nyújtanak:

(17) *Az Erzsébetvárosi Szükséglakás Igénylők Köre (ESZIK) pl. olyan néhány tucat emberből verbuválódott össze, akik megunták, hogy a VII. kerületi önkormányzat folyton elhajtja őket, m o n d v á n , h o g y nincsen üres, kiadható bérlakásuk.* (#1030244015,doc#2733,pers_hu_kozmed_087_fixed.cleaned, személyes-közöségi, magyarországi)

Az előbbi példában az önkormányzat álláspontjával kapcsolatos kétely eltűnik, ha a *mondván*-t más magyarázó kötőszóra (pl. *mert, ugyanis*) cseréljük le.⁸

A sajtónyelvben a *mondván* jellemzően akkor jelenik meg, amikor egy hatásos állítást, összefoglaló megállapítást – amely sokszor negatív tartalmú vagy tagadott állítmányt foglal magában (pl. *bojkottot hirdetnek, megsemmisít, hibás lépésnek nevez, bírálták, kritika érte, ferde szemmel nézték* stb.) – a *mondván* utáni résszel támasztanak alá. Ekkor idéző funkciója is pregnáns, a felvezető rész tulajdonképpen a követő idézetben foglaltak értelmezése, sommázása:

(18) *Aztán a gogózásról is letiltotta, m o n d v á n , nem fér bele az erkölcsi normáiba, és különben se dolgozzon.* (#428029757,doc#2209,press_hu_168o_16.clean, sajtó, magyarországi)

(19) *A szoftvercég egyelőre szándékosan nem fed fel túl korán túl sok információt az új Windowsról, m o n d v á n : az esetleges megvalósulatlan tervek „ne okozzanak csalódást” a fejlesztők számára.* (#680394043,doc#2457,press_hu_origo_techbasis_002, sajtó, magyarországi)

Mindazonáltal a tagadott közlésigék utáni *mondván*-használat – amely az ilyen esetekben nagy hírértékkel bíró *mondván* utáni rész miatt meglehetősen elterjedt a sajtónyelvben – nem szükségszerűen jelenti azt, hogy az idéző funkció nincs jelen, mint azt a következő példa is igazolja:

(20) *Ennek időpontjáról nem beszélt, m o n d v á n , bizalmas információról van szó.* (#140026335,doc#1048,press_hu_hir_001, sajtó, magyarországi)

Egyértelmű, hogy a nyilatkozó nagyon is beszélt (csak nem az időpontról), csak nem hivatalosan, és a diskurzusjelölő utáni szakasz ezt adja vissza, egyszerre idézve őt és megadva a „nem beszélés” okát.

3.2.2. Mutató névmási deiktikus elemek a *mondván*-hoz kapcsolódva.
E szempont esetében arra voltunk kíváncsiak, hogy az *azt/ezt* mutató névmás feltűnik-e a *mondván*-nal azonos tagmondatban (annak bővítményeként).⁹ A véletlen minták tanúsága alapján a jelenség egyik vizsgált stílusrétegre sem jellemző: a beszélt (sajtó)nyelvben egyetlenegyszer (tehát 99%-ában a mintának nem), a *mondván*-t követve bukkant fel, és *hogy* kötőszós mellékmondat követte:

(21) *De gondolom, hogy akkor a kivitelező viszont nem kapta meg a pénzét. „Úgy, ahogy tetszik mondani, tehát a hatvan lakásnál, harminc lakásban a lakóközösségre tudott olyan hatást gyakorolni, amikor részt vett a részközgyűlésen, m o n d v á n a z t , h o g y kötelező neki kifizetni az előleget, és megszavazták neki, tehát ott a teljes összeget megkapta [...]”* (#862503791,doc#2603,spok_hu_radio_006)

⁸ A diskurzusjelölő interperszonális funkcióinak részletes feltérképezése azonban további kutatásokat igényel.

⁹ A mutató névmások jelenléte nem okvetlenül jelenti azt, hogy azok igazi bővítményei a *mondván*-nak, s így az (még) nem diskurzusjelölő, hiszen lexikalizálódott variánsokként is felfoghatók (vö. *azt hiszem*).

Az írott sajtó nyelvét reprezentáló mintában egyetlen találat sem volt, a személyes-közösségi stílusréteg esetében a találatok 96%-ában nem szerepelt, ahol pedig igen (4%), ott kizárólag bibliai idézetben:

(22) *És leszálla ő reá a Szent Lélek testi ábrázatban mint egy galamb, és szózat lőn mennyből, ezt mondván: Te vagy amaz én szerelmes Fiam, te benned gyönyörködöm!* (#1234404621,doc#2933,pers_hu_kozmed_300_fixed.cleaned)

Hogy még pontosabb képet kapjunk, egy, mind a hat stílusréteget tartalmazó, véletlen 500 találatos lekérdezéssel is ellenőriztük az előbbieket. Ebben összesen 4 esetben jelent meg deiktikus mutató névmási elem: egyszer az *azt mondván* (személyes-fórum alkorpusz) és háromszor az *ezt mondván* (személyes-közösségi, kizárólag bibliai részletek). Elmondható tehát, hogy a *mondván* egyik műfajban sem használatos már ilyen változatban, ezek a szerkezetek archaikusak a mai magyar nyelvhasználatban.

3.2.3. Írásjelhasználat. Következő lépésben a *mondván* előtt és után használt központozást vizsgáltuk meg. A diskurzusjelölőt megelőzően a vessző volt a legpreferáltabb megoldás: a beszélt (sajtó)nyelv (írott lejegyzéseinek) 86%-ában, az írott sajtónyelvi találatok 100%-ában a szövegalkotók kitétek, amely mind a *mondván*-t tartalmazó tagmondat elkülönülését, mind kötőszói-diskurzusjelölői használatát jelezheti. A személyes-közösségi alkorpuszt nézve bonyolultabb a kép, mert ritka alternatív változatok is megjelentek (zárójel, illetve – valószínűleg elírásaként – két pont), de itt is a minta 85%-ában a vesszőt használták a szerzők. Példa a megelőző vessző elmaradására a beszélt sajtónyelv átiratában:

(23) *Mélyebbre megy a gyarmati szondis Nagy Kinga mondván, nagyon fontosnak tartjuk, hogy a vakáció alatt a vidámságokban, bohóságokban is megmaradjanak kifejezéseink a közös elvárásaink medrében.* (#866759396,doc#2606,spok_hu_radio_009, beszéltnyelvi, magyarországi)

Zárójel előzi meg:

(24) *Viszont az a tény, hogy a D 209-es ügynökből lett miniszterelnök múltja miatt támadt válságos helyzetben az SZDSZ alig elért öt százaléka mentette meg a szocialista kormányt („a kommunistákat”) a bukástól (mondván, „még mindig jobb, mintha újra a Fidesz jönne”), újra felélénkítette „a zsidó párt”-tal szembeni ellenérzéseket.* (#1069343628,doc#2772,pers_hu_kozmed_127_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)

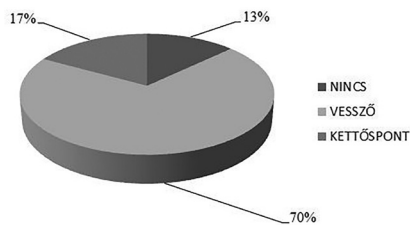
Két pont (feltehetően elgépelés más írásjel helyett) áll előtte:

(25) *Márk azért lett beteg mert a apuka verte.. Én anyaotthonba menekültem várandósan. Márkot bentlakásosba kellett adnom.. mondván: "nincs lehetőségük fogyatékos gyerekekkel fogadni" Szóval anyaotthonba a semmiből kezdtem újra a életet.* (#1248195311,doc#2945,pers_hu_kozmed_312_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)

A követő írásjel minősége lényeges a *mondván* funkcióinak szempontjából, mivel a tisztán idéző szerep elkülönítéséhez és arányának megállapításához jó kapaszkodót nyújthat. Hat különböző megoldást regisztráltunk (kódok: 1 = nincs követő írásjel, 2 = idézőjel követi, 3 = gondolatjel követi, 4 = vessző követi, 5 = kettőspont követi, 6 = pont követi; illetve ezek valamely együttese, jellemzően kettőspont és idézőjel, ez esetben mindkét kódot – 5, 2 – megkapta az adott találat). A 2–4. ábra a kiemelt három stílusréteg esetében mutatja a kapott eredményeket:

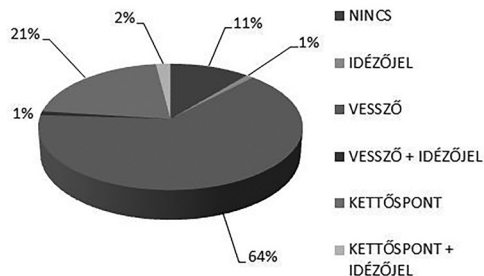
2. ábra

A *mondván*-t követő írásjelek relatív gyakorisága a beszélt nyelvi alkorpusz 100 találatos véletlen mintájában

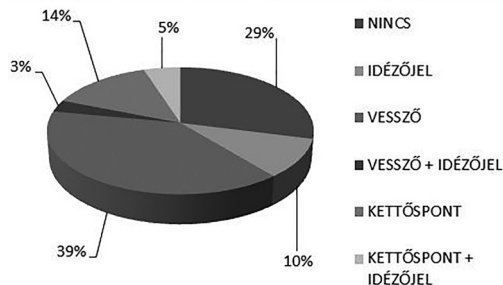
3. ábra

A *mondván*-t követő írásjelek relatív gyakorisága a(z írott) sajtónyelvi alkorpusz 100 találatos véletlen mintájában

4. ábra

A *mondván*-t követő írásjelek relatív gyakorisága a személyes-közösségi alkorpusz 100 találatos véletlen mintájában

Mint várható volt, a követő vesszőhasználat – még nem normatívnak mondható – mellőzése leginkább az internetes közösségi média nyelvhasználatában volt megfigyelhető: csaknem az összes találat egyharmadában, szemben a másik két, sajtónyelvi regiszter 11–13 %-os arányához képest. Például:

(26) *Zorrot gazdái az Illatoson akarták leadni, m o n d v á n külföldi munkavállalás előtt állnak.* (#946042773,doc#2658,pers_hu_kozmed_001_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)

Ugyancsak az előbbi stílusrétegre jellemző sajátosság, hogy megelőző kötőpont nélkül használják az idézőjelet (10%):

(27) *Az ötödikes Norbi elküldte a kicsit már kinőtt kedvenc öltönyét, m o n d v á n „hadd örüljön neki valamelyik csórikám”* (#1231551905,doc#2931,pers_hu_kozmed_298_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)

Ez a sajtónyelvben csak egyszer fordult elő, például:

(28) *A püspök külön szolt az egységes magyar kultúráról, m o n d v á n „ha a magyar kultúrából levonnánk azt, amit például Erdély adott a magyar életnek, akkor az anyaország kultúrája is szegényebb lenne”.* (#217271939,doc#1104,press_hu_rmsz_000.clean, sajtó, magyarországi)

Elmondható, hogy mindhárom regiszterben a követő v e s s z ő használata a leginkább elterjedt (29): a sajtónyelvben a kapott találatok legalább kétharmadára jellemző, a személyes-közösségi rétegben azonban csak a bő egyharmadukra; utóbbi a fentebb említett egyéni variánsokkal, illetve a követő írásjel elhagyásának nagyobb arányával magyarázható.

(29) *Bogó és Takács ezt viszont cáfolják, m o n d v á n, a cég 30 százaléka Nagyé maradt, a többi pedig külföldi befektetők kezében van.* (#154291415,doc#1059,press_hu_hvg_002.clean, sajtó, magyarországi)

A második legtipikusabb megoldás a k e t t ő s p o n t alkalmazása, ezt tekintve a stílusbeli eltérések sem markánsak (14 és 21% között mozognak az arányok):

(30) *Medvegyev orosz elnök ezt tegnap még megtiltotta, m o n d v á n : az ukránok már megint trükköznek, saját szájuk íze szerinti dolgokat írtak hozzá egy nemzetközi szerződéshez.* (#899483974,doc#2627,spok_hu_radio_030, beszéltnyelvi, magyarországi)

A központosításnak a többi változóval való kapcsolata csak egy esetben volt mindhárom műfajt illetően szignifikáns ($p < 0,001$): a *mondván*-t követő vessző és a *hogy* kötőszó megjelenése természetesen összefüggött egymással, hiszen az a *hogy*-ot megelőző, a helyesírási szabályok szerint kötelezően kiteendő vesszővel azonos, így ahol a *hogy* megjelent, csaknem mindig vessző előzte meg.

A további statisztikai próbák azt mutatták, hogy a(z írott) sajtónyelvben a központosítás nem független a funkciótól ($\chi^2 = 11,213$, $p < 0,05$): a vesszőhasználat sokkal kifejezettebb (67,0%) a kevert (idéző-magyarázó), mint a tisztán idéző esetében (44,4%), az utóbbi esetében a gondolatjel (33,3%) és az idézőjel (11,1%) használata, illetve a központosítás elmaradása (11%) mint megoldások között oszlik meg ez a szerep, előbbi esetében a már említett vesszőn kívül a kettőspont (22%) és az elhagyott központosítás (11%) között.

A személyes-közösségi regiszterben további kapcsolatokat találtunk: egyrészt a funkció és a deiktikus mutató névmás használata függött össze olyan módon, hogy szignifikánsan gyakrabban jelentkezett a névmás a *mondván* idéző funkciójakor (16,7% vs. 0%), kevert funkcióban egyszer sem jelent meg (Fisher-egzakt próba: $p < 0,05$). Másrészt a funkció a központosítással: ($\chi^2 = 14,591$, $p < 0,05$): a megnyilatkozók tisztán idéző funkcióban a vesszőt (54,2%) és a kettőspontot (37,5%) szignifikánsan többször használták, mint a kevert funkcióban (38,2% és 13,2%), az utóbbi esetben igen nagy arányt tett ki az írásjelek elhagyása is (36,8%). Érdekes módon az idézőjel alkalmazása nem a tisztán idéző szerepben volt nagyobb, hanem ugyancsak a kevert funkcióban (4,2% vs. 11,8%), de ez azzal lehet kapcsolatban, hogy az idézőjel-használat már jó ideje nemcsak a szó szerinti, illetve egyenes idézések jelölője, hanem a szövegalkotó saját vagy másoknak tulajdonított gondolatait, következtetéseit is felvezetheti. Harmadrészt a deiktikus mutató névmás megjelenése összefüggött a központosítással ($\chi^2 = 8,789$, $p < 0,05$): az igen kevés deiktikus mutató névmási megjelenésre elsősorban a kettőspont (75%), másodsorban a vesszőhasználat volt jellemző (25%), míg azokban az esetekben, ahol nem volt névmás, a vesszők (42,7%) és az írásjelek elhagyása (30,2%) volt a tipikusabb.

3.2.4. Jelölőtársulások, állandósult szókapcsolatok. Az állandósult szókapcsolatok vizsgálata bizonyult a legegyszerűbbnek: a *mondván* nem kapcsolódott össze ilyen módon más elemekkel. Az egyetlen kivétel a *mert* jelölővel való társulása volt, azonban a DÖMÖTÖR (2015: 32) említette, az okadást erősítő *mondván* + *mert/merthogy* változatokhoz képest a saját mintánkban ennek fordított verziója (*mert mondván*) tűnt csak fel, az is kizárólag a személyes-közösségi alkorpuszban:

(31) *Voltak itt okos szerelők. Több napig idejártak szinte már családtagok akik azt is észreveszik ha átrendezed a szobádat. Mérték itt mindent csináltak ezt azt de nem lett jobb. Kérdem én minek ekkora internet ha egy rakás sz * r. És nemcsak nekem hanem másnak is. Több internetes fórumon írnak róla hosszan. (Kár hogy nem néztem meg előbb). Az utcában sokaknak van UPC-s internete. Ők is panaszkodnak de nem hívják fel önöket mert mondván „Úgysem csinálnak semmit”. (#1170734194,doc#2872,pers_hu_kozmed_234_fixed.cleaned, személyes-közösségi, magyarországi)*

Az előbbi példában figyelemreméltó, hogy az okhatározói *mert*-tel társuló *mondván* közvetlenül egy idézőjelben álló közlést előz meg, amely valószínűsíthetően nem egy konkrét embertől származik, hanem az UPC-s internetre panaszkodók általános vélekedését fogalmazza meg. Egyúttal jól szemlélteti, hogy

milyen szétválaszthatatlanul összefonódik e diskurzusjelölő esetében az idézet- és a magyarázatjelölő szerep.

3.2.5. A *hogy* kötőszó használata. A *hogy* kötőszó a függő idézésekben elterjedő, majd elsősorban abban megmaradó *mondván*-t követő mellékmondat élén helyezkedik el (DÖMÖTÖR 2015: 31), de természetesen el is maradhat, nem kötelező eleme a függő idézésnek. Elemzésünk tanúsága szerint első pillantásra jelentős különbség figyelhető meg a *hogy* kitételében a vizsgált stílusrétegek mentén: az írott nyelvet reprezentáló sajtónyelv, illetve a beszélt írott nyelvhasználatot tükröző személyes-közösségi alkorpusznak kb. az egyötödében (21% és 18%) szerepel a *hogy*, kétszer gyakoribb volt azonban a beszélt (sajtó)nyelvben (47%):

(32) *A 47-es négyesávósítása ügyében például sokkal jobban lehetett volna együtt lobbizni, de ezt pártpolitikai kérdésként kezelték Szegeden, m o n d v á n , h o g y e z c s a k V á s á r h e l y ü g y e . (#722209985,doc#2500,press_hu_promenad_000, sajtó, magyarországi)*

A statisztikai próbák azonban nem igazolták az előbbi regiszterbeli eltérés szignifikáns voltát (a khinégyszet-próbák eredményei: beszélt nyelvi *hogy*-használat x sajtónyelvi *hogy*-használat: $\chi^2 = 0,846$, $p > 0,05$; beszélt nyelvi *hogy*-használat x személyes-közösségi *hogy*-használat: $\chi^2 = 1,755$, $p > 0,05$; sajtónyelvi *hogy*-használat x személyes-közösségi *hogy*-használat $\chi^2 = 0,248$, $p > 0,05$), és a *hogy* jelenléte/hiánya a központosítás milyenségével sem mutatott összefüggést (beszélt nyelvi központosítás x sajtónyelvi központosítás: $\chi^2 = 1,150$, $p > 0,05$; beszélt nyelvi központosítás x személyes-közösségi központosítás: $\chi^2 = 3,302$, $p > 0,05$; sajtónyelvi központosítás x személyes-közösségi központosítás: $\chi^2 = 8,846$, $p > 0,05$). Ebből fakadóan feltételezhetjük, hogy a *mondván*(.) *hogy* mind a tisztán idéző, mind a kevert (idézés + magyarázás) esetekben egyaránt szerepelhet, az egyes funkciókkal nem mutat összefüggést. A *hogy* tehát már nem a grammatikai függést jelöli, hanem egy formai variánsa a vele azonos funkciókban használatos *mondván* diskurzusjelölőnek.

4. Összegzés, kitekintés. Korpuszelemzéseink azt mutatták, hogy a *mondván* a diskurzusjelölői rendszer stabil eleme: bővítmény – néhány archaikus használatot leszámítva – nem kapcsolódik hozzá, társulni nem szokott más jelölőkkel, ha mégis, csak funkcionálisan vele azonos, magyarázó elemmel (*mert*). Idéző szerepének háttérbe szorulását és magyarázó jellegének felerősödését – egyúttal diskurzusjelölő voltát – tükrözi a követő írásjelhasználat is: tipikusan vessző jelenik meg előtte és utána is, a követő vesszőt gyakori alternatívaként a személyes regiszterben a megnyilatkozók el is szokták hagyni. A *mondván*(.) *hogy* változat ritkább variáns a „pőre” *mondván*-hoz képest, de az előbbi a beszélt sajtónyelvben még mindig igen kedvelt forma.

A stílusrétegeket nézve a *mondván* a sajtónyelv és a személyes regiszter kedvelt diskurzusjelölője, de jelentős területi különbségek mutatkoznak abban, hogy közülük inkább melyikben használatos. Funkcióit tekintve idéző jellege egyre kevésbé látszik meghatározónak, a kevert idéző-magyarázó használat a jóval elterjedtebb, különösen az írott sajtónyelvben.

További kutatások feladata tisztázni a *mondván* sajátosságait más idézet- és magyarázatjelölőkhöz – különösen a mentális igékből képzett határozói igenévi eredetűekhez (*gondolván, lévén, vélvén, tudván* stb.) – képest, valamint olyan társadalmi változókkal való kapcsolatának felderítése, mint a társadalmi réteg, a nem és a kor. Ezeket a Magyar Nemzeti Szövegtár anyagán nem tudtuk vizsgálni, további korpuszok bevonásával nyerhető róluk részletesebb kép. Mint láttuk, a diskurzusjelölők variációs pragmatikai leírása számos olyan új összefüggés feltárását ígéri, amelyek részletes korpuszvizsgálatok híján eddig rejtve maradtak előlünk.

Kulcsszók: variációs pragmatika, diskurzusjelölő, diskurzusvariációs elemzés, idézés, magyarázás, szubjektívizálódás.

Hivatkozott irodalom

- CSONTOS NÓRA – DÉR CSILLA ILONA – FURKÓ PÉTER 2019. Idézés – önidézés – ’én’ idézés. A *mondó* szerepe az idézés jelölésében. *Magyar Nyelvőr* 143: 481–494.
- DÉR CSILLA ILONA 2009. Többszavas diskurzusjelölők a magyar nyelvben. In: GECSŐ TAMÁS – SÁRDI CSILLA szerk., *A kommunikáció nyelvészeti aspektusai*. Kodolányi János Főiskola – Tinta, Székesfehérvár – Budapest. 73–78.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. Diskurzusjelölők a tudományos nyelvhasználatban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *A tudomány nyelve – a nyelv tudománya. XIX. MANYE Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus, Eger, 2009. április 16–18.* MANYE – Eszterházy Károly Főiskola, Székesfehérvár–Eger. 382–388.
- DÉR CSILLA ILONA 2016. Diskurzusjelölő-társulások a magyar spontán beszédben. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Ikon, nyelvi jel, szimbólum: nem természetes jelek a kommunikációban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 21–26.
- DÉR CSILLA ILONA 2017. A *hát* multifunkcionalitása a beszédműfajok és a diskurzusjelölő-társulások függvényében. *Beszédkutató* 2017: 169–184.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2015. A *mondván* és az *úgymond* diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37. <https://doi.org/10.18349/magyarnyelv.2015.1.21>
- FURKÓ, PÉTER 2007. *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of 'well' and 'of course'*. Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, Debrecen.
- FURKÓ, PÉTER – DÉR, CSILLA ILONA 2018. *A variational pragmatic approach to reformulation marker sin English and Hungarian*. Előadás a DiPVaC 4. konferencián, Helsinki Egyetem, 2018. május 28.
- GONZÁLEZ, MONTSERRÁT 2004. *Pragmatic markers in oral narrative*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- KESZLER BORBÁLA főszerk. 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- MNSz. = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- MNSz2. = *Magyar Nemzeti Szövegtár 2. v. 2.0.5*. <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev>

- PICHLER, HEIKE 2009. The functional and social reality of discourse variants in a northern English dialect: I DON'T KNOW and I DON'T THINK compared. *Intercultural Pragmatics* 6: 561–596. <https://doi.org/10.1515/iprg.2009.028>
- PICHLER, HEIKE 2010. Methods in discourse variation analysis: Reflections on the way forward. *Journal of Sociolinguistics* 14: 581–608. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2010.00455.x>
- PICHLER, HEIKE 2013. *The structure of discourse-pragmatic variation*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia.
- PICHLER, HEIKE ed. 2016. *Discourse-pragmatic variation and change in English. New methods and insights*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/cbo9781107295476>
- SCHNEIDER, KLAUS P. – BARRON, ANNE 2008. Where pragmatics and dialectology meet: Introducing variational pragmatics. In: SCHNEIDER, KLAUS P. – BARRON, ANNE eds., *Variational pragmatics*. John Benjamins, Amsterdam–Philadelphia. 1–34.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 2010. (Inter)subjectivity and (inter)subjectification: A reassessment. In: DAVIDSE, KRISTIN – VANDENALOTTE, LIEVEN – CUYCKENS, HUBERT eds., *Subjectification, intersubjectification and grammaticalization*. Mouton De Gruyter, Berlin – New York. 29–71. <https://www.degruyter.com/view/books/9783110226102/9783110226102.1.29/9783110226102.1.29.xml> (2019. 06. 02.)

A variationist pragmatic analysis of the discourse marker *mondván* ‘having said’

The paper examines the functional, stylistic, formal and regional variability of the discourse marker *mondván* ‘having said’ in contemporary Hungarian language use. A detailed corpus analysis of the National Hungarian Corpus (MNSz2) reveals that *mondván* is a typical element of written and spoken press and written spoken internet language, marking quotation and explanation (comment, evaluation, evidence, reformulation, etc.) at the same time. Regional and formal differences are less explicit than functional and stylistic ones, suggesting that *mondván* is a full-fledged discourse marker with stable functions.

Keywords: variational pragmatics, discourse variation analysis, discourse marker, quotation, subjectification.

DÉR CSILLA ILONA – CSONTOS NÓRA – FURKÓ PÉTER
Károli Gáspár Református Egyetem

Dinamika és komplexitás romák etnikai és nyelvi (ön)definícióiban

2. rész*

3. Dualisztikus és dinamikus modellek. Három év alatt egy nyelvészeti etnográfiai kutatás résztvevőjeként mintegy száz napot töltöttem egyetemi kutatócsoportot vezetve egy olyan kelet-magyarországi város egyik településrészén, amelyet helyben Majorosnak hívnak, és amelynek lakói nem kis részben úgymond kétnyelvűek, és úgymond romaniul is beszélnek. A majorosi városrész magja egy telepként emlegetett lakóterület, amelyet néhány további utcával együtt egy vasút- és főútvonal választ el a város többi részétől. A majorosi városrész lakóinak többsége magát romának vagy cigánynak mondja, a városban pedig cigányként tartják őket számon. Munkánk során etnográfiai interjúkat készítettünk körülbelül 60 felnőtt emberrel (24 órányi hangfelvétel). Az iskolában és az óvodában, ahová ebből a városrészből járnak a gyerekek, meglátogattunk 90 iskolai tanórát, csoportfoglalkozást, amelyeken felvételeket vagy jegyzeteket készítettünk. E munka következményeképpen együttműködésbe fogtunk a helyi pedagógusokkal (vö. Transzlingvális osztálytermi kommunikáció és hatékony tanulászervezés c. projekt – www.translanguedu.hu). Munkánk a helyi romani beszédmódok iskolai bevezetését célozza, amitől a gyerekek nagyobb iskolai sikereit reméljük.

A terepmunka egyik legfontosabb tanulsága, hogy a helyi roma közösség tagjainak etnicitásról és nyelvről szóló gondolkodását csak részben határozza meg a csoportszemlélet. Az interjúk, illetve a beszélgetések során újra és újra feltettük ugyanazokat a kérdéseket: Hogyan beszélnek itt? Hogyan tanulnak meg beszélni? Hogyan tudnak könnyen, bátran beszélni? Hogyan szeretnek beszélni? – és így tovább. Beszélgetőtársaink mindig válaszoltak kérdéseinkre, de sok eltérő választ kaptunk, és ezek nem is mindig korreláltak egymással.

A közösségben arra a kérdésre, hogy milyen romák ők, általában annyit mondanak, hogy romák, esetleg azt, hogy oláh-cigányok. A három év alatt nem hangzott el ehhez képest más, ellenben a nyelvi heterogenitás újabb és újabb dimenziói tárultak fel a beszélgetések során. A megkérdezettek úgy vélekednek, hogy másképp beszélnek például a közösség lakóhelyének egyik szegletében, mint a másikban. Vagy máshogy beszélnek a különböző családneveket viselők. Eltérő módon beszélnek továbbá a fiatalok és az idősebbek, a szegényebbek és a módosabbak. Máshogy beszélnek azok, akik a városban születtek, és akik nem; azok, akiknek a városból való házastársuk van, és akiknek nem. Jellemző vélekedés az is, hogy a helyi romák máshogy beszélnek, mint más városokból származó romák. És mindenki máshogy fogalmazza meg a különbségeket, máshogy mondja el, hogy

---

* Az első részt l. MNy. 2020: 49–54.

ő hogy beszél, és hogy mások hogyan beszélnek. A sok máshogy nem csak arra vonatkozik, hogy ki beszél többet cigányul, és ki többet magyarul. Ugyanis ebben a közösségben máshogy gondolják el e kettő különbségét és egymáshoz való viszonyát is. Nem úgy szólnak ezekről, ahogy mi kérdeztünk. A „vagy-vagy”, „és-és” vagy az „is-is” dualitásai helyett megszólalásaikban inkább a beszélés pillanatait, feszültségeit, dinamikáját és végső egységet feltételező sokféleségét írják körbe. Mindezeket a továbbiakban néhány beszélgetésrészlettel illusztrálom.

A beszélők változatos módokon írják le, hogy melyik nyelvhez köthető elsődlegesen a családi kommunikáció. Egyes családokban romani dominanciáról számolnak be, más esetekben magyar dominanciát emlegetnek, de szinte minden esetben sietnek a kiegészítéssel, hogy ez nem jelent kizárólagosságot. A 46 éves Móni erről az alábbi módon számol be. (A beszélgetésrészletekben szereplő helyiek keresztnéveit megváltoztattam. A négy szemközti beszélgetést vezette Flumbort Ábel hallgató 2018 februárjában. Ez és a többi 2018. februári felvétel az iskolában készült.¹

Ábel *És otthon hogyan szoktak beszélni?*

Móni *Csak cigányul. [nevet, Ábel közbeszól: Csak cigányul?] Igen. Csak cigányul. A kis unokáimmal is cigányul beszélünk, a párommal is, a gyerekekkel is, cigányul.*

Ábel *És akkor a magyart azt így otthoni környezetben nem?*

Móni *Nem. Nem. Nem nagyon használjuk. Mán úgy a lányaim, Ági, Abigél, mán a kisgyerekekkel [értsd: Móni unokáival] beszélnek magyarul is, hogy azt is értsék meg [ti. ha óvodába mennek], de én nem, csak cigányul. De a lányok mán igen.*

Hasonlóan romani dominanciáról számol be a 38 éves Irén is (a négy szemközti beszélgetést vezette Flumbort Ábel, 2018 februárjában):

Ábel *És akkor otthon mennyire szokták a magyart használni?*

Irén *Nem is szoktuk. [Ábel közbeszól: Egyáltalán nem?] Nem.*

Ábel *Soha?*

Irén *Háát (.) hogy mondjam? Ritkán. Mikor úgy beszélek, akkor (.) ritka. (...)*

Ábel *És ez mitől függ? Mikor van ilyen kedve?*

Irén *Mit tudom én, mikor például bejön a kis unokám, azt magyarul szól hozzá. (.) Mert valamikor hazajön az oviból, és szól magyarul, én meg viszsaszólok neki magyarul. (.) Ügyes vagy, akkor már jól megtanultad azt a (.) magyar nyelvet.*

A következő, 2019 januárjában készült beszélgetésben Alex (kb. 30 éves), aki óvodás és kisiskolás korú gyermekek édesapja, másféle, dominánsan a magyarhoz kapcsolt nyelvi szocializációs mintákról számol be, de ő is felhívja a figyelmet, hogy a gyerek mindennapjaiban jelen van az elsődlegesen romanizációhoz köthető kommuni-

¹ Jelmagyarázat: [ ] = lejegyző megjegyzése; - = félbeszakadt megnyilatkozás; (.) = szünet; (...) = lejegyzésből kihagyott részlet; x = érthetetlen szótag).

káció is. (A beszélgetést készítették Czumpft Krisztina és Eva Hoyt-Nikolić hallgatók 2019 januárjában az óvodában, a felvétel készítésekor jelen volt egy óvónő is.)

Alex [Kislányom (keresztnév)] *az szinte úgy nőtt föl, hogy alig beszélünk hozzá cigányul. Nagyanyámék beszéltek. Vagyis anyukámék, nagyanyámék, azok beszéltek vele cigány nyelven. Azért tud cigányul.*

A beszélők nemcsak kerülnek a kizárólagosságot, hanem gyakran el is mozdítják a beszélgetés során az arról megfogalmazott álláspontjukat, hogy melyik nyelvhez köthetők inkább a család nyelvi (szocializációs) gyakorlatai. Alex előbb azt hangsúlyozza, hogy felesége családja, bár a telepen él, „*otthon is, egymás között az a család, az magyarul beszélget*”. Ennek az a következménye, hogy felesége „*így nevelkedett, tehát valahogy magyarul beszélt, és velem is, én is úgy tudok vele csak beszélgetni, magyarul*”. Ezután azonban azt is mondja, hogy vele együtt felesége is ért és beszél cigányul, és ennek a gyerekekkel való kommunikációban is megvan a szerepe. (A beszélgetés során már nem kerül szóba, hogy van-e különbség az egy-két évvel idősebb fiúk és az óvodáskorú kisebb lány nyelvi szocializációja között, immár általánosságban van szó a három gyermekkel való kommunikációról):

Kriszta *Űhüm, de hogy mind a ketten egyébként értik is és beszélnek is a cigány nyelvet, tehát ön is és a felesége is.*

Alex *Persze, persze.*

Kriszta *És akkor a gyerekekkel való kommunikációban hogyhogy mégis a magyar, és hogyhogy nem a cigány nyelv, azt hogyhogy nem hozták bele, hogy a gyerekekkel cigány nyelven is beszéljenek, hogyha a nagyszülők is-*

Alex *Nem azt mondom, hogy nem beszélünk velük cigányul*

Kriszta *Tehát hogy akkor mind a két nyelven*

Alex *Mind a két nyelven. Persze.*

Egy, az általános iskolás korú unokáit maga nevelő nagymama, Magda a vele készült beszélgetésben (készítette az iskolában Flumbort Ábel 2018 februárjában) megjegyzi, hogy az olyan családok gyermekei, ahol egy szülő vagy nagyszülő nem cigányként van számon tartva a közösségben, esetenként letagadják romani nyelvi kompetenciáikat. Ugyanakkor Magda szerint ezek a gyerekek is kétnyelvű otthoni környezetben élnek. Az előző példához hasonlóan itt is azt láthatjuk, hogy a beszélgetés közben eltolódik Magda álláspontja, és a záró mondatban már nem csak a nagyszülőket, hanem a szülőket is említi a romanihoz köthető nyelvi gyakorlatok kapcsán:

Magda *De tölleg vannak olyanok, akik igen. Letagadják, hogy- ők nem tudnak cigányul, meg ők nem cigányok, de (##) azok.*

Ábel *És akkor ők mondjuk otthon így hogyan beszélhetnek? Akik így letagadják, hogy tudnak cigányul, de aztán mégis.*

Magda *Szerintem magyarul beszélnek otthol is. (...)*

Ábel *Tehát akkor ők a cigányt nem is használják?*
 Magda *Nem használják, de viszont a nagyszülők, azok igen. Azok igen. És értik. Meg tudják is. Mer a nagyszülők, azok cigányul beszélnek velük. Meg a szülők is szoktak velük cigányul beszélni. Igen, csak ha úgy valahova mennek, akkor ők is olyan kitarotk [értsd: kifelé tartanak a közösségből], hogy már ők nem beszélnek a cigány nyelvet.*

Alex és Magda számára ezek az álláspontváltozások, látszólagos ellentmondások összeférnek. Beszélgetőtársaink gondolkodásában ugyanis – bár az egyes kódokat cigányként és magyarként megnevezik, illetve azokat egy-egy nyelvként számon tartják – nem úgy jelenik meg a romani nyelven beszélés és magyar nyelven beszélés, mint a kérdezők fejében.

Ennek két oka van. Egyrészt a helyi, romanihoz köthető beszédmódokban sok az olyan erőforrás, amelyeket a csoportszemlélet (és a nyelvészet tudós kategóriái) magyar jövevényszóként írnak le. Magda erről azonban máshogy, a kettő valamilyen azonosságát feltételezve beszél: „*A- mi cigányul beszélünk [értsd: beszélünk, nyelvbotlás], majdnem egyforma a magyarral. Tehát vetekszik. Valamit cigányul elmondunk, és azt megéri a magyar is, hogy én most mit mondtam. Igen. Hát mondjuk van egy (...) mondjuk ez pohár. Mi cigányul is annak mondjuk*”. Móni sem magyar szavaknak tartja a jövevényszavakat, hanem romani szavaknak, amik olyanok, mint a magyar szavak: „*Mert mink, van olyan kifejezésünk, hogy magyar. Mintha magyarul mondanánk el, csak másként. De magyarok is megértik*”. Ezek a mondatok a megszólalásokat nem magyarhoz és cigányhoz kötik, hanem egységet tételeznek.

Másrészt amikor a megkérdezettek a kérdezőkhöz hasonlóan elválasztják egymástól a két nyelvet, nem arra koncentrálnak, hogy hogyan váltanak a két nyelv között, hanem arra, hogy mikor melyik milyen arányban jelenik meg nyelvi gyakorlataikban. Az Alexszel készített beszélgetés egy későbbi szakaszában a kérdezők a többi közösségbeli család jellemző nyelvi szocializációs stratégiáit firtatják. A közösséget munkájánál és majorosi lakhelyénél fogva is kiválóan ismerő óvónő (Zita) és Alex válaszai többet sorra vesznek azok közül a fejezet elején említett faktorok közül, amelyek mentén a beszédmódok helyi kategorizációja történik:

Kriszta *És önnek így mi a véleménye, hogy a telepi szülők a gyerekekkel inkább cigányul vagy inkább magyarul beszélnek? Többet? A gyerekekkel!?*

Zita *Erre nagyon nehéz válaszolni.*

Alex *Erre nehéz, nagyon.*

Zita *Tehát az a gond, hogy ehhez az egész telepnek a szerkezetét le kell képezni, mert (...)*

Kriszta *És mondjuk a [utcanév 1] út vagy a [utcanév 2] út mentén <xxx>.*

Zita *Ezt még utcákhoz se lehet kötni, mert az-.*

Alex *Nem, nem.*

Zita *Családokhoz.*

Alex *Családon belül lehet eldönteni.*

Zita *És mely családok, akik inkább magyarul, és mely családok, akik inkább cigányul beszélnek?*

- Alex *Na most ezt megint egy nehéz (...) ez szinte ugyanaz a kérdés.*
- Zita *Tehát ezt névhez sem lehet kötni, mert ugye [családnév 1] is van többféle*
- Alex *Igen, [családnév 2] is van sokféle, [családnév 3] is van sokféle. Van [családnév 4] is, meg [családnév 5] is, meg mit tudom én, még milyenek vannak ott lent. [családnév 6]. (...)*
- Zita *(...) Az a baj, hogy a telepre költöznek folyamatosan, most például [városnév, szomszédos város]-ról jöttek többen, például [családnév 7], és ők kimondottan magyar anyanyelvűek.*
- Kriszta *És ők nem is értik egyáltalán?*
- Zita *De, a szerzett rokoni kapcsolatot, meg a házasság révén kezdik. (...) hát szerintem a telepen mindenki érti a cigányt, én azt gondolom.*
- Alex *Száz százalékba mindenki érti.*
- Zita *De beszélni nem mindenki tud úgy.*

Bár az első, a hallgatók által felvetett szempontot, a beszédmódok utcákhoz kötését az óvónő és nyomában az apa elvetik, utóbbi később egy fél mondat erejéig („mit tudom én még milyenek vannak ott lent”) mégis utal arra, hogy egyes családok a lakókörnyezet egyes részeihez köthetők. A lent általában a telepként emlegetett lakókörnyezet (amely egyúttal a Majorosnak nevezett városrész magja is) főúttól távolabbi, elzártabb részére vonatkozik, ahol a házak sűrűbben épültek, és ahol a majorosiak vélekedései szerint alacsonyabb presztízsű, szegényebb és romani nyelven többet beszélő családok laknak. A „lenthez”, ahogy az itt is történik, konkrét családokat is kötnek a megkérdezettek. A következő felmerülő szempont, hogy az egyes családnevek szerint lennének különbségek a nyelvi szocializációban. A negyed mintegy 3000 főnyi lakója néhány kivételtől eltekintve hét családnév egyikét viselik. Az óvónő a beszélgetés egy korábbi részében épp a családnévvel ad magyarázatot a feleség magyar nyelvi dominanciájára. E ponton ugyanakkor az óvónő és Alex vélekedései egybevágnak a tekintetben, hogy az egy-egy családnévhez köthető beszélők között is vannak eltérések a nyelvi szocializáció milyenségét illetően, és a nyelvi szocializáció sokfélesége csak a mikrocsoportok szintjén írható le. Végül felmerül az a szempont is, hogy a beköltözések és egyéb lakhelyváltogatások hogyan befolyásolják a nyelvi gyakorlatokat.

A sokféleséget e megközelítések nem dualitások soraként látják. Beszédmódjaikra a megkérdezett érintettek úgy tekintenek, mint amelyek komplex és dinamikus, folyamatosan változó rendszerbe szerveződnek. Bár köthetők az egyes nyelvekhez, a hangsúly nem az ezek közötti váltásokon van. Ehelyett mindkettő egyszerre van jelen a kommunikációban, a mindennapokban, és a beszélők számára fontosabb arányuk meghatározása. A pedagógusok, óvodapedagógusok ellenben, akik e közösség gyermekeit az óvodában és iskolában nevelik és tanítják, és akikkel szintén sokat beszélgettünk, jellemzően máshogy gondolkodnak. Ők a városban kétféle embert látnak: nem romákat (ahogy romák és nem romák helyben mondják: magyarokat), illetve romákat (ahogy helyben legtöbbször mondják: cigányokat). Utóbbiak esetében megkülönböztetik az iskolába járó gyerekek családjait a város másik végében lakó, szintén cigányként emlegetett emberektől. A megkülönböztetés alapja leginkább az, hogy ez utóbbiak nem beszélnek cigányul. A cigányok

a városban tehát szerintük vagy (csak) magyarul beszélnek, vagy magyarul és cigányul is, tehát vagy egynyelvűek, vagy kétnyelvűek. A témában tájékozottabbak azt is mondják, hogy előbbieket magyarcigányok, utóbbiak oláh-cigányok. Az oláh-cigány közösség tagjainak kétnyelvűségét illetően ugyanakkor – annak ellenére, hogy ugyanabban az iskolában ugyanazokat a gyerekeket tanítják – megoszlik a pedagógusok véleménye: egyesek szerint a gyerekek csak magyarul beszélnek, mások szerint minden gyerek tud cigányul is. (Míg a helyiek szemlélete átmenekek, folyamatosságok feltételezését is lehetővé teszi, a csoportszemlélet e tekintetben is vagy-vagy viszonyt érzékel: vagy tud/ért a gyerek cigányul, vagy nem.) A pedagógusok a gyerekek nyelvi gyakorlatainak leírásakor pedig a kódok közötti váltás kulcsmozzanatára támaszkodnak. Az elemzett interjú egy másik részletében az óvónő például így számol be a gyerekek óvodai nyelvi gyakorlatairól:

„amikor szabad játék van, akkor (...) attól függ... attól függ, hogyha csatlakozik a játszócsoporthoz olyan gyermek például, aki mondjuk [családnév], vagy teljesen mindegy, de inkább ő magyar... inkább a kommunikációjában inkább a magyar nyelvet részesíti előnyben, akkor váltanak. Akkor magyarul... akkor magyarul beszélnek. Tehát ők így váltogatják. Attól függ, tehát a nyelvi repertoárba ahogy nekik könnyebben jön. Ők így váltogatják. De ezt így szabad játék alatt annyira szépen meg lehet figyelni.”

Ezek a vélemények a csoportszemlélet ideológiáiból következő eljárásoknak megfelelően dualitások sorával írják le a város szociális valóságát. Statikus és körülhatárolható identitásokat és nyelveket állítanak egymással a „vagy-vagy”, máskor az „is-is” logikája szerint valamilyen viszonyba, pillanatok helyett befejezettséget, sokféleség helyett dualizmusok sorát, hálózódás helyett elágazásokat, fluiditás helyet váltásokat, feszültségek helyett egyértelműséget, dinamika helyett stabilitást láttatnak.

E kétféle szemlélet ugyanakkor nem egymástól függetlenül létezik. A csoportszemlélet perspektívájából kiindulók folyton szembesülnek azzal, hogy kategóriáik elégtelenek és alkalmatlanok a lokális nyelvi valóság leírására, mert azt olyan dinamizmusok és komplexitás uralja, amiről így nem tudnak számot adni (erről tanúskodnak az óvónő olyan megjegyzései is, mint hogy *„erre nagyon nehéz válaszolni”*). És fordítva, a feszültség, a dinamika és a sokféleség fogalmával jellemzett perspektíva diskurzusaira folyamatosan hat ez a másik, amelyik statikus és elhatárolható csoportok viszonyrendszerében láttatja a világot tudósokkal és laikusokkal egyaránt. Amikor beszélgetőtársainkkal ezeket a kérdéseket tárgyaltuk, arra sarkalltuk őket, hogy ők is a csoportszemlélet kategóriái (mint például a romani nyelv és a magyar nyelv) mentén adjanak számot nyelvi gyakorlataikról (e dilemmához vö. PACHNÉ HELTAI 2017a: 8–9, 190). Ezek a kategóriák persze számukra is ismerősek, hiszen – bár mindennapjaik beszédmódjai ezekkel pontosan nem írhatók le, nem feltétlen és csak eszerint szerveződnek – ők is részesei ugyanannak a helyi és tágabb valóságnak, mint mások. Nyelvi és etnikus kategóriák közötti választások várnak rájuk mindenhol. Annak, aki valamilyen viszonyba került azzal a társadalmi kategóriával, hogy roma, elkerülhetetlen,

hogyan e statikus rendszerben keresse a helyét. Mivel ezek a nemzetállami mátrixba illeszkedő fogalmak, a beszélőknek egyéni és közösségi szinten is arra van lehetőségük, hogy a „vagy-vagy”, a „nem-hanem” és a lényegileg alig különböző „is-is” logikája mentén gondolkodjanak ezekről. Utóbbi csak látszólag más minőség, mint az előbbieket, hiszen ugyanúgy a dualításra koncentrálnak redukciót igényel. Jelen társadalmi viszonyaink és diskurzív gyakorlataink nem nyújtanak lehetőséget arra, hogy az érintettek úgy járjanak el e kérdésekben, ahogy azt egyébként kutatásunk során beszélgetőtársainktól helyben tapasztaltuk. Ezek az elképzelések ma csak a margón lehetnek jelenek.

4. Elmozdulás a margóról. A dolgozat előző fejezete bemutatta azt a szemléletmódot, ami a tárgyalt lokalitásban a csoportszemlélet alternatívájaként, kiegészítőjeként jelen van. Ez a fejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy hogyan jeleníthető meg ez a szemlélet tudományos diskurzusokban. E cél érdekében a szuperdiverzitás koncepcióját veti vizsgálat alá.

A szuperdiverzitás bizonyos tekintetben a csoportszemlélet alternatívájának tekinthető. Lényegi vonása, hogy nyelv, etnicitás, vallás és származási ország hagyományosnak tekintett csoportteremtő tengelyei mellett számos újabb, kevésbé statikusnak, inkább változóként elgondolt tengely mentén írja le a globalizációban átalakuló társadalmak sokféleségét (VERTOVEC 2007, 2010). A koncepció, ahogy ezt kritikusan meg is jegyzik, kifejezetten az úgynevezett globális északhoz (ez a demokratikus társadalmi berendezkedésű, elsősorban iparra és szolgáltatásokra építő országok összefoglaló neve), azon belül is elsősorban Nyugat-Európához kapcsolódik (PAVLENKO 2018). A szociolingvisztikában BLOMMAERT és RAMPTON (2011) vezették fel a szuperdiverzitást, még jelentést keresve neki, de mindenképpen annak a kritikai fordulatnak a részeként, amely a beszélés leírását annak egyes nyelvekhez (kódokhoz) kötése helyett a nyelvi erőforrásokra és regiszterekre koncentrálnak végzi (magyarul tárgyalja HELTAI B. 2013: 219; PACHNÉ HELTAI 2017a: 16–20). BLACKLEDGE–CREESE (2018: xxii) szerint a globális északon, elsősorban Nyugat-Európában a társadalomtudósok az elmúlt években azt érzékelik, hogy számos globalizációs folyamat a korábbi relatív homogén nemzetállami etnikai és nyelvi viszonyok megváltozásához vezet. Ilyen, az emberek közötti kapcsolatokat megváltoztató folyamatokként említi a szerzőpáros a migráció különféle módozatait, a gazdaság és az üzleti élet multinacionális átalakulását, vagy általában véve a technológiai fejlődést. Hangsúlyozzák, hogy a szuperdiverzitás több mint a különbségtételhez felsorakoztatott újabb változók sokasága, a lényeg a különbözőség komplexitásának felismerése. A szuperdiverzitásra mint szemléletmódra tekintenek, és a különbségtétel ideológiai orientációját hangsúlyosabbnak tartják, mint a különbségek leírásának lehetőségét. A szuperdiverzitást elhatárolják a „szociális különbségtétel romantikus-liberális megközelítésétől” (BLACKLEDGE–CREESE 2018: xxiii; további idézeteiben is saját fordításom – H. J. I.), azaz a multikulturalizmustól, de azt is hangsúlyozzák, hogy a koncepciónak „szembe kell szállnia a különbségtétel illiberális orientációival”, és rendelkeznie kell a „diszkriminációs erővel szembeni kritika” (BLACKLEDGE–CREESE 2018: xxiii) potenciáljával. A közösségi

létezés olyan formáit látják előremutatónak, amelyekben „az emberek konstruktív módon alakítják ki az együttélés módjait” (NOWICKA–VERTOVEC 2014 alapján BLACKLEDGE–CREESE 2018: xxx). Ez a szociális minta, amelyet a konvivialitás terminussal írnak le (BLACKLEDGE–CREESE 2018: xxx), a különbségekről való gondolkodás olyan irányú megváltozását jelenti, amely „immár nem érti félre és egyszerűsíti le a ’kultúra’ fogalmát birtokolható és másoktól megőrizhető etnikai tulajdonra” (GILROY 2006 alapján BLACKLEDGE–CREESE 2018: xxx). Mindezzel összefüggésben kiemelik, hogy a szuperdiverzitás olyan cselekvésorientált elmélet, amely felvállalja a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését.

A szuperdiverzitás orientációját a társadalmi viszonyok leírásában jól alkalmazhatóan vélelő szakemberek szerint a nyugat-európai társadalmi valóság megváltozott. Például nagy világvárosok után az elmúlt két évtizedben európai középvárosok (Malmö, Brüsszel, Frankfurt stb.) is úgynevezett többségi-kisebbségi városokká váltak vagy válnak (GELDOLF 2018: 45), amelyekben „a más, nem ugyanolyan” lakosok száma összeadva nagyobb, mint a hajdan a többséget alkotóké. A szuperdiverzitás orientációját követve ez a megnövekedett, új társadalmi sokféleség nem írható le pusztán a vallási, etnikai és nyelvi csoportok kategóriáival. Ez ugyanis a valóságnak a csoportszemlélet hagyományos ideológiái mentén történő leegyszerűsítése lenne. De e gondolatmenet szerint ugyanígy megkérdőjeleződik a multikulturalizmus szintén csoportszemléleten alapuló ideológiája is, azaz a csoportok sokféleségének és a csoportok egymás mellett éléséről szóló elképzeléseknek az ünneplése. Szintén problematikusá válik az integráció elképzelése, mert bizonyos lokalitásokban immár nem egyértelmű, hogy mi a többségi csoport és az általa diktált norma, illetve utóbbi hogyan érvényesíthető. GELDOLF (2018: 53) szerint szuperdiverz kontextusokban az integráció helyett a részvétel lehet a kulcsmozzanat az egyének számára is, amihez az interkulturális kompetencia és a diverzitás-érzékenység kulcsfontosságú készségek. A szuperdiverzitás orientációja figyel a múltnak a kulturális örökség létrehozásának folyamatában ki nem választott, nem hagyományozott eseményeire, mozzanataira. Ezeknek a figyelmen kívül hagyott, nem jelölt, törölt meghatározottságoknak az újrafelfedezése segítheti a megnövekedett sokféleség kezelését, a különbségek mellett mindig meglévő azonosságokra való koncentrációt (DEUMERT 2018).

A nyelvi-etnikai komplexitás nem csak a nyugat-európai nagyvárosok és régiók jelenkori fejleményeként értelmezhető. BLACKLEDGE–CREESE felhívják a figyelmet arra, hogy a szuperdiverzitás történeti perspektívában való alkalmazása „sok lehetőséggel kecsegtet” (2018: xxv), GELDOLF szerint pedig a szuperdiverzitás nem pusztán urbánus jelenség: sok kisebb városban, vidékies térségben is megnövekedett az elmúlt évtizedekben az etnikai diverzitás (2018: 45, magyar vonatkozásokhoz vö. PACHNÉ HELTAI 2016, 2017b). A szuperdiverzitás koncepciójának vannak olyan vonásai, amelyek egybevágóknak annak az orientációnak a jellemzőivel, amelyek az e dolgozatban bemutatott lokalitásban a csoportszemlélet alternatívájaként megjelennek. Ilyen például a nyelvi és etnikai identitás sokszempontú alakulásának figyelembevételére vagy a különbözőség komplexitásának felismerése. A tárgyalt lokalitásban is komplex vallási, etnikai és nyelvi sokféleség tárható fel. A település társadalmi komplexitását a református paraszti rétegek,

a római katolikus vallású főnemesi család, illetve az uradalmán élő cselédek, valamint a századokkal ezelőtt Kárpátaljáról betelepült szegényebb görögkatolikusok egyaránt formálják (LENGYEL 2004). Ehhez járulnak a 20. század második felében az iparosítással, majd a 90-es évektől annak kudarcával kapcsolatos változások, valamint az a tény, hogy a város ennek kapcsán két falu összevonásával keletkezett, és kifejezetten szervesen (túl gyors és nem valós társadalmi igényeken alapuló) fejlődésen ment keresztül az elmúlt évtizedekben. A romaként számon tartott helyiek esetében a folyamatos (jellemzően környékbeli településekről való) bevándorlás mellett a valláshoz és munkavállaláshoz kapcsolódó globalizációs jelenségek jellemzők. (A fentiekhez részletesen l. HELTAI 2019b). E körülmények következtében és a jelen tendenciák folytatódását feltételezve várható a város többségi-kisebbségi jellegűvé válása. Párhuzamosan ezzel például nehezen értelmezhető a városi oktatási rendszerben az integráció kulcsszava. A csoportszemlélet perspektívájából e változások úgy írhatók le, hogy egyre kevesebb nem roma és egyre több roma él a városban. A szuperdiverzitás szemléletének alkalmazásával lehetővé válik, hogy a tudományos megközelítések elszakadjanak ettől az értelmezéstől, és hatékonyabban keressék a konvivialitás támogatásának lehetőségeit – például a részvétel kulcsszava mentén. Ez jelentheti többek között azoknak a nem csak a magyar nyelvhez kapcsolódó nyelvi gyakorlatoknak az emancipációját is, amelyeket a kutatócsoport etnográfiai munkája során feltárt és leírt, illetve amelyeket az oktatásba a transzlingváló pedagógia alkalmazásával bevezet (JANI-DEMETRIOU 2017; HELTAI et al. 2017; HELTAI 2019a). Ez a törekvés felkarolja és a tudományos leírás részévé teszi azt a szemléletmódot, amely az érintettek gondolkodását sok tekintetben meghatározza. Összekapcsolva a tudományosság fogalmait és a beszélők mindennapi nyelvi ideológiáit hozzájárul ahhoz, hogy az érintettek társadalmi nexusai és ezáltal esélyei szélesedjenek, életútjuk ne feltétlenül a marginalitáshoz kötődjön.

5. Záró megfontolások. A szuperdiverzitás cselekvésorientált megközelítés. Ez azt jelenti, hogy nem csak leírja a valóságot, hanem alakítani is szándékozik azt. Ez felvet dilemmákat. A szemléletet alkalmazó társadalomtudósok a szuperdiverzitást (a csoportszemlélethez képest) hatékony koncepciónak gondolják a békés társadalmi együttélés kialakításához, hatalom és alávetettség nyugati típusú elrendeződéseinek átalakításához. Segítségével feltárható a társadalmi viszonyok olyan komplexitása és dinamikája, amit a csoportszemlélet töröl a vizsgálódó szemelől. Kérdéses azonban, hogy ezek normává tétele hozzájárul-e (és hogyan) a nagyobb társadalmi egyenlőség eléréséhez, tehát hogy nagyobb közjóhoz vezető létállapot-e a szuperdiverzitásban megvalósuló átmenetiség és a sokféleség, mint a (homogenitás felé tartó) csoportokba való rendeződés.

DELEUZE és GUATTARI Rizóma című esszéjükben megjegyzik, hogy „a nyugati gondolkodás bosszantó jellegzetessége, hogy a kifejezéseket és a cselekvéseket külső vagy transzcendens végső célokra vezeti vissza, ahelyett, hogy azokat immanens módon a bennük rejlő érték alapján ítélné meg” (1996: o. n.). A csoportszemlélet és a szuperdiverzitás koncepcióiban egyaránt rejlik érték, de egyiket sem szükségszerű végcélként értelmezni. BAHTYIN szerint a nyelvi komplexitás a nyelvre párhuz-

mosan ható centripetális (standardizációs) és centrifugális (destandardizációs) erők összjátékában alakul (BODÓ 2016b). Ezt a feszültséget sem a csoportszemlélet, sem a szuperdiverzitás szemlélete nem adja vissza. Előbbi csak a centripetális, utóbbi viszont csak a centrifugális erők hatásait vizsgálva írja le a társadalmi viszonyokat.

Fentiek alapján amellet érvelek, hogy a szuperdiverzitás koncepciójával leírható minták feltárása társadalmi viszonyainkban nem jelenti sem azt, hogy ne lennének a csoportalakítás irányába ható társadalmi erők, sem annak kényszerét, hogy végső célállá tegyük ezen erők semlegesítését, a komplexitás ünneplését, a társadalmi elrendeződések ilyen irányú átalakítását vagy átalakulásának segítségét.

JASPERS (2019) arra int, hogy bár a politika és a közélet iránymutatást vár a tudománytól, a tudósok társadalmi kérdésekben mégsem viselkedhetnek az igazság letéteményeseiként. Érvelése szerint a társadalomtudomány rendszerint elég diverz ahhoz, hogy mindenki bizonyíthassa a maga igazát, ezért érdemesebb a lehetőségeket mérlegelni, mint egy-egy orientáció mellett ideológiailag elkötelezett érvelést folytatni. Ebben a dolgozatban a lehetőségek mérlegelésére tettem kísérletet. Az első fejezetben arra irányítottam a figyelmet, hogy a csoportszemlélet hagyományai mind a közélet, mind a tudományos diskurzusok tekintetében meghatározzák, hogyan tekintünk a romákkal kapcsolatos társadalmi kérdésekre. A második fejezetben bemutattam, hogy azok, akik e diskurzusok érintettjei, a vizsgált lokalitásban máshogy értelmezik az őket körülvevő valóságot. Végül megvizsgáltam, hogy az e kettősségből adódó feszültségek mennyiben kezelhetők a szuperdiverzitás koncepciójának alkalmazásával.

A csoportszemlélet hegemonikus jelenléte kizárja a megkérdozettkre jellemző szemlélet érvényesítését a közéleti és tudományos diskurzusokban. Ezen változtathat a szuperdiverzitás orientációjának alkalmazása. Ugyanakkor nincs ok azt gondolni, hogy a szuperdiverzitás átveheti a csoportszemlélet helyét mint a társadalmi létezés egyetlen elismert vagy üdvös módját leíró és előíró megközelítés.

Kulcsszók: szuperdiverzitás, csoportszemlélet, romák, nyelvi és etnikai komplexitás.

Hivatkozott irodalom

- AGHA, ASIF 2007. The object called language and the subject of linguistics. *Journal of English Linguistics* 35: 217–235. <https://doi.org/10.1177/0075424207304240>
- ARATÓ MÁTYÁS 2014. Cigányok, nyelvek, oktatás és tudomány. *Új Pedagógiai Szemle* 2014/9–10: 36–46.
- BABUSIK FERENC 2004. Legitimacy, statistics and research methodology. Who is Romani in Hungary today and what are we (not) allowed to know about roma. *Roma Rights Quarterly* 2004/2: 14–18.
- BALÓ ANDRÁS MÁRTON 2017. Oláh cigány dialektusok Magyarországon. In: CSERTI CSAPÓ TIBOR szerk., *Romológia „akkor és most”*. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs. 1–8.

- BLACKLEDGE, ADRIAN – CREESE, ANGELA 2018. Language and superdiversity. An interdisciplinary perspective. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: xxi–xlv. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>
- BLOMMAERT, JAN – BEN RAMPTON 2011. Language and superdiversity. *Diversities* 13/2: 1–22.
- BODÓ CSANÁD 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–284.
- BODÓ CSANÁD 2016a. *Nyelvi ideológiák és különbségek*. Institutul Pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, Cluj-Napoca.
- BODÓ CSANÁD 2016b. „Vittem az ünit az úlicába”: Heteroglosszia, diverzitás és standardizáció a moldvai magyar nyelvi revitalizációban. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28: 37–56.
- BRUBAKER, ROGERS 2002. Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology* 43: 163–189. <https://doi.org/10.1017/S0003975602001066>
- BRUBAKER, ROGERS 2004. *Ethnicity without groups*. Harvard University Press, Cambridge (MA).
- BRUBAKER, ROGERS – FEISCHMIDT, MARGIT – FOX, JON – GRANCEA, LIANA 2011. *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. L'Harmattan, Budapest.
- CREESE, ANGELA – BLACKLEDGE, ADRIAN eds. 2018. *The Routledge Handbook of Language and Superdiversity*. Routledge, Abingdon. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>
- DELEUZE, GILLES – GUATTARI, FELIX 1996. Rizóma. *Ex Symposion* 1996/15–16: 1–17.
- DEUMERT, ANA 2018. The multivocality of heritage. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: 149–164. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>
- DOMINGUEZ, VIRGINIA R. 1989. *People as subject, people as object. Selfhood and peoplehood in contemporary Israel*. University of Wisconsin Press, Madison.
- ENSZ 1992. Nyilatkozata nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségekhez tartozó személyek jogairól. *A Közgyűlés 47/135. sz. Határozata*. <http://adattar.adatbank.transindex.ro/nemzetkozi/dec-h.htm> (2019. 11. 23.)
- ERDŐS KAMILL 1958. A magyarországi cigányság. *Néprajzi Közlemények* 3: 152–173.
- GAL, SUSAN 2008. Language and political space. In: AUER, PETER – SCHMIDT, JÜRGEN ERICH eds., *Language and Space*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 33–50.
- GELDÖF, DIRK 2018. Superdiversity as a lens to understand complexities. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: 30–42. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>
- GILROY, PAUL 2006. Multiculture in times of war. An inaugural lecture given at the London School of Economics. *Critical Quarterly* 8/4: 27–45. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8705.2006.00731.x>
- HELTAI BORBÁLA ÉVA 2013. Nyelvcseré és migráció egy többnyelvű hazai beszélőközösségben. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS, BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiából*. Gondolat Kiadó, Budapest. 219–236.
- HELTAI JÁNOS IMRE 2015. A romani és a beás nyelvi tervezés lehetőségei és kihívásai Magyarországon. *Regio* 23/4: 27–57. <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v23i4.84>
- HELTAI JÁNOS IMRE 2019a. Translanguaging instead of Standardisation. Writing Romani at School. *Applied Linguistics Review*. Ahead of Print. <https://doi.org/10.1515/applirev-2018-0087>

- HELTAI JÁNOS IMRE 2019b. Szuperdiverzitás Szabolcsban. In: BÖLCSKEI ANDREA szerk., *Protestantizmus, identitás és hagyomány a nyelvben*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 149–172.
- HELTAI JÁNOS IMRE – JANI-DEMETRIOU BERNADETT – KERESKESNÉ LÉVAI ERIKA – OLEXA GERGELY 2017. Transzlingváló Osztálytermek Tiszavasváriban. *Új Pedagógiai Szemle* 67/11–12: 28–49.
- HORVÁTH KATA – KOVAI CECÍLIA 2010. A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban. *anBlok* 2010/4: 39–41.
- IRVINE, JUDITH T. – GAL, SUSAN 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: KROSKRITY, PAUL V. ed., *Regimes of language. Ideologies, politics and identities*. School of American Research Press, Santa Fe. 35–84.
- JANI-DEMETRIOU BERNADETT 2017. Cigány gyerekek az iskolában: társas beszélés és társas megismerés. In: LADÁNYI MÁRIA – HRENEK ÉVA szerk., *Témák és szempontok a nyelvhasználat vizsgálatában. Hallgatói tanulmányok*. ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, Budapest. 61–70.
- JASPERS, JÜRGEN 2019. Authority and morality in advocating heteroglossia. *Language, Culture and Society* 1: 83–105. <https://doi.org/10.1075/lcs.00005.jas>
- JØRGENSEN, J. NORMANN 2008. Polylingual languaging around and among children and adolescents. *International Journal of Multilingualism* 5: 161–176. <https://doi.org/10.1080/14790710802387562>
- KEMÉNY, ISTVÁN – JANKY, BÉLA 2006. Roma Population of Hungary 1971–2003. In: KEMÉNY, ISTVÁN ed., *Roma of Hungary*. East European Monographs. Social Science Monographs. Atlantic Research and Publ., New York. 70–225.
- KONTRA MIKLÓS 2003. Cigányaink, nyelveik és jogaik. *Kritika* 1: 24–26.
- KOVAI CECÍLIA 2017. *A cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. L'Harmattan, Budapest.
- KSH 2013. *2011. évi népszámlálás 3. Országos adatok*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok (2019. 11. 23.)
- LADÁNYI, JÁNOS – SZELÉNYI, IVÁN 2001. The social construction of roma ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during the market transition. *Review of Sociology* 7: 79–134. <https://doi.org/10.1556/revsoc.7.2001.2.5>
- LAKATOS SZILVIA 2012. *A romani nyelv közösségi használatának és közoktatási helyzetének vizsgálata Magyarországon*. Doktori disszertáció. PTE BTK, Pécs.
- LANDAUER ATTILA 2004. Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: NAGY ATTILA – PÉTERFI RITA szerk., *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár*. OSZK – Gondolat Kiadó, Budapest. 13–46.
- LENGYEL GABRIELLA 2004. Tiszavasvári Cigány népessége. In: KEMÉNY ISTVÁN – JANKY BÉLA – LENGYEL GABRIELLA szerk., *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest. 129–146.
- LEPPÄNEN, SIRPA – PEURONEN, SAJJA – WESTINEN, ELINA 2018. Superdiversity perspective and the sociolinguistics of social media. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: 30–42. <https://doi.org/10.4324/9781315696010-4>
- MAKONI, SINFREE – PENNYCOOK, ALASTAIR 2006. Disinventing and Reconstituting Languages. In: MAKONI, SINFREE – PENNYCOOK, ALASTAIR eds., *Disinventing and Reconstituting Languages*. Multilingual Matters, Clevedon. 1–41.

- Magyarország Alaptörvénye* 2011. https://www.keh.hu/magyarorszag_alaptorvenye/1515-Magyarorszag_Alaptorvenye&pnr=1 (2019. 06. 08.)
- Magyar Országgyűlés 2011. *2011/CLXXIX. Törvény a nemzetiségek jogairól*. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1100179.TV&timeshift=20190426> (2019. 06. 08.)
- MARUSHIAKOVA, ELENA – POPOV, VESSELIN 2001. Historical and ethnographic background: Gypsies, Roma, Sinti. In : GUY, WILL ed., *Between past and future. The Roma of Central and Eastern Europe*. University of Hertfordshire Press, Hertfordshire. 33–53.
- MATRAS, YARON 2002. *Romani. A linguistic introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MATRAS, YARON 2005. The classification of Romani dialects. A geographical-historical perspective. In: SCHRAMMEL, BARBARA – HALWACHS, DIETER W. – AMBROSCH, GERD eds., *General and applied Romani linguistics. Proceedings from the 6th International Conference on Romani Linguistics*. Lincom Europa, München. 7–26.
- MATRAS, YARON 2015. Transnational policy and ‘authenticity’ discourses on Romani language and identity. *Language in Society* 44: 295–316. <https://doi.org/10.1017/S0047404515000202>
- MILROY, JAMES 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5: 530–555. <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00163>
- NAGY PÁL 2007. „Gádzósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro drom* 2007/2: 20–22.
- NOWICKA, MAGDALENA – VERTOVEC, STEVEN 2014. Comparing convivialities: dreams and realities of living-with-difference. *European Journal of Cultural Studies* 17: 341–356. <https://doi.org/10.1177/1367549413510414>
- ORSÓS ANNA 2012. *A beás nyelv megőrzésének lehetőségeiről*. PTE BTK Oktatókutatási Központ – Virágmandula Kft., Pécs.
- PACHNÉ HELTAI BORBÁLA 2016. Változó nyelvi gyakorlatok és a mobilitás új formái egy többnyelvű településen. Nexusanalízis egy online társalgásról. In: BARTHA CSILLA szerk., *A többnyelvűség dimenziói: terek, kontextusok, kutatási távlatok. Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 28. Akadémiai Kiadó, Budapest. 307–320.
- PACHNÉ HELTAI BORBÁLA 2017a. *Nyelvcseré és szezonális migráció egy többnyelvű magyarországi közösségben. Nyelvi gyakorlatok, ideológiák és kommodifikáció társadalmi folyamatok nexusában*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest.
- PACHNÉ HELTAI, BORBÁLA 2017b. Multilingualism and Seasonal Migration. Linguistic Practices of Finnish House Owners in a German Minority Village in Southern Hungary. *Folia Uralica Debreceniensia* 24: 163–178.
- PAVLENKO, ANETA 2018. Superdiversity and why it isn’t. In: SCHMENK, BARBARA – BREIDBACH, STEPHAN – KÜSTER, LUTZ eds., *Sloganzation in Language Education Discourse Conceptual Thinking in the Age of Academic Marketization*. Multilingual Matters, Bristol. 142–168. <https://doi.org/10.21832/9781788921879-009>
- PENNYCOOK, ALASTAIR 2018. Repertoires, registers, and linguistic diversity. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: 3–15. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>
- PÉNZES JÁNOS – TÁTRAI PATRIK – PÁSZTOR ISTVÁN ZOLTÁN 2018. A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika* 58: 3–26.

- SKUTNABB-KANGAS, TOVE – MIKLÓS KONTRA – PHILLIPSON, ROBERT 2006. Getting Linguistic Human Rights Right. A Trio Respond to Wee (2005). *Applied Linguistics* 27: 318–324. <https://doi.org/10.1093/applin/aml006>
- SZALAI ANDREA 2006: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 163–204.
- SZALAI ANDREA 2007. Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: BARTHA CSILLA szerk., *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 20–51.
- TÁLOS ENDRE 2001. A cigány és a beás nyelv Magyarországon. In: KOVALCSIK KATALIN szerk., *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Tanítók kiskönyvtára 9. IFA–OM–ELTE, Budapest. 317–324.
- VERTOVEC, STEVEN 2007. Super-diversity and its implications. *Ethnic and Racial Studies* 30: 1024–1054. <https://doi.org/10.1080/01419870701599465>
- VERTOVEC, STEVEN 2010. Towards post-multiculturalism? Changing communities, contexts and conditions of diversity. *International Social Science Journal* 199: 83–95. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2451.2010.01749.x>
- WEE, LIONEL 2005. Intra-Language Discrimination and Linguistic Human Rights. The Case of Singlish. *Applied Linguistics* 26: 48–69. <https://doi.org/10.1093/applin/amh038>
- WEI, LI 2011. Moment analysis and translanguaging space. Discursive construction of identities by multilingual Chinese youth in Britain. *Journal of Pragmatics* 43: 1222–1235. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2010.07.035>
- WESSENDORF, SUSANNE 2018. „All the people speak bad English”. Communicating across differences in a super-diverse context. In: CREESE–BLACKLEDGE eds. 2018: 57–70. <https://doi.org/10.4324/9781315696010>

Dynamics and complexity in the linguistic and ethnic self-identification of the Roma

The criteria of belonging to the group (or groups) of the Roma are traditionally manifold: language, ethnicity, sociocultural characteristics, historical particularities, etc. Nevertheless, the categorizations are constantly divided into dualities: Gypsy and not Gypsy, Boyash and not Boyash, Hungarian Roma and Vlah Roma, Romani and not Romani, or even monolingual and bilingual. This logic, which invokes the imagery of stable groups, was called groupism by ROGERS BRUBAKER (2002, 2004). Drawing on fieldwork experiences, my paper introduces the idea that the categories of groupism are only restrictedly valid in the locus of our research, and the Romani participating in this research speak about language and ethnicity partially differently. I examine to what extent the concept of superdiversity (BLACKLEDGE–CREESE eds. 2018) is capable to adapt this alternative approach into scientific inquiry, and how it could contribute to the investigation and the management of linguistic and social issues associated with the Roma.

Keywords: Roma, groupism, translanguaging, superdiversity.

HELTAI JÁNOS IMRE
Károli Gáspár Református Egyetem

Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első fél évszázadában*

1. Bevezetés: váltakozás, változás, regiszter. Néhány évtizeddel ezelőtt, a múlt század vége felé nyelvtörténészek arra a felismerésre kezdték alapozni kutatásaikat, hogy a nyelv változási folyamatai a szinkrón állapotbeli váltakozásokban gyökereznek (pl. BENKŐ 1988: 79, 107 és passim; KROCH 1989, 1994: 2–6). Azok a jelenségek, amelyek az adott nyelvallapotban egymás változatainak mutatkoznak, a következő nyelvallapot(ok) felől nézve a változási folyamatok kiindulópontját jelenthetik. Éppen ezért – ahogy KÁROLY SÁNDOR megfogalmazta – a történetinyelvtan-írás egyik feladata annak vizsgálata, hogy milyen eredményre vezet az egymás mellett élő megoldások, a régebbi és újabb formák nyelvtörténetet alakító versengése (KÁROLY 1980: 45).

A változók vizsgálata tehát a leíró szociolingvisztikán túllépve előbb-utóbb teret követelt magának a történeti grammatika kutatásában is. Központi szerephez jutott a nemzetközi szintéren ekkoriban kifermálódott tudományterületen, a történeti szociolingvisztikában, amely a nyelvtörténeti vizsgálatokra kezdte alkalmazni a leíró szociolingvisztika kérdésfeltevéseit és módszereit. Az új részdiszciplína azután a hazai kutatóközösségben is kibontakozásnak indult; szemléletmódját, alapkérdéseit az ezredfordulót követően már nyelvtörténeti tankönyv is ismertette (KISS 2003: 28–30, 37–41).

Nyelvi változás és váltakozás egymással többféleképpen is összefügg. A változásokban ugyanakkor nem mindenfajta váltakozás jut szerephez. A nyelvtörténet felől közelítve kétféle váltakozástípust tarthatunk számon. A történeti folyamatok szempontjából az instabil típus a meghatározó, a stabil váltakozásra ugyanis az jellemző, hogy a nyelvhasználók számára folyamatosan adott a változatok közötti választási lehetőség. Az instabil típusnak ezzel szemben felderítésre érdemes életrajza van (vö. PINTZUK 2003: 509–510). Létrejön: a nyelvhasználók váltakozó formákat kezdenek használni a nyelvi rendszer olyan pontján, ahol korábban nem volt opcionáltság; majd megszűnik: a nyelvi változást eredményező váltakozás esetében az innovatív forma kiszorítja a konzervatívát, azaz a változási folyamat lezárultával ismét opciók nélküli helyzet áll elő. A lentebbiekben viszont azt is látni fogjuk, hogy amennyiben egy változás hosszan elnyúlik az időben, a két típust nem lehet mereven elkülöníteni egymástól.

A jelen tanulmány a címben megjelölt váltakozás életrajzának meghatározó szakaszába nyújt betekintést: a folyamatban lévő nyelvi változás terjedésének aktuális állapotát vizsgálja. Az innovatív (előtagos) változatok térnyerését mutatja be, figyelmet fordítva a terjedésében megmutatkozó nyelvi regiszterbeli különbségekre.

---

* A kutatás az NKFIH-OTKA által támogatott K 116217 sz. pályázat részét képezi (MTA NYTI, Magyar nyelvtörténeti kutatócsoport).

Választ keres a kérdésre, hogy a középmagyar kor elején melyik regiszteré a vezető szerep a vizsgált újítás terjedésében. A beszéltnyelv(közel)i nyelvhasználaté, amely a nyelvi változások megindulásának elsődleges terepe? Vagy a könyvnyomtatás – szerzők és nyomdászok által gondosan kiformált – nyelvezete enged utat hamarabb az újításnak?

Mielőtt azonban a kérdések nyomába erednénk, tekintsük át röviden magát a témául választott jelenséget!

2. Vonatkozó névmások: történeti folyamatok, váltakozások. Mint az közismert, a vonatkozó névmások csoportja a különböző nyelvekben kétféle korábbi névmásból alakulhat ki. A forrás a mutató, illetve a kérdő névmás; vannak nyelvek, amelyekben a két grammatikalizációs lehetőségnek csak egyike vagy másika jutott érvényre, míg más nyelvekben mindkétféle származású elem jelen van. A gyakoribb forráselem a mutató névmás; a folyamat tipikus grammatikalizációs ösvényt követ, amennyiben a referencia a térbeliről a szövegbelire tevődik át. Ugyanakkor a kérdő névmás is számos nyelv relatívumainak forrása. (Vö. BUDENZ 1866: 20; HEINE–KUTEVA 2002: 113–115.) A magyar *aki*, *ami*, *amely* stb. elemek az utóbbi csoportba tartoznak: alapvetően kérdő névmásformákra mennek vissza. Megjegyzendő, hogy a *ki*, *mi*, *mely* stb. típusú kérdő névmások az ősforrások, közvetlen előzménykategóriaként azonban nem ezek, hanem a belőlük kialakult határozatlan névmások szolgálnak (l. pl. JUHÁSZ 1991: 478; SIPOS 1991: 390).

A magyar nyelvtörténet folyamán hosszasan zajlik a relatívum alaki elkülönülése a forrásául szolgáló névmáskategóriától. Vonatkozó névmásként a mai magyarban többnyire az *a(z)*-előtagos változatok használatosak, korábbi korokból származó – akár csak egy évszázaddal ezelőtti – szövegekben azonban szembeötlő, milyen sokáig tartották magukat az előtag nélküli formák is. Mára az előtag nélküli *ki*, *mi* kikopott a szóbeliségből, az írásbeliségben való igen ritka megjelenése pedig a felstilizáltság és/vagy a régiesség árnyalatát hordozza. A *mely* ~ *amely* váltakozás némileg más mintázatot követ: itt az előtag nélküli forma – főként az írásbeliségben – viszonylag gyakrabban használatos.¹ De másfajta vonatkozó névmási váltakozások is említhetők a mai nyelvhasználatból éppúgy (pl. *a könyv* + *amely* ~ *ami*), ahogyan régebbi korokból is (pl. *a könyv* + *ki* ~ *mely*).

Az ó- és középmagyar korszakban a relatívumok körében kétféle látványos versengés is megfigyelhető. Egyrészt versenyeztek egymással a különböző névmások, elsősorban a [– személy] jelentésjegyű alaptagok melletti pozícióért (*ki* / *mely* ~ *mi* stb.). Másrészt pedig – mindegyik névmás esetében – konkurált egymással a régebbi, előtag nélküli és az újabb, előtagos alakváltozat is. Az előbbi váltakozást egy közelmúltban megjelent tanulmányomban vizsgáltam, középpontba állítva a középmagyar kori magánélet(közel)i nyelvhasználatot (DÖMÖTÖR 2017). A jelen dolgozat az utóbb említett váltakozást tárgyalja, az ómagyar kori előzményekre

¹ A nyelvhasználati megfigyelést alátámasztják az MNSZ. adatai: az adattár szerint 1 millió szövegszóra átlagosan 2639 *amely* és 728 *mely* jut. Az előtag nélküli változat 728-as elemszáma azonban tovább pontosítandó, mivel ebben a kérdő névmási *mely* alakok is benne foglaltatnak. Ez utóbbiak – szűrőpróbám szerint – az adatnak hozzávetőleg a 10%-át teszik ki. Ennek alapján a vonatkozó névmási *amely/mely* átlagos megjelenése 1 millió szövegszóként 2639/kb. 655-ben állapítható meg.

való kitekintéssel a középmagyar korszak elejének többféle regiszterében is. A vizsgálat a $ki \sim a(z)ki$, $mi \sim a(z)mi$, $mely \sim a(z)mely$ párokra terjed ki, más vonatkozó névmások az érintett korszakokban nem szerepelnek meggyőző számban.²

2.1. Az előtagos változatok megjelenése a rendszerben. Az $a(z)$ - előtaggal szerkesztett vonatkozó névmási formák egymásra épülő grammatikalizációs folyamatok során keletkeztek, amelyekből váltakozások és változások rendszere rajzolódik ki.

Elsőként az előtag nélküli változatok jöttek létre a fentebb már említett kérdő névmás > határozatlan névmás > vonatkozó névmás folyamat újraelemzése során. Ez a változási sor még az ómagyar korszakot megelőzően lezajlott, hiszen a legkorábról fennmaradt szövegemlékekben azt láthatjuk, hogy közülük mindazok, amelyekben egyáltalán előfordulnak alárendelő összetett mondatok (HB. és HBK., KT. és KTSz., ÓMS.), tartalmaznak vonatkozó mellékmondatokat is, élükön határozatlan-vonatkozó komplex, illetve tisztán vonatkozó névmással.

Formáját tekintve tehát a relatívum eleinte nem különült el forrásszófajától. Amiről a korai ómagyar adatok még nem vallanak (talán csak a kis elemszám miatt), arra a kései ómagyar kor legeleje (JókK.) már bizonyosságot szolgáltat: ha ritkaságként is, de megmutatkoznak az $a(z)$ - előtagos változatok is. Folyamatban van tehát a vonatkozó névmás alaki elkülönülése, egyben előállt a vonatkozó névmási változó két változata.³ Az előtagos formák a mutató névmás és a vonatkozó névmás fúziójával jöttek létre olyan mondatszerkezetek újraelemzésével, amelyekben a főmondat alanyi szerepű utalószava és az alárendelt tagmondat élén álló relatívum közvetlenül szomszédosak voltak (l. pl. G. VARGA 1992: 525–528; JUHÁSZ 1992: 791–792; HAADER 1995: 517–518, 540). Ez a feltétel többféle tagmondatelrendezés esetén is megvalósulhatott: *Eljött az, kit vártunk* → *Eljött, azkit vártunk*; *Az, kit vártunk, eljött* → *Azkit vártunk, eljött*. Az újraelemzés alapjául az a váltakozás szolgált, amely a szerkezet típusban lehetővé teszi az utalószó kitételét és ki nem tételét is. Ha ugyanis egyaránt lehetséges felállás az *Eljött, kit vártunk* és az *Eljött az, kit vártunk* is, az utalószó a szerkezet grammatikalitásának sérelme nélkül kimozdulhat eredeti szerepéből. Minthogy az összetett mondatok kapcsolatában a veláris hangrendű mutató névmás meghatározó nagyságrendekkel gyakoribb, mint a palatális hangrendű, előtagként is ez a forma szilárdult meg. Az ómagyarban ugyanakkor szórványosan még előfordul $e(z)$ - előtag is (G. VARGA 1992: 525).

Bár ezen a ponton eljutottunk a jelen vizsgálat kiinduló állapotához – felállt az innovatív (előtagos) és a konzervatív (előtag nélküli) változatok versenyhelyezete –, a fentiekkel kapcsolatban még idekíváncozik egy tipológiai természetű megállapítás. A szokásos kategorizálást érdemes árnyalni: tény, hogy a magyarban a vonatkozó névmás alapvető forrásszófaja a kérdő névmás, azonban számon kell tartani, hogy a későbbiekben a mutató névmás is forrásszófajként lépett be a rend-

² A dolgozatban egységesen $a(z)$ - formával jelölöm az előtagos alak különböző korábbi ejtés-, illetve írásváltozatait (egybe- vagy különírt *aki* ~ *azki* ~ *a'ki* ~ *akki*).

³ A határozatlan névmás *vala-* és *né-* előtagos alakjainak elterjedése, vagyis ennek a kategóriának a formai elkülönülése ekkor már jóval előrébb tartott.

szerbe. Hasonló újraelemzés zajlott le, mint azokban a nyelvekben, amelyekben a mutató névmás (is) forráskategóriaként szolgált (kézenfekvő például az angol *that-re* gondolni). Lényeges eltérés ugyanakkor, hogy a mutató névmás a magyarban nem önmagában elemződött újra – ennek megfelelően önállóan nem is töltheti be a vonatkozó névmás szerepét –, hanem a vonatkozó névmás korábbi formájával kombinálódva került bele a rendszerbe.

2.2. Lassú terjedés, szabad váltakozás. A vonatkozó névmások előtagos változatainak használata az egész ómagyar korszak folyamán szűk körű. (Számos esetben pedig – elsősorban helyesírási és központoszási fogódzók híján – nem lehet megállapítani, hogy még a forrásszerkezettel, vagy pedig már az új alakulattal állunk-e szemben.) A terjedés a középmagyar kor előrehaladtával egyre számottevőbb lesz – erről a lentebbiekben még sok szó fog esni. Az előtagos változatok térnyerését a legszemléletesebben a bibliafordításokból vett párhuzamos helyekkel lehet bemutatni – előljáróban tehát álljon itt két adatsor, amely a kései ómagyar és a korai középmagyar fordítók megoldásaiba nyújt betekintést.⁴ Mk. 14,70: *k i k ott állnak vala, mondanak* (MünchK. 52ra); *k i k állonak vala, mondnak* (DöbrK. 225r–v); *k i k vele állnak vala, mondanak* (JordK. 112ra); *a k i k ott állanak vala, mondnak vala* (Pesthi 105b); *a z k i k ott állanak vala, ezt mondják vala* (Sylvester 1: 75a); *a k i k ott állnak vala, Pétörnek mondanak* (Heltai 105a); *a k i k ott állanak vala, mondanak* (Károlyi 2: 74a). Mk. 14,21: *az embernek, k i miatt* (MünchK.); *az embernek, k i miá* (DöbrK. 223r); *az embernek, k i n e k miatta* (JordK. 111rb); *az embernek, k i által* (Pesthi 103a); *az embernek, a z k i miatt* (Sylvester 73a); *az embernek, a k i által* (Heltai 102b); *az embernek, a z k i által* (Félegyházi 78b); *az embernek, a z k i által* (Károlyi 2: 45b).

A terjedési folyamat a vizsgált korszakban messze nem zárul le, amit a leginkább szembetűnően az is mutat, hogy – amint fentebb már szóba került – a *mely ~ amely* a mai napig élő változatok. Véleményem szerint a 7–8 évszázada tartó folyamat az instabil és stabil váltakozás egymásba való átmenetét példázza.⁵ A *mely ~ amely* instabil váltakozás nem az innovatív forma kizárólagosságközeli győzelmével zárult, hanem beállt egyfajta stabil váltakozás – már amennyiben a mai állapotot ilyennek lehet tekinteni. (Hogy valóban lehet-e, az viszont a jelenség jövőbeli alakulásának kérdése. A mai nyelvhasználat alapján egyébként arra is látszik esély, hogy előbb-utóbb a változó mindkét változatát ki fogja szorítani az *ami* névmás.)

Ahogy ma saját nyelvhasználati szokásainkon alapul a döntés, hogy egy vonatkozó mellékmondat élére a *mely*-t vagy az *amely*-t írjuk, korábbi korokban mindhárom névmáspárban szabadon váltakozhattak az előtagos és az előtag nélküli formák. Ez a variabilitás a vizsgált korszak szerzőinél, magánéleti nyelvhasználoinál is tetten érhető.

⁴ Tanulmányomban a nyelvi adatokat az olvasat szerinti átirásukban közlöm. A forrásokat a dolgozat végén adom meg.

⁵ A rendkívül hosszasan zajló terjedési folyamat egy elméleti kérdéssel is szembesít: a modellezésre széles körben elfogadott S-görbe felső tartományának mennyire kell megközelítenie a 100%-ot, hogy az innovatív forma elterjedése komplettnek legyen mondható? Vagyis: mikortól tekinthető befejezettnek a nyelvi változás? (Ennek ténye nem mosható össze a szabályváltozás terjedésének fogalmával; vö. pl. JOSEPH 2012.)

Kiválóan példázzák az ad hoc jellegű váltakozást a következő adatpárok, amelyek Károlyi Gáspár munkájából, a *Két könyv...-ből* származnak. Az első példapárban ugyanaz a mondat szerepel; először bibliai idézetként, azután (hat mondaton belüli szöveggörnyezetben) a bibliai szöveghely magyarázatának részeként: *Emberek megszáradnak az félelemnek miatta és azoknak várásának miatta, a z m e l y e k következnek ez világra ~ Továbbá azt mondja, hogy az emberek megszáradnak az félelemnek miatta és azoknak várásoknak miatta, m e l y e k következnek* (M1a, M1b). A második adatpár szintén közeli (három mondaton belüli) szöveggörnyezetből származó mondatokat tartalmaz, amelyek tökéletesen azonos szerkezetűek: *Bódogok, k i k őbenne bíznak ~ Bódogok, a z k i k hallgatják az Istennek igéjét, és megtartják azt* (C1b, C2a). A harmadik példapár is (az utalószó számvonatkozásától eltekintve) azonos szerkezetű párhuzamot mutat, öt mondaton belüli szöveggörnyezetben: *Jaj annak, a z k i az ő házát építi hamissággal ~ Jaj azoknak, k i k álnokságot gondolnak az ő ágyasházokban* (G4b, G5a).

A névmásformák váltogatása nem feltétlenül véletlenszerű minden esetben; állhat mögötte a szövegezés változatosságára való törekvés, illetve a többszörös vonatkozó kapcsolatok követésének megkönnyítése (?): *Nem annak, m e l y a törvényből vagyon csak, de annak is, a m e l y Ábrahámnak hitiből vagyon* (Telegdi: Felelet 47); *Ez levelet írja Szent Pál az galatiabelieknek, m e l y n e k ugyanazon értelmé vagyon, a z m e l y az rómabelieknek írt levélnek* (Sylvester: Újszövetség 54a); *Nem arra való tanácsot adsz nekem, k i én hasznomra volna, hanem a k i az te megéhezett hasad töltére* (Pesthi: Fabulák 41a).

További vizsgálat nyomán feltárható, hogy bizonyos fajta szerkezetekben lehet-e szignifikánsan gyakoribb egyik vagy másik megoldás (például az utalószó jelenlétével, illetve kitehetőségével vagy a tagmondatosrenddel összefüggésben), az azonban bizonyos, hogy szigorú következetességre utaló használatbeli megfontolások még a legtudatosabb szövegalkotóknál sem érhetők tetten.

A korabeli és a korszakhoz közeli grammatikáirók (1539-ben SYLVESTER JÁNOS és 1610-ben SZENCZI MOLNÁR ALBERT) nem foglalkoznak a kérdéssel. SZENCZI annak ellenére jár el így, hogy olyan szempontot is érint, ahol kifejezetten helye volna az előtagos változatok említésének (*ki* típusú névmásösszetételek: SZENCZI 1610: 66; vö. C. VLADÁR 2004: 156). Úgy tűnik, mintha az előtagot még önálló szóként kezelné (minden esetben külön is írja). Bizonyos példái alapján a mutató névmást, a névelőt és a vonatkozó névmási előtagot (?) ugyanazon elem különböző megvalósulásaiaként állítja elének (SZENCZI 1610: 161; vö. C. VLADÁR 2004: 350). Példaanyagából bizonyos preferenciák leszűrhetők ugyan (előtagos változat használata nem jelzői szerepű mutató névmási utalószó vagy fordított mondatrend függvényében), a bemutatott mondatokban azonban váltakozás is megfigyelhető (*ez az ember, azkit; ez az jószág, melyet*: SZENCZI 1610: 167; vö. C. VLADÁR 2004: 362).

3. A vizsgálat anyaga. Kutatásomhoz a középmagyar kor első évtizedeiből – kb. 50 évének anyagából – gyűjtöttem adatokat. A pontos időkor: 1536–1591, amelynek határait az anyaggyűjtésbe bevont nyomtatott művek megjelenési éveivel jelölték ki.

A magyar nyelvű könyvnyomtatás első évtizedeiben megjelent művekből összeállított korpuszom anyagát a lentebbiekben *k ö n y v n y e l v i* regiszternek nevezem. A korszak nyolc kiemelkedő szerzőjének szépirodalmi, értekező, hitvitázó, elmélkedő és imádságszövegeit gyűjtöttem össze, összesen 860 ezer karakter (szerzőnként 70 ezer – 130 ezer karakter) terjedelemben. Bibliafordításokat és verses műveket ez a korpusz nem tartalmaz; előbbieket azért, mert anyagukat önálló csoportnak tartottam fenn, utóbbiakat pedig azért, mert a vonatkozó névmási előtag megjelenését vagy elhagyását strófaszerkesztési okok is erősen befolyásolhatják.

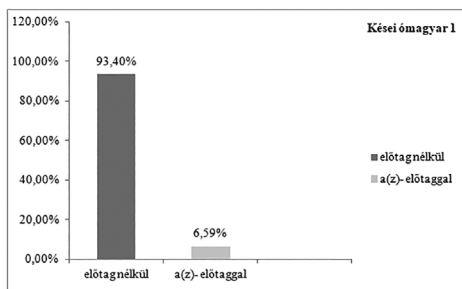
Külön vizsgáltam meg tehát a korszakban megjelent öt bibliafordítást, mindegyikből a Márk-evangélium szövegét választva (amelynek terjedelme egyenként kb. 80 ezer, együttvéve tehát kb. 400 ezer karakter). A Bibliákat azért különítettem el az általános könyvnyelvi szövegcsoporttól, mert korábbi vizsgálataim alapján azt valószínűsítettem, hogy nyelvezetük – a fordítók kimagasló nyelvi tudatosságával összefüggésben – eltérhet más műfajokétól.

Az *é l ő n y e l v i* regiszter tanulmányozásához a Történeti magánéleti korpuszból (TMK.) vettem egy véletlenszerű mintát (828 adattal). Ennek anyaga olyan szövegtípusokból származik, amelyek a leginkább megközelítik a magánéleti nyelvhasználatot: bírósági tárgyalások leirataiból (zömmel tanúvallomásokból) és magánlevelekből. Olyan korokból, amelyekből hangzó anyag híján a beszélnyelv közvetlenül nem tanulmányozható, ezek a szövegtípusok azok, amelyek a leginkább megközelítik a beszélők mindennapi nyelvhasználatát. (Az egyszerűség kedvéért élőnyelvinek vagy beszélnyelvinek jelölöm a valójában csak élőnyelvközelinek mondható regisztert.)

4. Az előzmények: az előtagos formák a kései ómagyarban. A fentebb említettek értelmében ez az első vizsgálható korszak. Az 1–4. ábra G. VARGA GYÖRGYI adatai alapján készült (1992: 528). Az összadatszám 758, ennek csejely része képviseli az előtagos változatot (1. ábra).

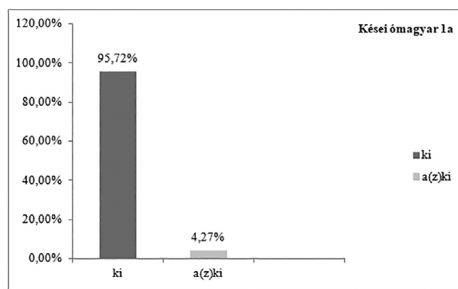
1. ábra

Összkép a kései ómagyar korban

2. ábra

A *ki ~ a(z)ki* a kései ómagyarban

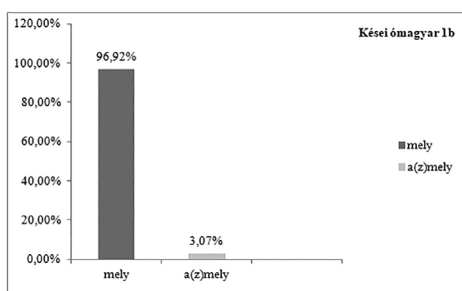

Ha névmástípusonként nézzük meg a váltakozásokat, azt látjuk, hogy a messze leggyakoribb *ki*-típus (655 előfordulás) és a lényegesen ritkább *mely*-típus (65 előfordulás) körében meglehetősen hasonló a konzervatív és az innovatív ala-

kok aránya (2. és 3. ábra). Az ekkoriban terjedésnek induló *mi*-típus (38 előfordulás) viszont egészen más képet mutat, amennyiben itt máris az újabb változat részesedése a nagyobb (4. ábra). A tendencia tekintetében különösen figyelemre méltók az eredeti magyar nyelvű fogalmazványok (vö. G. VARGA 1992: 528), illetve a 15. századi fordítási piszkozatában fennmaradt Guary-kódex szövegalkotójának eljárásai (HAADER 1997: 119–122). A jelenség magyarázatát a hólabdaeffektus elvében kereshetjük (AITCHISON 1987: 29), amely szerint bizonyos esetekben különböző grammatikai szabályok együttműködve, egymást felerősítve váltanak ki valamilyen hatást. A középmagyar kori adatok alapján még egyértelműbbnek látszik a folyamat: a *mi* vonatkozó névmás terjedése éppúgy később vesz lendületet a *ki*-hez és a *mely*-hez képest (DÖMÖTÖR 2008: 45, 46, 2017: 45–48), ahogyan a névmások előtagos változatai is az előtag nélküliekhez képest. A két újabban terjedő jelenség összekapaszkodik: a *mi*-t kevésbé köti a konvenció, mint régebről származó és előtag nélkül megszokott társait, ezért hamarabb nyit az új forma irányába.

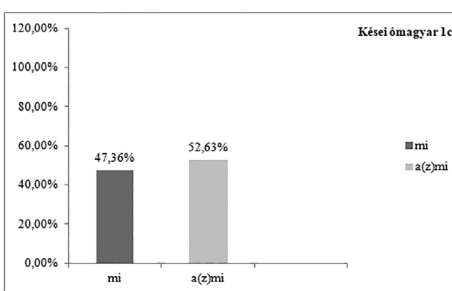
3. ábra

A *mely* ~ *a(z)mely* a kései ómagyarban

4. ábra

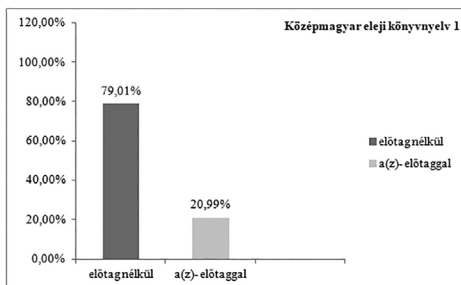
A *mi* ~ *a(z)mi* a kései ómagyarban

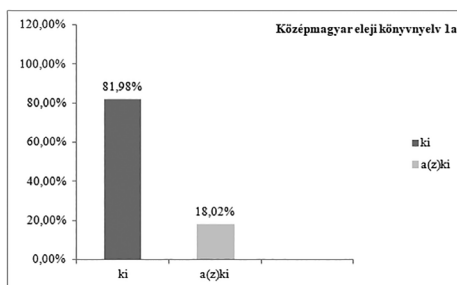
5. Az előtagos formák terjedése a vizsgált korszakban. Elsőként a könyvnyelvi regisztert, ezt követően pedig a bibliafordítások nyelvezetét veszem szemügyre – a kései ómagyar kori kódexirodalom regiszterbeli folytatásaként ezek a források kívánkoznak az élre. Utánuk kerül sor a beszélt nyelvi regiszterből származó adatok tanúságtételére.

5.1. A könyvnyelv jellemzői. Az 5–8. ábra a középmagyar kor első fél évszázadában nyomtatott könyvekre vonatkozóan mutatja az előtagos formák terjedését. A diagramok segítségével az adatok összevethetők az előző korszakkal. Az összedatszám 2058, ennek arányaiban bő háromszor akkora része képviseli az innovatív változatot, mint a kései ómagyarra vonatkozóan láttuk. A szignifikancia nagyon erős, a chí-négyzet próba eredménye: $p < 0,001$. (5. ábra; vö. 1. ábra.)

5. ábra
Összkép a vizsgált korszak
könyvnyelvében

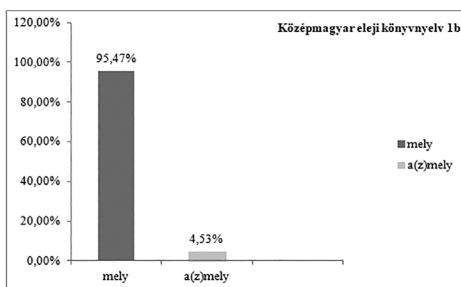
6. ábra
A $ki \sim a(z)ki$ a vizsgált korszak
könyvnyelvében

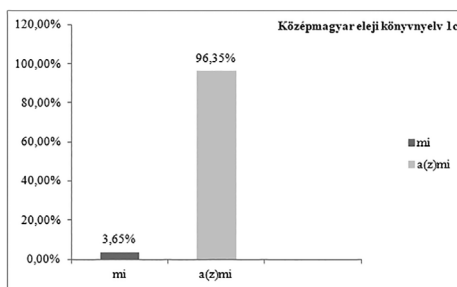
Az összképet erősen meghatározza az itt is messze leggyakoribb névmáspár, a $ki \sim a(z)ki$ gyakorisága (1204 előfordulás); amelyben az előtagos változat képviselése bő négyszeresére növekedett a kései ómagyarhoz képest. A szignifikancia itt is nagyon erős: $p < 0,001$. (6. ábra; vö. 2. ábra.)

A $mely \sim a(z)mely$ esetében (662 előfordulás) kisebb, de azért látható az elmozdulás az előző korszakhoz képest. (7. ábra; vö. 3. ábra.) (Khí-négyzet próba itt nem végezhető, mert az egyik cellában $n < 5$.) Ezen változó esetében egy egyelőre titokzatos történet elején vagyunk, hiszen éppen ez az a vonatkozó névmáspár, amelynek az előtag nélküli változata a mai napig részét képezi legalábbis az írásos nyelvhasználatnak. Már a 16. században azt lehet tehát tapasztalni, hogy a könyvnyelvben konzervatív változat lényegesen erősebben tartja magát, mint a másik két névmáspár esetében.

7. ábra
A $mely \sim a(z)mely$ a vizsgált korszak
könyvnyelvében

8. ábra
A $mi \sim a(z)mi$ a vizsgált korszak
könyvnyelvében

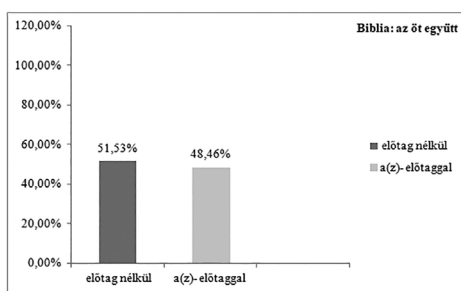
A $mi \sim a(z)mi$ névmáspárnál (192 előfordulás) az előtagos forma részvétele közel kétszeres növekedést mutat a kései ómagyarhoz képest. A szignifikancia nagyon erős: $p < 0,001$. (8. ábra; vö. 4. ábra.) A fentebb említett metaforánál maradva: a hógolyó, miután nekiiramodott a domboldalra, máris lavinává nőtt. Ezen névmáspár esetében a könyvnyelv az előtagos változatnak a 100%-ot megközelítő

értékével az elterjedést szinte komplettnak, ezzel pedig a nyelvi változást lényegében lefutottnak mutatja.

5.1.1. A bibliafordítások tanúsága. A megvizsgált öt Márk-evangéliumfordítás igazolta azt a várakozást, hogy a bibliafordítók nyelvhasználata eltérőnek mutatkozik az általános könyvnyelvi nyelvhasználattól. Az alkorpusz összesen 1013 adatot tartalmaz, amelyek körében a konzervatív és innovatív formák aránya csaknem fele-fele megoszlású. Az előtagos változatok részesedése közel két és félszerese az általános könyvnyelvi regiszter fentebb látott értékének. A szignifikancia nagyon erős: $p < 0,001$. (9. ábra; vö. 5. ábra.)

9. ábra

A korszak öt bibliafordításából kirajzolódó összkép

Az anyag számos tanulságot rejt névmások és szerzők szerinti bontásban is; ezek részletezésével nemrégiben másutt foglalkoztam (DÖMÖTÖR 2020). Két megfigyelést azonban mindenképpen szeretnék itt is kiemelni.

Az egyik, hogy az előtagos formák aránya még a legkevésbé újítónak mutató névmáshasználatú szerzőnél is jelentősen magasabb, mint az általános könyvnyelvi regiszterben; a leginkább innovatív szerző pedig a könyvnyelvi értéknek több mint a négyszeresét produkálja (Pesthi Gábor, illetve Félegyházi Tamás).

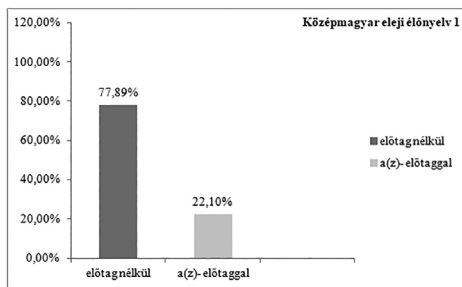
A másik kiemelni való, hogy a névmáspárok szerinti bontás a könyvnyelvből megismert tendenciákhoz való hasonlóságokat és különbségeket is mutat. A *ki*-típusban az előtagos formák gyakorisága – a fele arányt megközelítő részesedéssel – sokkal jelentősebb. A *mely*-típusban is lényegesen nagyobb az előtagos formák gyakorisága, a részesedés bő egyharmadnyi. A bibliafordításokban tehát kisebb a szakadék az *a(z)ki* és az *a(z)mely* előfordulási arányai között. Ennek ellenére a három névmáspár közül itt is a *mely*-típusban a leggyengébb az előtagos változat képviselője. A *mi*-típusban nincsen számottevő eltérés az általános könyvnyelvi adathoz képest; az előtagos változat teljességet megközelítő (96% fölötti) részesedése tehát a könyvnyomtatásban mutatkozik.

5.2. Az élőnyelv vallomása. A 10–13. ábra a középmagyar kor elejének beszéltnyelvében mutatja a vizsgált jelenség terjedését. A diagramok segítségével az adatok összevethetők a korszak könyvnyelvi regiszterében látott arányokkal, illetve az összkép a bibliafordítások jellemzésével is. Az összadatszám 828, ebből arányaiban hasonló nagyságú rész képviseli az előtagos változatot, mint a könyv-

nyelvi regiszterben. Az eltérés nem szignifikáns: $p > 0,50$. (10. ábra; vö. 5. ábra). A két mutató tehát a vizsgált szempontból egyszerre láttatja újításra kevésbé hajlamosnak az általános könyvnyelvet és az élőnyelvet, mint a bibliafordítások nyelvhasználatát (vö. 9. ábra).

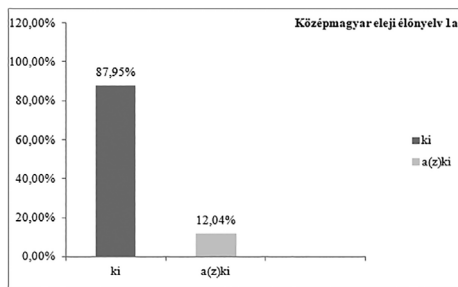
10. ábra

Összkép a vizsgált korszak élőnyelvében

11. ábra

A $ki \sim a(z)ki$ a vizsgált korszak élőnyelvében

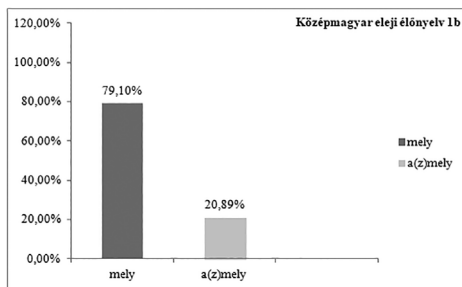

A névmáspárok szerinti bontás azonban jelentős különbségeket tár fel. A $ki \sim a(z)ki$ változatok (598 előfordulás) használati megoszlásában az élőnyelv konzervatívabbnak mutatkozik a könyvnyelvnél. Az előtagos változat részesedése az élőnyelvi regiszterben csak kétharmada a könyvnyelvben tapasztalt előfordulási aránynak; az eltérés erősen szignifikáns: $p < 0,01$. (11. ábra; vö. 6. ábra.)

A $mely \sim a(z)mely$ esetében (134 adat) éppen ellenkező a helyzet: itt az élőnyelv mutatkozik jelentősen innovatívabbnak. Az előtagos változat megjelenési aránya több mint négyszerese a könyvnyelvi regiszterben látottnak. A szignifikancia nagyon erős: $p < 0,001$. (12. ábra; vö. 7. ábra.)

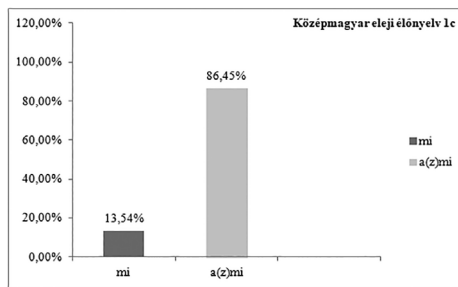
12. ábra

A $mely \sim a(z)mely$ a vizsgált korszak élőnyelvében

13. ábra

A $mi \sim a(z)mi$ a vizsgált korszak élőnyelvében

A $mi \sim a(z)mi$ névmáspárnál (96 előfordulás) a már megismert tendenciát látjuk az élőnyelvben is, azonban jóval visszafogottabb terjedéssel. Az eltérés erősen szignifikáns: $p < 0,01$. Itt tehát az élőnyelvi regiszter ismét konzervatívabbnak mutatkozik a könyvnyelvinél. (13. ábra; vö. 8. ábra.)

6. A vizsgált korszak összefoglaló jellemzése. Problémák és további feladatok. A tanulmányban a vonatkozó névmások előtagos és előtag nélküli formáinak váltakozását, az előtagos alakok terjedését összesen mintegy 4000 adatot vattalóra fogva mutattam be. (Pontos adatszám: 3899.)

Az előző korszakhoz viszonyított elmozdulást pusztán a nyelvtörténeti folyamatok szempontjából úgy is meg lehet ragadni, hogy a felhasznált forrásokat egyetlen közös korpuszként kezelve végezzük el a szinkrón állapotok összehasonlítását. Amennyire régebbi korok nyelvhasználata egyáltalán megismerhető, az ilyen, az adott korszak egészére jellemző adatnak is megvan a fontossága a változások tanulmányozásában.

A részkorpuszok külön-külön való vizsgálata azonban rétegzettebb betekinési lehetőséget kínál a vizsgált folyamatokba. A középmagyar kor elején megindul a magyar nyelvű könyvnyomtatás, a maga változatos műfajaival. Az anyanyelvű magánlevelezés, valamint a bírósági jegyzőkönyvezés is ekkorra válik viszonylag szélesebb körűvé. Az így tanulmányozható többféle nyelvhasználati réteg a történeti szociolingvisztika vizsgálati szempontjait is kiköveteli. A könyvnyelvi és az élőnyelvi regiszter különválasztásával nemcsak a terjedés tényéről tehetők megállapítások, hanem azt is vizsgálni lehet, melyik nyelvi réteg enged utat hamarabb az újdonságoknak.

A regiszterenként való vizsgálat ugyanakkor megszüntetni nem, legfeljebb bizonyos tekintetben tompítani képes a nyelvtörténeti anyag megragadását érintő anomáliákat. Az alapprobléma a reprezentációt – a valóságúséget és az arányosságot – érinti: mennyiben tükrözheti bármely korpusz is az adott korszak élő, hiteles nyelvi viszonyait? Hiszen például a vizsgált korban a legtöbbféle szöveg a könyvkiadás produktumaiból ismerhető meg, holott ezekkel csak szűkebb kör került kapcsolatba, ugyanakkor a spontán beszédesemények, amelyekben a nyelvi közösség minden tagja érintett, nem tanulmányozhatók közvetlenül; ráadásul a kiadott művek nyelvezetét sokban meghatározzák az egyes műfajok sajátosságai (vö. LEHMANN 2004: 26–27; FAARLUND 1990: 18). A magánlevelekből, tanúvallomásokból vizsgálható beszéltnyelvközeli regiszter ugyancsak különféle tényezők befolyása alatt áll, mivel szintén az írásbeliség szűrőjén keresztül hozzáférhető, amely nem lehet mentes műfaji, illetve a lejegyzés tényéből fakadó befolyásoló tényezőktől. Mindezen kívül megragadhatatlan az egyes regiszterek, műfajok hatásbeli különbsége a nyelvi folyamatok terjedésére (noha világos, hogy a skála egyik végén a templomi ige hirdetéssel viszonylag nagy publicitáshoz jutó bibliafordítások, a másikon pedig például a perekben tanúvallomást tévő beszélők állnak). Reális viszonyítási alap ugyanakkor az alkorpuszok nagyságának mégoly gondos mérlegelésével sem adható meg: nyelvhasználati jelenségek esetében nyilvánvalóan nem lehet meghatározni alapsokaságokat (értelmetlen kérdés, hogy típusonként összesen hány vonatkozó névmást produkálhattak a nyelvhasználók az adott korban). A források kiválasztása és a nyelvi minta nagysága tehát – a korszakra vonatkozó gigakorpuszt kényszerűen nélkülözve – mindenképpen magán viseli az esetlegesség jegyeit.

Ami viszont mindezen esetlegesség tudatában is egyértelműen megállapítható: a korszakban mind a három névmáspár körében a könyvnyelvi és az élőnyelvi regiszterben is lendületet vesz az újabb változat terjedése. A vizsgált korra

jellemző arányok az összes esetben azt jelezték, hogy az előtagos formák – jobban vagy kevésbé – megszorodtak az ómagyar korhoz képest. Hogy ebben a könyvnyelvi vagy az élőnyelvi regiszteré-e a vezető szerep, első ránézésre nem mutatkozik meg. (Ellentétben például a korszak másik vonatkozó névmási váltakozásával, amellyel kapcsolatban korábban az bizonyosodott be, hogy az innováció terjedésében – a [–személy] antecedensű *ki*-típus visszaszorulása és a *mely*-, majd a *mi*-típus feljövetele – a könyvnyelvé a vezető szerep: DÖMÖTÖR 2017.) Az előtagosság terjedésére vonatkozó összképet illetően a két regiszter igen hasonló képet mutat.

A három névmáspárt egyenként megnézve azonban a könyvnyelv innovatívabbnak bizonyul, mint az élőnyelvi regiszter. A *ki*- és a *mi*-típus terjedésében a könyvnyelv vezet, a *mely*-típusban viszont a beszéltnyelv. Ez nem várt eltérés, és a vizsgálat jelen szintjén nem is adódik rá magyarázat. Feltehető azonban, hogy közelebb vihet a kérdés megválaszolásához az előtagos/előtag nélküli formák grammatikai szerkezetek szerinti vizsgálata. Várhatóan eredményt hozhat például a független vonatkozó mellékmondatok, illetve a vonatkozó névmást jelzőként szerepeltető szerkezetek tanulmányozása. Beszéltnyelvi (boszorkányperекből származó) adatokat kiragadva a jelenségek illusztrálására: független vonatkoztatás: ... *kiáltás lött az házban az ágya alatt. M e l y szó is – hiti után úgy vallja a tanú – hogy nyilván Sallainée volt.* (TMK.); jelzői pozíció: *A m e l y lábravalóból madzagot Bíró Mihályné ellopta, azon lábravalót nem is lehetett az fátensnek viselni* (TMK.).

Kimagaslik azonban az innovatív formák használatában a bibliafordítások nyelvezete: az előtagos formák elterjedtsége jelentősen megelőzi mind az általános könyvnyelvet, mind az élőnyelvet. Ez a *ki* ~ *a(z)ki* és a *mely* ~ *a(z)mely* névmáspárokra külön-külön is igaz; a *mi* ~ *a(z)mi* esetében az élőnyelvvvel szembeni előnyről lehet csak beszélni, hiszen ennek mutatója a könyvnyelvben is 100%-hoz közeli volt. Vagyis a bibliafordítók mutatkoznak a leginkább arra hajlamosnak – ezúttal egy olyan jelenség esetében, amelyet nem befolyásolnak az elvszerűen követendő idegen nyelvi előzmények –, hogy a terjedőben lévő újítást felkarolják. Ez egyenként is vonatkozik az öt fordító legtöbb választására: a háromféle névmástípusra kapott 15 adatpár zömében, 11-ben az innovatív alakok gyakorisága mind a könyvnyelvi, mind az élőnyelvi eredményt megelőzi (részletesen I. DÖMÖTÖR 2020).

A bibliafordítások vezető szerepe – felerősítve, hogy a háromból két névmáspár esetében a könyvnyelv megelőzi az élőnyelvet – arra vall, hogy a vizsgált jelenség tekintetében az igényesebb nyelvhasználat, a választékosabb stílus mutatkozik nyitottabbnak az újításra.

A terjedés további részleteiről, regiszterek közötti eltéréseiről a középmagyar kor későbbi korszakainak anyagára épülő vizsgálat adhat majd számot.

Kulcsszók: vonatkozó névmás, nyelvi váltakozás és változás, konzervatív és innovatív formák, történeti szociolingvisztika, nyelvi regiszterek, középmagyar kori élőnyelv.

Hivatkozott irodalom

- AITCHISON, JEAN 1987. The Language lifegame: Prediction, Explanation and linguistic change. In: KOOPMAN, WILLEM F. – VAN DER LEEK, FREDERIKE – FISCHER, OLGA – EATON, ROGER eds., *Explanation and Linguistic Change*. John Benjamins, Amsterdam. 11–32. <https://doi.org/10.1075/cilt.45.03ait>
- BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BUDENZ JÓZSEF 1866. Szintén valami az a ki, a mi-ről. *Nyelvészeti Közlemények* 5: 19–36.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: HAADER LEA – HORVÁTH LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 89. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 23–39.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen”. A névmási kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 39–53.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2020. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA – PINTÉR LILLA szerk., *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Budapest–Piliscsaba. 47–67.
- FAARLUND, JAN TERJE 1990. *Syntactic Change – Toward a Theory of Historical Syntax*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- HAADER LEA 1995. Az alárendelő mondatok. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 506–665.
- HAADER LEA 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 118–124.
- HEINE, BERND – KUTEVA, TANIA 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge.
- JOSEPH, BRIAN D. 2012. Lexical Diffusion and the Regular Transmission of Language Change in its Sociohistorical Context. In: HERNANDEZ-CAMPOY, JUAN MANUEL – CONDE-SILVESTRE, JUAN CAMILO eds., *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Blackwell Publishing, Malden. [Blackwell Reference Online, 2013. április 30.] 218–226.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1991. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 476–500.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1992. A kötőszók. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR 1980. Hozzászólás a „Történeti nyelvtanírásunk helyzete és feladatai” c. előadáshoz. In: IMRE SAMU – SZATMÁRI ISTVÁN – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar*

- nyelv grammatikája. A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.* Nyelvtudományi Értekezések 104. Akadémiai Kiadó, Budapest. 41–53.
- KISS JENŐ 2003. Általános kérdések. In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest. 11–68.
- KROCH, ANTHONY 1989. Reflexes of Grammar in Patterns of Language Change. *Language Variation and Change* 1: 199–244.
- KROCH, ANTHONY 1994. Morphosyntactic Variation. In: BEALS, K. et al. eds., *Papers from the 30th Regional Meeting of the Chicago Linguistics Society: Parasession on Variation and Linguistic Theory.* ftp://babel.ling.upenn.edu/facpapers/tony_kroch/papers/morphosyntax.pdf (2018. 07. 19.)
- LEHMANN, CHRISTIAN 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21: 175–210. http://www.christianlehmann.eu/publ/data_in_linguistics.pdf 1–40. (A hivatkozások ez utóbbi lapszámai alapján.) (2010. 01. 12.)
- PINTZUK, SUSAN 2003. Variationist Approaches to Syntactic Change. In: JOSEPH, BRIAN D. – JANDA, RICHARD D. eds., *The Handbook of Historical Linguistics.* Blackwell Publishing, Malden. 509–527.
- SIPÓS PÁL 1991. A névmások. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 353–400.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1610. *Novae Grammaticae Ungaricae.* Hanau.
- G. VARGA GYÖRGYI 1992. A névmások. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 455–569.
- C. VLADÁR ZSUZSA fordítás, előszó, jegyzetek 2004. *Szenczi Molnár Albert: Novae Grammaticae Ungaricae libri duo (1610). Új magyar grammatika két könyvben.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 222. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Idézett ómagyar források

- Jókai-kódex (1372 u./1448 k.). Közzéteszi: P. BALÁZS JÁNOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- Müncheni kódex (1416 u./1466). Közzéteszi: NYÍRI ANTAL. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Döbrentei-kódex (1508). Közzéteszi: ABAFFY CSILLA – T. SZABÓ CSILLA. Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1995.
- Jordánszky-kódex (1516–1519). Faksimile kiadás. Helikon Kiadó, Budapest, 1984.

Felhasznált nyomtatott források

Bibliafordítások: Márk- evangélium

- Félegyházi Tamás: Újtestamentum (1586). = Első kiadás, innen: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/65/73/dd/1/RMK_I_0218_1_kicsi.pdf (2019. 06. 02.)
- Heltai Gáspár (és tsai): Újtestamentum (1561). = Az 1572-es (második) kiadás, innen: https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_51/?pg=0&layout=s (1562) (2019. 06. 02.)

- Károlyi Gáspár: Szent Biblia (1590). = Hasonmás kiadás. Magyar Helikon, Budapest, 1981.
- Pesthi Gábor: Újtestamentum (1536). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, 2002.
- Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

Általános könyvnyelv

- Balassi Bálint: Szép magyar komédia (1558). = Balassi Kiadó, Budapest, 1999. Szöveg-gondozó: KÖSZEGHY PÉTER és SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA. A teljes szöveg.
- Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Élektirájából (1558). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. A teljes szöveg.
- Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája (1572). = Magyar Helikon, Budapest, 1976. Szöveggondozó: NEMESKÜRTY ISTVÁN. 1–15. novella.
- Károlyi Gáspár: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséseknek okairúl (1563). = Első kiadás, innen: <https://mek.oszk.hu/03400/03469/index.phtml#>. A teljes szöveg.
- Pécsi Lukács: Szent Ágoston doktornak elmélkedő ... imádságai (1591). = Hasonmás kiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete – MTA Könyvtára, Budapest, 1988. A szöveg első harmadrésze.
- Pesthi Gábor: Ezópus fabulái (1536). = Hasonmás kiadás. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950. A teljes szöveg.
- Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. A prózában írt kiegészítő fejezetek teljes anyaga.
- Telegdi Miklós: Felelet Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére (1580). = Első kiadás, innen: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/07/88/dd/1/RMK_I_177.pdf. A szöveg első fele. (2019. 05. 06.)

Felhasznált korpuszok

- TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*. <http://TMK.nytud.hu>
- MNSZ. = *Magyar nemzeti szövegtár*. <http://MNSZ.nytud.hu>

Competing relative pronouns with and without a prefix in the first half century of the Middle Hungarian era

The competition between the forms of relative pronouns with and without a prefix is a process that has been going on from the Old Hungarian era up to the present day. The innovative variant emerged by reanalysis from sequences of a demonstrative pronoun and a relative pronoun. We can observe successive processes of grammaticalisation in the emergence of the Hungarian relative pronouns of today. The prefixed variant can be documented since Late Old Hungarian. The spread of forms with a prefix gathers momentum in the first decades of the Middle Hungarian era. The paper addresses the question of which register had the leading role in that development. Was it a kind of language use close to spoken living language, the primary terrain for initiating linguistic changes? Or did written language shaped by book printing let the innovation develop more readily? I studied

the behaviour of the pairs *ki* ~ *a(z)ki* 'who', *mi* ~ *a(z)mi* 'that', and *mely* ~ *a(z)mely* 'which' on a sample of about 4000 data points. I demonstrate the findings by means of diagrams showing percentage distribution. I also tested the significance of the statements on the size of deviations. In addition, I also touch upon general questions on the spread of linguistic change. A major result of the paper is that in the case of two out of the three pairs of pronouns book language has priority over spoken language. However, the idiom of Bible translations holds the first place over both registers. Thus, it can be claimed that more sophisticated language use and polished style appear to be more open to innovation with respect to the phenomenon examined.

Keywords: relative pronoun, linguistic variation and change, conservative and innovative forms, historical sociolinguistics, linguistic registers, spoken living language of Middle Hungarian.

DÖMÖTÖR ADRIENNE
MTA Nyelvtudományi Intézet

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar nyelv néhány jegyének eredetéről

A magyar nyelvet hagyományosan az uráli nyelvcsalád finnugor ágán belül az ugor csoportba sorolják. Az uráli történeti-összehasonlító nyelvészet időbeli határainak kiterjesztésére törekedve újra vizsgáltam az uráli nyelvek morfológiáját, bevonva a vizsgálatba olyan – például paleoszibériai – nyelveket is, amelyek beszélőivel a mindenkori uráli-preuráli népesség egy része kapcsolatba kerülhetett. Bár a hagyományos történeti-összehasonlító nyelvészet egy nyelvcsalád kiindulópontjául szolgáló alapnyelv rekonstruálását tartja fő feladatának, nem vizsgálja az általa teljes vértetéűnek rekonstruált idioma kialakulásának folyamatát. Mind régészeti, mind genetikai vizsgálatok, továbbá az egyes népek folklóremlékezete – meg a józan ész is – azt bizonyítja, hogy a népek között tízezer esztendőök óta kapcsolat volt, ami például az árucserében, az interetnikus házasságokban öltött testet. Ezeknek a sok ezer esztendőn át tartó kapcsolatoknak minden ebben részt vevő nép anyagi és szellemi kultúrájában, genofondjában és nyelvében is megnyilvánult a hatásuk. A nyelvet illetően bátran feltehetjük, hogy az areális nyelvészetből ismert módon alakulhattak ki évezredekkel ezelőtt az egyes nyelvi kategóriák egy adott térségben.

Ezt a szemléletet követve állapítottam meg summázva, hogy a magyar nyelv szibériai grammatikájú, finnugor alapszókincsű közép-európai nyelv (PUSZTAY 2011: 125). E három réteg jelenségei közül röviden a szibériai, egészen pontosan paleoszibériai eredetű jelenségeit mutatom be, támaszkodva a Gyökereink című könyv első, a magyar nyelv előtörténetét bemutató fejezetére. Azért tartom fontosnak e fejezet mondandójának rövid összefoglalását, mert a könyv – nem nyelvészeti szakmai kiadónál megjelenően – valószínűleg csak kevés magyar nyelvtörténész kezébe jutott el.

1. Az ige. Mindenekelőtt röviden szólni kell egy terminológiai kérdéstről. Az igeragozási típusok közül az alany–tárgy viszony kifejezésére alkalmas konjugációkat hagyományosan az ún. alanyi (szubjektív) és a tárgyias (objektív) ragozásnak nevezik. (Egyéb, a szakirodalomban helyenként használt szinonim terminusok például: intranzitív–tranzitív, indeterminált–determinált. Kéziratomban lektori véleményezésében HAVAS FERENC joggal jegyzi meg, hogy az intranzitív–tranzitív terminuspár nem lehet szinonimája az alanyi–tárgyas terminusoknak; ennek ellenére a szakirodalomban vannak rá példák.) A kétféle igeragozást megkülönböztető uráli (szamojéd, ugor, mordvin) és paleoszibériai nyelvek tanúsága alapján megállapítható, hogy valamennyi elnevezés félrevezető. Célszerűbb volna a semleges 1. ragozás és 2. ragozás megjelölést használni, s hozzájuk rendelni a használati szabályokat.

1.1. A két igeragozás megkülönböztetése. Az alanyinak és a tárgyiasnak nevezett ragozás megkülönböztetése az uráli nyelvek közül csak a mordvinban, az ugor és a szamojéd nyelvekben – illetve ezek előzményében – alakult ki. A két konjugáció megtalál-

ható valamennyi paleoszibériai nyelvben is. Nincs meg viszont a többi finnugor nyelvben, illetőleg az uráli és paleoszibériai nyelvek szomszédságában lévő altaji nyelvekben sem.

A finnugor nyelvészek általános véleménye szerint legalább egy (általános vagy alanyi) igeragozás megvolt az uráli alapnyelvben, s legalábbis megkezdődött a tárgyasnak nevezett ragozás kialakulása (SZEREBRENNYIKOV 1956; RÉDEI 1989a; HONTI 1995, 1998–1999; GULYA 1996 stb.). HONTI szerint a balti finn nyelvekben, a permiben és a cseremiszen az örököl t (a kiemelés tőlem: P. J.) objektív konjugáció nyomtalanul eltűnt (HONTI 1995: 59). (Egyébként mind a cseremiszen, mind a permi nyelvekben maradtak nyomai a két konjugációnak, vö. cseremisz *koδ-eš* 'marad' – *koδ-a* 'hagy'.) Egyetértek HAVAS FERENCCEL, aki „meghökkenőnek” tartja, hogy eszerint „rokon nyelveinkben nem ott keletkezett tárgyas ragozás, ahol ma van, hanem ott enyészett el, ahol nincs nyoma” (HAVAS 2005: 161).

A magyar nyelvtörténészek viszont azon a véleményen vannak, hogy a tárgyas ragozás teljes egészében magyar fejlemény (például elismerve alapnyelvi előzményeket, de gyakorlatilag ősmagyar eredetűnek tartja ABAFFY 1991a, 1991b; SÁROSI 2003: 160–168). HAVAS szerint a kétféle ragozás csak egyidejűleg jöhetett létre, mivel kölcsönösen feltételezik egymást (HAVAS 2005: 162).

Az egyes uráli nyelvek a két konjugációt eltérően használják, s az alkalmazási elv – szemben HONTI sommás véleményével (1995: 57) – nem minden uráli nyelvben a tárgy határozott voltától függ. Az alapnyelvre valószínűleg a mai magyar nyelvi gyakorlatból vett szabályt vetítették vissza.

Az egyes nyelvek fejlődése során a két konjugáció használatában változások következtek be – így például a magyarban. A magyarban legalábbis ma valóban többnyire a tárgy határozatlan, illetve határozott volta határozza meg a ragozási típus megválasztását, bár ez a szabály egyrészt nem kivétel nélküli, másrészt a magyar nyelv korábbi történetében nem ez volt érvényben. A 16. századi magyar nyelvben – amint azt jeles magyar nyelvtörténészek, például BÁRCZI GÉZA, ABAFFY ERZSÉBET kimutatták, bár okára magyarázatot adni nem tudtak – másként alkalmazták e két igeragozást, mint manapság. ABAFFY az alábbi eltéréseket állapította meg:

a) 16. századi tárgyas, ma alanyi ragozás: *adna kteok* [tkp. *kegyelmetök*] ... *wag'* *tjzen hatt zeker wezzeot* ... *kjyt en* ... *knek* [*kegyelmetöknek*] ... *meg akarom zolgalny* (ABAFFY 1964: 19) stb.

b) 16. századi alanyi, ma tárgyas ragozás: *Az wrajmmal* ... *Erjzthjnk az parthokat;* *azok tegjének az theoerwenth* (ABAFFY 1965: 324); *azthes* ['azt is'] *ertettewnk az mi nepejnkteól, hogj*... (ABAFFY 1965: 324) stb.

Többes szám első személyben a két ragozási paradigma alaki elkülönülése a többihez képest később és nyelvjárási különbségekkel valósul meg (ill. elkülönületlen maradt). A 20. századig fennmaradtak olyan nyelvjárások, amelyekben az *-unk/-ünk* ragnak nemcsak határozatlan tárgyra utaló funkciója létezik (pl. *felásunk egy ágyást*), hanem határozott tárgyra utaló is (*felásunk az ágyást*), azaz nincs alaki elkülönülés. A nyelvatlaszok tanúsága szerint ennek a típusnak a határterületein, azaz a *-juk/-jük* ↔ *-unk/-ünk*-öt megkülönböztető rendszerek és előzményeik ütközőzónájában kontaminált *-junk/-jünk* formát alkalmazó dialektusok is kimutathatók, amelyekben a *j* elem nem a felszólító mód jele, pl. *megvárjunk az esőt, felásunk az ágyást* (bővebben, a nyelvtörténeti előzményekre is utalva l. JUHÁSZ 1999, 2001).

Mindezek tehát arra utalnak, hogy nem a mai használatból levont szabály az eredeti. A tárgy határozottságától (ill. határozatlanságától) függő két igeragozás megkülönböztetése attól kezdve, hogy a magyarban egyetlen finnugor nyelvként kialakult a névelő, melynek segítségével különbséget lehet tenni alany és tárgy határozatlan és határozott volta között, elveszítette értelmét. Ezzel az innovációval a magyar nyelv átlépett az „európai” rendszerbe, amelyben valóban a határozatlanság-határozottság megkülönböztetése a mérvadó. A régi, paradigmába szerveződött struktúrák erejét jelzi, hogy a magyar nyelvben ma a határozatlanság-határozottság ellentétét egyszerre két eszközzel, tehát a nyelv egyik alapszabályának, a gazdaságosságnak ellentmondva fejezi ki, ti. a névelővel és a megfelelő igeragozási típus megválasztásával. Ezt a „luxust” nevezik redundanciának. Ilyen jelenség – tapasztalatom szerint – akkor fordul elő, ha két szemlélet ütközik, a régi és az új, s még nem dőlt el, hogy ebből az összeütközésből melyik kerül ki győztesen.

Hogy mi lehetett az eredeti helyzet, annak megállapítására az obi-ugor, a szamojéd és a paleoszibériai nyelvek adhatnak támpontot. Álljon itt néhány példa a nyenyec nyelvből:

1. ún. alanyi ragozást használnak egyebek között akkor, ha a logikai hangsúly a tárgyra esik: *ńisaw t'iki gazetam? tolab'i* 'apám ezt az újságot (és nem a könyvet) olvassa' (TERESCSENKO 1956: 114), függetlenül annak határozott vagy határozatlan voltától;

2. ún. tárgyas ragozást használnak egyebek között akkor, ha a logikai hangsúly az állítmányon van (függetlenül attól, hogy a mondatban van-e tárgy): *ńisaw t'iki gazetam? tolab'ida* 'apám ezt az újságot olvassa (és nem kidobja)' (TERESCSENKO uo.);

3. *tād t'iki tād'ebe pēnt'ersawaj jirīn? pādā* 'akkor a sámán dobostul a holdba indult' (LEHTISALO 1947: 8), ahol a *pā-* igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák;

4. *t'ukūm ŋāedarāb?nān jā jaŋkoda? ŋiw?* 'ha én ezt leejtem, nem lesz föld' (LEHTISALO 1947: 3), a *jaŋko-* 'nincs, hiányzik' igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák;

5. *jirī ŋāni? χājērād ŋēnum? mēwan'ce χāeiwī χāsawa jirīχana t'ī tādāda* 'a férfi, aki elment, hogy elvegye a Nap és a Hold lányát, ott maradt' (LEHTISALO 1947: 9), a 'maradt' igét az ún. tárgyas ragozásnak megfelelően ragozzák; stb.

Különböző, cizellált magyarázatok (HAVAS 2005, 2006; É. KISS 2003, 2010) születtek a két konjugáció kialakulásáról. Én egy másik szempontot alapul véve – lehet, hogy a jelenséget túlságosan leegyszerűsítve – úgy gondolom, hogy a magyarban is eredetileg a fókuszpozíció (vagyis az a tény, mit akart kihangsúlyozni a beszélő, amiben benne van a kijelentés ellentétes lehetőségének elvetése, azaz mi nem történt meg) határozhatta meg a konjugáció megválasztását, s ez magyarázhatja a 16. századi és a mai igeragozási használatban lévő eltéréseket. A határozottság kifejezése érdekében a magyarban – ahogy a mordvinban és a nyenyecben is – új alaktani és/vagy mondattani elemek jelentek meg (határozott névelő a magyarban, determinatív névszóragozás a mordvinban, predesztináló ragozás a nyenyecben). Ez a jelenség a korábbi szabályok átrendeződését váltja ki, ami hosszú időn keresztül, esetenként mind a mai napig tartóan kisebb-nagyobb mértékben eredményez redundanciát.

1.2. Az igei személyragok. Mint talán minden nyelvi kategória esetében, e kérdésben is arra kell választ találni, mi határozta meg a különböző funkciók és azok konkrét, felszíni megformálásának mikéntjét, egyszerűbben fogalmazva: milyen a cél és az eszköz viszonya. A kiindulási pont számomra – az észak-eurázsiai nyelvi övezet nyelveiből leszűrhető tapasztalatok alapján – az eszköz. Az ige – a benne foglalt szemantikai lehetsé-

geken túl – jelölheti a cselekvés alanyát, az alany és a tárgy viszonyát, utalhat a tárgyra, akár annak mennyiségére is, meghatározhatja a mondat fókuszát, kifejezheti az időt és a módot. Mindezeket a funkciókat különböző morfológiai eszközökkel tölti be.

Az alany jelölhető személyes névmással, személyes névmásból kifejlődött (agglutinálódott) igei személyragokkal, de kifejezhető személyjelölésre eredetileg alkalmatlan ragokkal is. A magyar nyelvben vannak személyes névmási eredetű és nem személyes névmási eredetű, rokon és nem rokon nyelvek tanúsága alapján valószínűsíthetően melléknévi igenévi eredetű személyragok. Ezek akár egy paradigmán belül is keveredhetnek (l. *ír-o-k*, *ír-sz/olvas-o-l*, *megy-en*, de *ír-unk*, *ír-tok*; vagy *ír-o-m*, *ír-o-d*, de *ír-juk*, *ír-ják*; hasonlóan a finnben [*mene-n* < **-m* 'megyek', *mene-t* 'mész', de *mene-e* < **mene-vä/-pä* 'megy'] vagy az észben [*tule-n* < **-m* 'jövök', *tule-d* 'jössz', de *tule-b* 'jön']).

Az alany kétféle jelölése kétféle szemléletet tükröz. A személyes névmási eredetű személyragokból álló paradigma elsődleges és logikus funkciója az alany kifejezése, hiszen a személyes névmás is az alanyt jelöli. Ennek a paradigmának további funkcióit, például az időt vagy csak a zéró morféma, vagy egy testesen megformált morféma segítségével lehetett kifejezni. Ez a megoldás a tempusos nyelvek kialakulásához vezethetett.

Ha az igehez nem személyes névmási eredetű morféma járult (az alanyt a személyes névmás jelölte), akkor a beszélő nagy valószínűséggel valami mást, s nem alanyt akart kifejezni, hiszen az alkalmazott morféma eredetileg nem volt alkalmas a személyjelölésre. Ebből az alakból fejlődhetett ki idővel egy olyan kategória, amit ma például participiumnak nevezünk. A szerkezet tehát: *én olvas-ó, *te olvas-ó, *ő olvas-ó stb. Ha a suffixum nem a személyt jelölte, akkor a beszélőnek az általa elmondott cselekvéshez való valamilyen viszonyát fejezhette ki, azaz aspektuális funkciója lehetett, amiből azután kifejlődött az aspektushordozó – folyamatos és befejezett – melléknévi igenév. (Ez a megoldás vezetett az aspektusos [paleo]szibériai nyelvek kialakulásához, amelyekben az idő jelölése másodlagos.)

A két rendszer kapcsolatát jelzi, hogy a nem személyes névmási eredetű suffixumok a személyes névmási eredetű ragok hatására rendeződhettek paradigmává, amelyben az eredetileg személyjelölésre alkalmatlan grammatikai elemek immár egyértelműen kifejezik az alanyt. Azaz ez a megoldás nem csupán a harmadik személyre korlátozódik, hiszen a paradigmáról van szó, s ki kellett tudni fejezni az 1. és a 2. személyű alanyt is.

Az alany és a tárgy viszonyának kifejezése – az analitikus megoldás (*I love you*) mellett – megtörténhet szintetikus módon, a tárgyra utaló elemnek az ige struktúrájába való beépítésével (*lát-l-ak* [az *-l-* a második személyt mint tárgyat jelöli, az *-l-* második személyt jelölő funkciójára l. *néz-e-l*], vö. T/2.-ben *lát-tok* ↔ *lát-já-tok*). A finnugrisztikai szakirodalomban gyakran példaként idézett szamojéd nyelvekben a tárgyra utaló elem azonban csak az egyes szám 3. személyben (pl. a nyenyecben *-da*) található meg, az 1. és a 2. személyben szereplő ragok a tárgyra oly módon utalnak, hogy különböznek az ún. alanyi ragozásban szereplő személyragoktól.

A jelenség – teljes, ám fokozatosan sorvadó paradigmával – ismert a mordvin nyelvekben (l. erza *kunda-t-an* 'én téged elfoglak' [a *-t-* a 2. személyt, az *-n* < **-m* az 1. személyt kifejező, személyes névmási eredetű igerag] és a legtöbb paleoszibériai nyelvben (pl. csukcs *l'u- 'lát'*: *mət-l'u-rkəni-gət* 'mi látunk téged' [*mət-* a többes szám 1. személyű alany praefixuma, a *-gət* az egyes szám 2. személyű tárgy suffixuma], *mət-l'u-rkəni-tək* 'mi látunk titeket' [a *-tək* a többes szám 2. személyű tárgy suffixuma]).

1.3. Szamojéd–magyar egyezések az igei paradigmában. Fentebb esett már szó arról, hogy a magyarban (illetve az ugor nyelvekben) és a szamojéd nyelvekben (továbbá a mordvinban) egyaránt megtalálható – a bevett, ám félrevezető terminológiával élve – az alanyi és a tárgyias ragozás. Ezen belül részletkérdésekben is vannak azonosságok a magyar és a szamojéd nyelvek között.

HELIMSZKIJ 1982-ben megjelent könyvében foglalkozott szamojéd–magyar párhuzamokkal, köztük a magyar *-ik*-es ragozás *-ik* ragjával, s rokonította azt a szamojéd (nyenyec) visszaható ragozás *-ʔ* (< **-k*) ragjával.

Azonban nemcsak ez köti össze a magyar és a nyenyec ragozást, hanem a visszaható paradigma felépítése is, ti. az egyes szám első személyének ragja mindkét nyelvben megegyezik az ún. tárgyias ragozásával, a második személyé az ún. alanyi ragozásával, a 3. személy ragja pedig etimológiailag azonos a két nyelvben.

Egy további, immár magyar–szőlőkup párhuzam található az igei paradigmában. Az már korábban is feltűnt a kutatóknak, hogy a magyar alanyi ragozás egyes szám első személyű ragja a *-k*, s ugyancsak *-k* ragot találunk a szőlőkupban is. Azonban a két nyelv közti, a családfán tapasztalható nagy távolság és a jelenség egyedi volta miatt általában elvetik a két rag összetartozásának lehetőségét. Ám ha az uráli nyelvcsalád általam javasolt három tömbből való származtatását vesszük alapul, ami szerint a magyar (illetve az ugor nyelvek) és a szamojéd nyelvek egy csoportba tartozhattak, valamint azt, hogy a magyar és a szőlőkup igei paradigma más hasonlóságot is fölmutat, akkor a jelenség más megítélés alá eshet. A magyar alanyi ragozás egyes számú ragsora: E/1. *-k*, E/2. *-l/-sz*, E/3. *ø/-n*, a szőlőkupban a két igeragozás ragjai:

	Alanyi	Tárgyas
E/1.	<i>-k</i>	<i>-m</i>
E/2.	<i>-nti</i>	<i>-l</i>
E/3.	<i>ø</i>	<i>-t</i>

Azaz mind a magyarban, mind a szőlőkupban megvan a *-k*, *-l* és a *ø*.

1.4. Az időjelölés sajátosságai és az aspektus. Az uráli nyelvek igeidőrendszere tarka képet mutat:

1. jelöletlen jelen – jelölt múlt: balti finn nyelvek, lapp, mordvin, cseremisiz, magyar;
2. jelölt jelen – jelölt múlt: osztják (*man-l-əm* 'megyek' – *man-s-əm* 'mentem'; NIKOLAEVA 2000: 26 – ahol a *-l-* a jelen, az *-s-* a múlt idő jele), kamassz, udmurt;
3. jelöletlen múlt – jelölt jelen: osztják (*měnəm* 'mentem' – *měn-l-əm* 'megyek'; RÉDEI 1984: 113);

4. jelöletlen és jelölt múlt: nyenyec (*xā* 'meghalt', *jīl'ē-wī* 'élt'), s valószínűleg meglehetett a magyarban (a *tő-n*, *vő-n*, *lő-n* igerítusban, ahol az *-n* a participiumi eredetű igei személyrag, a kérdést GYÖRKE [1941] vetette fel). RÉDEI (1989b: 204) szerint a magyar *tők*, *től*, *tőn* igealakokban az egykori aspektus/akció őrződött meg, s ezért kellett jelölni a jelen időt a *-sz* képzővel. (Megállapításának erejét csökkenté, hogy szerinte az idő kifejezésére legkorábban csak az uráli alapnyelvi korban volt képes az ember.) HONTI szerint az említett igék *-ő-jéből* egy **-j* praeteritumjel tűnt el. Ez hangtanilag lehetséges elképzelés, hiszen egy tövégi hosszú magánhangzóban valóban rejtezhetett *j*, *k* stb., a magam részéről – a jelenség tágabb areális összefüggéseit szem előtt tartva – inkább GYÖRKE véleménye felé hajlok.

Megállapítható, hogy az észak-eurázsiai nyelvi övezetben nyugatról keletre haladva válik a tempusjelölés bonyolulttá vagy nehezen áttekinthetővé, illetve redundánssá. A paleoszibériai nyelvek közül a ketben azt tapasztaljuk, hogy mind a jelen, mind a múlt idő jelölt (jelen: *doń-s-ivit* 'kést készíték' – múlt: *doń-l'-ivit* 'kést készítettem' (PUSZTAY 1990: 84), a jukagirban és a csukcs-kamcsatkai nyelvekben a múlt jelöletlen, a jelen jelölt, az eszkimóban minden idő jelölt. Például:

1. jukagir: (*met*) *ai-nu* ' (én) lövök' (*ai-* a tő, *-nu-* a jelen idő jele) ↔ (*met*) *puń* ' (én) megöltem' (PUSZTAY 1990: 84);

2. korják: *tə-ku-le-ŋ* 'megyek' (*tə-* az egyes szám 1. személy praefixuma, *-ku-* jelen idő, *le-* igető) ↔ *mət-əpkej-la* 'megjöttünk' (*mət-* többes szám 1. személy praefixuma, *-la* többesjel);

3. eszkimó: jelen idő (*-a-*): *igay-a-quna* 'ír'; közelmúlt (*-tu-*): *igah-tu-ŋa*; múlt (*-ma-*): *igay-ma-ŋa*; közeljövő (*-na-*): *igay-na-quna*; jövő (*-lə-*): *igah-lə-quna*.

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet az időjelölés tekintetében két tömbre osztható: a nyugati tömbre a jelöletlen jelen – jelölt múlt jellemző, a keleti tömb több nyelvére (jukagir, csukcs-kamcsatkai nyelvek) pedig a jelölt jelen – jelöletlen múlt. A két rendszer ütközőzónájában (?permi, [obi-]jugor, szamojéd, ket) pedig keverednek a két rendszer elemei. (Az eszkimó a maga minden időt jelölő rendszerével némileg kilóg a sorból.)

Az észak-eurázsiai nyelvi övezet e két tömbje között a fő eltérés azonban nem az időjelölésben van, hanem abban, hogy igerendszerüket eltérő kategóriák jellemzik. A nyugati tömb nyelvei tempusos, a keletiek pedig aspektusos nyelvek. Az uráli szempontból is érdekes ütközőzónában tapasztalható redundancia éppen e két rendszer összeütközéséből fakad. Ezt feloldandó például a szamojéd nyelvekben az egyes igealakokhoz új szempontokat rendeltek: a jelöletlen múlt a momentán akcióértékű igék esetében figyelhető meg ('meghal', 'belép'), a duratív akcióértékű igék esetében a múlt idő jelölt.

2. A névszó

2.1. Az *apraja-nagyja* szerkezet és ami mögötte lehet. *Apraja-nagyja futkos az udvaron.* Az alanyon fellépő birtokos személyrag itt nem a ma ismert általános funkcióját látja el, hanem egyfelől determinál, másfelől pedig összeköti a két alanyt (konnektív funkció). A konnektivitást illetően másodlagos, hogy éppen egy birtokos személyrag játssza el ezt a szerepet, a lényeg a szuffixum azonosságán van.

A birtokos személyrag determináló szerepe közismert az uráli nyelvcsalád legtöbb nyelvéből, pl. cseremisiz – *wüt-šö joya* 'folyik a víz (tkp. vize folyik)'; *ser-že kodeš* 'marad a part (tkp. partja marad)' –, továbbá permi, szamojéd nyelvek. A determináló szerep a névmási kategória egyik alapfunkciója.

Érdekesebb viszont a konnektív szerep. Az uráli nyelvekben a mellérendelő kötőszavak csak későn alakultak ki, ha egyáltalán. A konnektivitást az összekötendő mondatrészekhez (pl. alanyokhoz) kapcsolt azonos toldalékokkal fejezték, s nagyrészt fejezik ma is ki. A nyenyec *ńeb 'a-xaju-da ńiša-xaju-da xasawa ńumd 'i? meńeńa-xa?* 'apja-anyja szerette a fiát' (TERESCSENKO 1956: 47). A *-xaju-* birtokkettesítő jel a birtokos személyragozásban (itt azért van birtokos személyragozás [a *-da* a Px3Sg ragja], mert ezt a ragozást a determinálásra is felhasználják). A duális jel ugyanígy az alany és az állítmány közti kongruenciát is kifejezheti, például nyenyec: *ńiša-xa? ńeb 'a-xa? jíl 'e-xe?* 'apa – anya él'. Mind a két alanyon, továbbá az állítmányon is ugyanaz a szuffixum található, amelyet

a leíró nyelvtanok duális jelnek tüntetnek fel, mintha a duális jele fejezné ki a konnektivitást és a kongruenciát. Leíró szempontból ez lehet helytálló, ám a nyelvfejlődés szempontjából fordított folyamatról van szó. Kezdetben volt a toldalék konnektív és a kongruenciát biztosító funkciója, s ebből fejlődött ki a számjelölés. (A mordvin nyelv[ek]ben a duális nem alakult ki, a konnektivitást és a kongruenciát a többesszám-jellé alakult toldalék fejezi ki, *er 'it' ašt 'it' at 'a-t baba-t kavtoñest* 'él egy öregapó és egy öreganyó kettesben' [KERESZTES 1990: 75]; *at 'a' öregapó', baba 'öreganyó', -t* a többesjel).

A számjel kialakulása akként magyarázható, hogy 1. az azonos mondatrészeket azonos, eredetileg valamiféle determináló funkciójú elem köti össze; 2. ugyanez az elem megjelenik – formális kongruencia következtében – az állítmányon is (lásd magyar *a fiú látja – a fiú-k látja-k*); 3. az állítmányon megjelenő elem – tekintettel az előtte álló alanyok számára – átértékelődik számjellé; 4. ez a számjel az állítmányról átterjed az alany(ok)ra, s innen a többi mondatrésze (pl. a tárgyra).

2.2. A tárgyjelölés lokatívuszraggal. A magyar nyelvben ugyanaz a rag (-t) jelölhet tárgyat és helyet (*kenyere-t, Kolozsvár-t*). A *bennünk(et)* és a *bennetek(et)* esetében az egyértelműen lokatívuszi alak kifejezheti a tárgyat is. Az európai nyelvekben a tárgy jelölésére kialakult az akkuzatívusznak nevezett eset, ám az, hogy az indoeurópai nyelvekben, akár csak több finnugor nyelvben az akkuzatívusznak lehet a helyjelöléssel rokon időjelölő funkciója is – ez az ún. accusativus temporalis –, a két funkció szoros összefüggésére utal. A paleoszibériai nyelvekben azonban a mondat tárgyát – ha egyáltalán jelölik – ugyanaz a rag fejezi ki, mint a *hol?* kérdésre felelő helyviszonyt, például:

1. jukagir: *mēt-ama mēt-qanē menimētēm* 'apám férjhez adott **engem**' (a *-qanē* a lokatívuszragja);

2. eszkimó: (insztrumentálisz, amely tipológiailag a helyjelölő esetek közé tartozik): *juk tuwaquq iqal?ug-mən* 'a férfi **halat** fog/vesz';

3. csukcs: (insztrumentálisz): *tumgət enantəwatg?at kupre-te* 'a társak lerakják a **hálót**'; stb.

BALÁZS JÁNOS szerint a lokatívuszi és az akkuzatívuszi -t azonos eredetű, vagyis ugyanazon determináló szerepű névmásra vagy névmásképzőre megy vissza. A két esetrag elkülönülésében a cselekvés milyensége játszott szerepet. A folyamatos cselekvést kifejező ige mellett a névmási elem lokatívuszi, célra irányuló cselekvést kifejező ige mellett akkuzatívuszi szerepet kapott (BALÁZS 1973). B. SZÉKELY GÁBOR (2008: 201–202) az uráli alapnyelvre rekonstruált *-m akkuzatívuszt nem deiktikus elemből magyarázza, hanem föltesz egy *-mV lokatívuszragot, amely kapcsolatba hozható az akkuzatívuszi -m-mel.

2.3. A névszó predikatív ragozása és a -t-s múlt. A mordvinban és a szamojédban ismert a névszó predikatív ragozása (amely egyébként megtalálható az altaji és a paleoszibériai nyelvekben is). A főnévhez és a melléknévhez igei személyragok, továbbá időjelek kapcsolhatók, a mordvinban és a jenyiszeji csoportba tartozó ketben függő esetekben is. Például: nyenyec: *xasawa-dm?* 'férfi vagyok' (lásd *jīl 'ē-dm?* 'élek'), *xasawa-n* 'férfi vagy' (*jīl 'ē-n* 'élsz'), *xasawa-dam-s* 'férfi voltam' (az -s a múlt idő egyik jele) stb.

A magyar nyelvben a -t-s múlt idő kialakulása függhet össze a névszó predikatív ragozásával. A -t befejezett melléknévi igenevet képez: *olvas-ott* 'milyen?', azaz névszó jön létre az igéből (ez megfelel a finnugor nyelvekből ismert névszói állítmányú mondatoknak). Ehhez az alakhoz járulnak hozzá az igei személyragok: **olvas-ot(t)-am > olvas-t-am*, **olvas-ot(t)-ál > olvas-t-ál*. A paradigma múlt idő értéke azzal magyarázható, hogy

1. a participium igei eredetű, s az igének – ellentétben a névszókkal – van tempus vonatkozása; 2. a befejezett melléknévi igenév többnyire múlt időre vonatkozik.

Kulcsszók: magyar nyelv, igeragozás, igei személyragok, számojéd–magyar egyezések, számjelek kialakulása, tárgyjelölés, a névszó predikatív ragozása.

Hivatkozott irodalom

- ABAFFY ERZSÉBET 1964. A tárgyias igeragozás XVI. századi használatáról. *Nyelvtudományi Értekezések* 40: 16–21.
- ABAFFY ERZSÉBET 1965. Mondattani problémák a XVI. században. (Az alanyi igeragozás használatáról.) *Magyar Nyelv* 61: 323–326.
- ABAFFY ERZSÉBET 1991a. Az igei személyragozás. In: BENKŐ LORÁND főszerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 122–159.
- ABAFFY ERZSÉBET 1991b. Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések. *Magyar Nyelv* 87: 385–393.
- BALÁZS, JÁNOS 1973. *Funktionswerte der Pronominalität*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- B. SZÉKELY GÁBOR 2008. Lokatívuszi eredetű akkuzatívuszok az uráli nyelvekben. In: POMOZI PÉTER szerk., *Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest. 200–202.
- É. KISS KATALIN 2003. A szibériai kapcsolat (avagy miért nem tárgyasan ragozzuk az igét 1. és 2. személyű tárgy esetén). *Magyar Nyelvvarások* 41: 321–326.
- É. KISS KATALIN 2010. A magyar tárgyias és alanyi igeragozás kialakulásának szintaktikai háttéréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 107: 131–146.
- GULYA, JÁNOS 1996. Transitivität, Determiniertheit und objektive Konjugation. In: HEIKKI LESKINEN – SÁNDOR MATICSÁK – TÖNU SEILENTHAL ed., *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8. Gummerus, Jyväskylä. 3: 96–99.
- GYÖRKE JÓZSEF 1941. Volt-e a magyarban -u-, -ü- praeteritum-képző? *Nyelvtudományi Közlemények* 51: 54–63.
- HAVAS FERENC 2005. Tárgyas ragozás és medializáció. In: OSZKÓ BEATRIX – SIPOS MÁRIA szerk., *Uráli grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest. 147–185.
- HAVAS, FERENC 2006. Die Pränominativität der uralischen Partizipien. *Ural-Altische Jahrbücher* 20: 16–50.
- HELIMSZKI, E. A. 1982. = Хелимский, Е. А., *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели*. Наука, Москва.
- HONTI, LÁSZLÓ 1995. Zur Morphotaktik und Morphosyntax der uralischen/finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Heikki Leskinen ed., *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum* 8. Gummerus, Jyväskylä. 1: 53–82.
- HONTI LÁSZLÓ 1998-1999. Gondolatok a mordvin tárgyias igeragozás uráli alapnyelvi háttéréről. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 106–119.
- JUHÁSZ DEZSŐ 1999. A történeti nyelvtan néhány kérdése a nyelvföldrajz szemszögéből. In: BÜKY LÁSZLÓ, FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 81–90.
- JUHÁSZ, DEZSŐ 2001. Einige Fragen der historischen Morphologie des Ungarischen aus der Sicht der Sprachgeographie. *Acta Linguistica Hungarica* 48: 429–453.
- KERESZTES LÁSZLÓ 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- LEHTISALO, TOIVO 1947. *Juraksamojedische Volksdichtung*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 90. Soumalais-ugrilainen Seura, Helsinki.

- NIKOLAEVA, IRINA 2000. *Ostyak*. LINCOM Europa, München.
- PUSZTAY JÁNOS 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PUSZTAY JÁNOS 2011. *Gyökereink*. Nap Kiadó, Budapest.
- RÉDEI KÁROLY 1984. A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 86: 113–117.
- RÉDEI KÁROLY 1989a. A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- RÉDEI, KÁROLY 1989b. Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Morfématörténet. [Ősmagyar kor.] In: KISS JENŐ – PUSZTAY FERENC szerk., *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- SZEREBRENNYIKOV, B. A. 1956. A finnugor nyelvek nyelvtörténetének néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 58: 187–200.
- TERESCSENKO H. M. 1956. ТЕРЕЩЕНКО, Н.М., *Материалы и исследования по языку ненцев*. Издательство Академии наук СССР, Москва – Ленинград.

On the origin of some features of the Hungarian language

The article discusses seven features of the Hungarian language: the distinction of the two conjugations, their functions and their use – the confrontation of the focus-based approach and the object-centered approach; personal suffixes going back to personal pronouns and those going back to participles; Samoyedic–Hungarian correspondences in the verbal paradigms; tense and aspect marking; the emergence of dual and plural suffixes from determiners/connective elements; the marking of object by a locative suffix; the predicative declination of nominals and the *-t* past tense. These phenomena suggest a (Paleo-)Siberian background of the Hungarian language.

Keywords: Hungarian, conjugation, verbal personal suffixes, Samoyedic–Hungarian correspondences, emergence of number suffixes, object marking, predicative declination of nominals.

PUSZTAY JÁNOS
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

feze

Talán nincs még egy szó, amelyről többet írtak volna, és amelynek magyarázata ennek ellenére (vagy éppen ezért?) bizonytalanabb lenne. A MOLNÁR FERENC szerint a szót körülölelő mondat a magyar filológiának legvitatottabb mondata, s benne a *feze* a legvitatottabb szava (2005: 42, 46). A megoldási kísérletek összefoglaló áttekintését A. MOLNÁR FERENC tárja elénk (1986), későbbi írásában (2005) megemlítve az újabb magyarázatokat is.

Ahhoz, hogy a *feze* előfordulást magyarázzuk, szükséges a körülötte levő mondatot is értelmeznünk. A szöveggörnyezet ugyanis befolyásolja a lehetséges szójelentést és annak

grammatikai helyét, mondatban betöltött szerepét. A következőkben megpróbálom vázolni a számomra leginkább elfogadható értelmezést. Az elemzendő szövegrész tehát: [Ádám] „Num heon muganec. ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec iften es veteve wt ez muncař világbele. ef levn halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec”. Ebből minket leginkább az „ef levn halalnec ef puculnec feze” érdekel.

Az eddigi megoldási kísérleteket mondattanilag elemezve, a következőképpen csoportosíthatjuk: I. A mondat alanya: 1. *Ádám*, 2. *a világ*, 3. *feze*; II. A mondat állítmánya: 1. igei-névszói állítmány ([halálnak és pokolnak] *fez(e) levn*, 2. igei állítmány: *levn*.

Az értelmezési kísérletekben, ha Ádámot tekintjük a mondat alanyának, akkor hozzá az igei-névszói állítmány kapcsolódik, melyben a *feze* egy birtokos jelzős szerkezet alaptagja. Ekkor számításba vehető a *fésze(k)* szó, melynek finnugor eredete bizonyos (TESz.). Ámde annak, hogy Ádám a halál és pokol fészke legyen, nincs sok értelme („meglepő volna” ez az értelmezés – BÁRCZI 1982: 136). Számításba vehető a *fizet* ige is, illetőleg ennek *fize* töve (Ádám a halálnak és pokolnak fizetése). Erre a MÉSZÖLY GEDEON által felvetett elképzelésre leginkább illik BÁRCZI GÉZA véleménye, aki a szöveg efféle magyarázatát teljesen értelmetlennek találja (1982: 136–137). Ha a mondat alanya Ádám, akkor nem találunk olyan szót, amely ide jelentésében (‘préda, martalék’) megfelelő lenne, ezért BENKŐ LORÁND le is tesz a forma kereséséről, és csak a jelentést állapítja meg (1980: 300–301). S ha mégsem adjuk fel a megfelelő szóalak keresését, már csak íráshibát, betűtévesztést, másolási hibát feltételezhetünk. Így tesz A. MOLNÁR FERENC (1986: 181), aki a *feje* szót feltételezi: Ádám „kezdeté, eredete, ősapja”, szabadabban fogalmazva Ádám „a halál és a kárhozat forrása lett” (a *feze* → *feye* kritikájára l. HAADER 2015: 303), és BALÁZS JÁNOS (1987: 406), aki pedig a *része* szót véli itt felfedezni: Ádám „részesé ... örököse lett a halálnak, a pokolnak”. A másolási hiba feltételezése azonban nem más, mint beismerése annak, hogy az adott, leírt szóval nem tudunk mit kezdeni. Az ilyen kísérletekre felrémlik bennem a BENKŐ LORÁNDTÓL többször hallott megjegyzés: „véres a torkuk”.

Amennyiben a *világ* szót tekintjük a mondat alanyának, nehézség nélkül kapcsolhatjuk hozzá a *halálnak és pokolnak fésze* birtokos jelzős szerkezetet (BÁRCZI 1982: 136): a világ Ádám bűnének következtében a halálnak és pokolnak a fész(k)e lett (az állítmány ekkor szintén igei-névszói). Noha a *fészek* **fész(e)* töve a magyarban önállóan, a képző nélkül nem mutatható ki, a rokonyelvi megfelelések (TESz.) támogatják a *fész(e)* tő egykor önálló szóként való feltételezését. Hivatkozhatunk arra is, hogy a hasonlóan denominális *-k* képzőt tartalmazó *ének*, *lélek*, *torok* szavak eredeti töve (**én[e]*, **lél[e]*, **tor[o]* szavak) sem léteznek ma önállóan. (Persze az lenne az igazi, ha valahonnan előkerülne egy ‘fészek’ jelentésű *fész* adat.) A *világ* szónak alanyként való feltételezése már a korábbi irodalomban is felvetődött, és egy későbbi tanulmány még inkább erősíti ezt a feltételezést. GALGÓCZI LÁSZLÓ (1997) a latin Sermóval hasonlítja össze a magyar szöveget, szövegtenileg feltárva a párhuzamosságokat és a korreferenciákat a paradicsom/ház és a halál és pokol/fész(e) között. Ahogyan a büntelen embert az Isten adta paradicsom várja házként (‘lakóhely, szállás’) úgy a bűnbe esett ember sorsa lakóhelyként ez a „munkás világ”, a halállal és pokollal terhes fész(ek) (‘lakóhely, szállás’).

Tekinthetjük a mondat alanyának a *feze*-t is. Ebben az esetben a birtokos jelzős szerkezet alaptagjához mint alanyhoz a *levn* igei állítmány csatlakozik, melynek jelentése ‘elkövetkezett, történt’. S hogy mi történt? Megtörtént a vész, az emberiség számára a halál és a pokol veszedelme. A *feze* tehát másolási folyamat következtében jött létre a *veze*

(‘vésze’) helyett „egy német kontaktushatással rendelkező másoló hagyományozta így tovább” (HAADER 2015: 305). Ez az értelmezés új jelentést ad a mondatnak: a bűn következményeként megjelent a pokol és a halál. Csak egy baj van: az értelmezésben a szerző másolási folyamat következtében felcserélődött grafémával számol. A „véres torok” értelze tehát ezt a próbálkozást is átlengji.

Amennyiben nem kívánunk a másolási hiba csalogató útvesztőjébe kerülni, egy út marad csupán: elfogadni a BÁRCZI–GALGÓCZI érvelést. Ez az érvelés ugyanis a jelentéstani–szövegtani érvelés mellett két szerkezeti sajátossággal is megerősíthető.

Az egyik a személyes névmás hiánya. Amikor ugyanis a szerző a vizsgált mondategység („*ef levn halal nec ef pucul nec feze*”) előtt és után egyértelműen Ádámra utal (Horogvecz iften es veteve *wt* ez muncaf világbele., illetőleg *ef* mend *w* nemenece), kiteszi a személyes névmást. Az „*es levn halal nec es pucul nec feze*” mondatban azonban ez hiányzik. Ez a hiány megengedi (véleményem szerint: indokolja), hogy itt Ádám helyett a *világ*-gal mint alannal számoljunk.

A másik: az eddigi mondattani sémák mellé felsorakoztatható még egy további, melyben a *világ* az alany és mellette a *levn* nem segédige, hanem főige (‘lesz vmivé’), melynek argumentuma fakultatív vonzatként a *feze*. Ez az értelmezés a fenti mondat szerkezet-felfogásban a szó szerkezetében tér el az eddigiektől: a *feze* (*fez+e*) -e eleme nem birtokos személyjel, hanem eredeti latívusragból lett translatívusrag, amelyet megelőzően a *halál* és *pokol* datívusban áll. BENKŐ LORÁND felveti ezt a lehetőséget (1980: 301–303), felsorolja az ezt támogató érveket, majd az ellene szólókat is. Óvatos fogalmazásának végkövetkeztetése is az, hogy valószínűbbnek tartja a birtokos jelzős szerkezetet (nála ugyanis Ádám a mondat alanya), de nem utasítja el egyértelműen a latívusragos magyarázatot sem. Ha azonban újraolvassuk a GALGÓCZI felállította párhuzamokat (paradicsom/házoá és halál-pokol/feszé), akkor nemcsak a jelentésbeli párhuzam kell, hogy feltűnjék, hanem a *hazoa* teljestövüsitett, s ezáltal erőteljesen translatívusosi alakja is. A *feze* tehát nemcsak jelentésében felel meg a *hazoa*-nak, hanem szerkezetileg is, a párhuzam tehát egy újabb síkon is értelmezhető.

Az „*es mend ő nemének*” szakasz felfogásom szerint szintén ebben a szövegtani–retorikai felfogásban értelmezhető leginkább: nem más, mint hozzáfűzés, a szinonim szóval (*nemének*) megerősítése a korábbi „Num heon muganec. ge mend *w foianec* halalut evec.”-nek. A kötőszó pedig talán *és*-nek, talán *is*-nek értelmezhető. HAADER LEA az *is* mellett szavaz, ahogyan írja: „Az *is* kapcsolja ívvé a két mondatot” (2015: 306). De még az *is* lehet, hogy ebben az *es*-ben mindkét jelentés (a kötőszói és a nyomatókösítő is) benne van.

Hivatkozott irodalom

- A. MOLNÁR FERENC 1986. *Feze. Magyar Nyelv* 82: 169–190.
- A. MOLNÁR FERENC 2005. *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 8. Debrecen.
- BALÁZS JÁNOS 1987. Mikor kezdték a Bibliát nyelvünkre fordítani? *Magyar Nyelv* 83: 403–410.
- BÁRCZI GÉZA 1982. *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 1997. Nyelv és nyelvhasználat az Árpád-korban. (Adalékok a Halotti Beszéd és Könyörgés értelmezéséhez.) In: JANCÁSOK CSABA – KÓSA KINGA – NAGY TAMÁS – NYULASSY ÁGNES szerk., *Honfoglaláskori emléknepok*. (Második, módosított kiadás.) JGYTF Történettudományi Tanszéke, Szeged. 144–160.

HAADER LEA 2015. Régi bor, új tömlő: sokadszor a Halotti Beszéd *feze* szaváról. *Magyar Nyelvőr* 139: 300–308.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Az új Etimológiai szótár néhány létező és hiányzó szócikkről

A ZAICZ GÁBOR és társai szerkesztette, felettébb közhasznú és a képzőkre, ragokra s jelekre külön figyelmet fordító Etimológiai Szótár (2006) öt közszót (*bogrács*, *könyv*, *sámán*, *tepsi*, *tundra*) és öt népnevet (*alán*, *besenyő*, *burját*, *mandzsu*, *tatár*) vizsgáló szócikkéhez szólok hozzá, és két további, már kihalóban lévő közszó (*boncsok*, *csája*) s egy máig eleven népnév (*kalmük*) eredetét igyekszem pontosítani.¹

Alán. Az *alán* népnév az új Etimológiai szótár szócikkében (ESz. 16), az ilyen nevű iráni népre vonatkozó „ókorban” időmeghatározás kiterjeszthető a középkorra. A szó, mint a szótár több címszava (*asszony*, *híd*, *nemes*, *sajt* stb.) bizonyítja, nemcsak történet-, de nyelvtudományi szakszó is.

Besenyő. A *besenyő* népnév az új Etimológiai szótár (ESz. 66) szerint „a török nyelvekben nem mutatható ki”, l. azonban Kásgari Mahmúd 11. századi *báčänäk* szavát és részletesen RÓNA-TAS és BERTA munkáját (WOT. 1: 121–122).

Bogrács. A *bogrács* szó (ESz. 74) eredetét illetően nincs kétség, hogy ez részben délszláv közvetítésű oszmán török elem, de a *bakır* ’réz’ és az *ağaç* ’fa’ összetételéből (EWUng. 1: 116–117; Esz. 24b) nehezen származtatható. KAKUK ZSUZSA (1973: 56, 1977: 97–98) is a *bakır* származékának tartja. HASAN EREN török szófejtő szótára (1999: 34ab) szerint a *bakraç* esetében nem szóösszetételről, hanem szóképzésről van szó: *bakır*+*aç* (a kicsinyítő képző *-Aç* előtti szótag magánhangzója kiesett). Ugyanígy ítélte SEVORTJAN (1978: 46) és RÄSÄNEN (1969: 58b) is.

Talán érdekes megemlíteni, hogy JUDACHIN 1965 szerint a kirgiz *bakır* ’réz’ szó másodlagos jelentése ’metalličeskoe vedro = fémvödör’ (102a), azaz itt anyagnévből lett edénynév; a *kol bakır*; szó szerint ’kéz(i) üst’, pedig ’neboľšoj dorožnyj mednoj kotěl (kotoryj privjazjyvali k torokam) = kis úti rézüst (melyet a nyereg teherszíjjaihoz szoktak kötözni)’. Ezt azonban másutt (396b) így értelmezi: ’metalličeskij upolovnik = fém merőkanál’ (396b), és ennek jelentésbeli rokonául hozza a *čoyun kašik*, szó szerint ’öntöttvas kanál’ összetételt, amely ’neboľšaja skovorodka s ručkoj = kis serpenyő nyéllal’ (364a). A *čoyun* ’öntöttvas’ másodlagos jelentése ugyancsak ’fém edény’. (Fordított jelentésváltozást mutat a mai halha-mongol *šājan* /ʃa:ɕɔŋ/ ’porcelán’, kalmük *šāzn*, *šāzy* ’porcelán; teáscsésze’ < kínai *chá*+*zhōng* ’teáscsésze’.)

Törökből valók a *bogrács* következő kalmük megfelelői: *bāk^hrs*, *bak^hrs*, *bāk^hrsⁿ*, *bak^hrsⁿ* ’Kasserolle, kleiner Kessel mit Griff und Deckel’ (RAMSTEDT 1935: 38a), azaz ’nyeles és fedeles fazék’ is. RAMSTEDT ehhez idézi a kazak *baqıraš* ’Kasserolle, Kessel (von Eisen

¹ A vizsgált szavakat betűrendben közöljük. (A szerk.)

od. Blech)' és az oszmán török *baqraĵ* 'Gefäss mit Stiel, Kaffeekoher' szavakat, melyeket végső soron perzsa eredetűnek tekint, ami a fentiek értelmében nem lehet. MUNIN BEMBE szótárában a mai kalmük *bakrsn* szó 'kotél (ploskodonyj)', azaz 'lapos fenekű üst' jelentésű.

Boncsok. Az oszmán törökből jött, ma már alig használt *boncsok* 'lófarkas lobogó' szavunk, érthető módon nem szerepel a 2006-os szótárban. Forrásául KAKUK (1973: 76) az oszmán török *boncuk* 'boule de verroterie; étandard turc à queue de cheval' szót adja meg, és említi, hogy a török *boncuk* 'üveggömb, üveggomb' és *mençuk* 'zászló' összekeveredhetett (KAKUK 1977: e szavakat nem tárgyalja). A szó végső forrása az EWUng. (1: 123–124) szerint perzsa közvetítéssel az arab *manĵūq*.

Az arab szó, mely valóban a (visszakölcsönzött) török *mençuk* forrása, DOZY szótárában (2: 617b) egy fajta zászlót ('espèce de drapeau') jelent, de ebből nemigen lehet a török *bunçūq*, sem a magyar *boncsok*. Az arab *manĵūq* szó alakját tekintve ugyanolyan szerkezetű igenév, mint a *Maĥmūd* név, mely a *ĥamada* 'dicsér' igéből való, de nincs olyan *n.ĵ.q.* gyökű arab ige, melyből képezni lehetne. Valójában ez a török *monçūq/bonçūq* szó arabosított alakja; az *m* szókezdő kipszak török, valószínűleg egyiptomi mameluk eredetű sejtet. DOZY az arab szót egy Észak-Afrika és Spanyolország történetéről szóló munkához csatolt szójegyzékből idézi. A 'gyöngy; zászlórúd gömbölyű dísz; bojt; lófarkas lobogó' (pontosabban: 'rúdon függő, lószőrből, pl. hosszú sörényből való, bojtszerű hadi jelvény') stb. jelentésű török *monçūq/bonçūq* stb. népes családját és számos török, mongol és más nyelvbéli elterjedését – a magyar szó kivételével – DOERFER részletesen tárgyalja (TMEN. 4: 24–26, 1740. szócikk). Török és mongol adatai tovább bővíthetők; közülük itt csak az ujgur írású mongol *monçoyi-* 'gömbölyödik, gömbölyű(vé válik)' hangfestő igét idézem, melynek származéka – vagy visszaképzés esetén forrása – a *monçoy* '(gömbölyű) bojt', és rokona, elhasonult alakja, a *molçoy* 'bojt a ló nyakán; állat bőre alól dudurodó zsirgób' névszó). L. még: LEVITSKAJA–BLAGOVA–DYBO–NASYLOV 2003: 72–73, ahol egy helyett két különböző török szó, *mönĵuk* és *monĵak*, szerepel. A szerzők idézik DOERFERT, de nem térnek ki az arab szóra, és a 'gyöngy' és 'zászló' jelentés mögé nem névátvitelt, hanem (hitem szerint feleslegesen) külön-külön eredetet tételeznek fel.

Burját. A *burját* mongol népnév (ESz. 91) burjátul *burĵād*, cirill betűvel *буряад*, bár a szovjet időkben évtizedekig a véghangsúlyos orosz *бурят* volt a hivatalos írott alak. 17–18. századi orosz okmányokban a burjátok neve *брацкие ясаиые людишки* azaz 'adózó brácki (= burját) emberkék'. A 13. századi Mongolok Titkos Történetében *burijat* alakot találunk. Több más mongol nép- vagy nemzetségnévhez hasonlóan (pl. *bulaĵad* 'cobolyok', *dörböt* 'négyek', *ikires* (burját *ehired*) 'ikrek', *qayučid* 'a régiek', *kesigten* 'a nagykáni testőrgárda tagjai', *toryud* 'torgút' < közép-mongol *turqa'ut* 'nappali testőrök') ez is többes szám alakú. Tövének jelentése, mint a nyugati mongolok és köztük a kalmükök *ojrat* (közép-mongol *oyirat*) népnevéé is, ismeretlen. Barguzini tunguz (evenki) szomszédai *boriey* és *borieyngkur* néven ismerték őket.

Csája. A *csája* szó az ESz.-ban nem szerepel, a magyarban orosz eredetű jövevény-szó (EWUng. 1: 184). Az orosz *čaj* 'tea' – BÁLINT GÁBOR is fizette az orosz imsikek, azaz postakocsisok „csájára valóját” (SZENTKATOLNAI BÁLINTH 1874) – és kínai forrása között török és mongol nyelvek közvetítettek; ezekből és a perzsából van az orosz szó végén

a j (l. TMEN. 3: 39–43, 1057. szócikk; EREN 1999: 81–82). 1728 után a kínai tea mint „orosz tea” az északi „teaúton”, az orosz és a mandzsu birodalom mongol nevű határvárosának, Kjahtának (Kiyaytu) piacán cserélődött más kínai és mongol árukkal együtt nyugati javakra.

Kalmük. Hiányzik a szótárból a *kalmük* mongol népnév. Ez kalmükül ma *xaljmvog*, cirill betűvel *хальмг* (SZENTKATOLNAI BÁLINTH GÁBORNÁL *khálymik* ~ *khalymik* [1875: 10], mongol írásban *qalimay*, baskirul, kirgizül *kalmak*, németül *Kalmüick*, oroszul (véghangsúlyos) *кальмг*, amerikai angolul ma *Kalmyk*), a mongol *qali-* ’túlesordul, kiárad’ ige származéka. Az 1870 táján kalmük földön járt BÁLINTH szerint a kalmükök szívesebben használták az *ojrát* (kalmükül *ōrd*) nevet. A *kalmük* név a 20. században lett igazán sajátjuk – különösen azután, hogy 1944-ben Sztálin száműzte őket, s a *kalmük* szót még a szovjet enciklopédia 2. kiadásából is törölték –, majd akkor, mikor Hruscsov idején visszatérhettek Volga melléki hazájukba, s a *kalmük* „név megint szép lett”. Néhány régi török szavunknak (*kender*, *kőris*, *som*, *sőreg*) csak ebből a nyelvből van mongol megfelelője.

Könyv. Az Etimológiai szótár *könyv* szócikkében (ESz. 445) felsorolt „vándorszók” közül törlendő a koreai *kwen* (*kwōn*) ’könyv’ és az ujjur *küin* ’könyvtekerés’ szó. Mindkettő egy közép-kínai szóból származik, melynek mai észak-kínai alakja *juan* (magyar népszerű átírásban *csüan*, az akadémiai átírásban *küan*, ez utóbbi egy korábbi hangalakot jelöl). Ereszkedő hanglejtéssel ennek a hangsornak (és hanglejtéssel együtt immár morfémának) ’papírtekerés; könyv; írásmű, okmány’, ereszkedő-emelkedő hanglejtéssel ’összeteker’ a jelentése. Ha szókezdőjét hehezetesre és hanglejtését emelkedőre váltjuk, akkor ez a ’fodor; bodor; bodorít’ jelentésű *quan* (magyar akadémiai átírásban *k’üan*). Eredeti jelentése ’tekerés; teker’, melyet képi eredetű írásjegye még mai, kései alakjában is sejtet. A szó előfordul már az ókori Dalok Könyvében (Shijing) és Konfuciusznál (l. KARLGRÉN 1957. 226a). A Han kori (i. sz. 100 körüli) Shuowen szótár szerint ’teker; tekerés’ és ’csavart, tekeredő, görbe’. Megvan nemcsak a koreai, de a japán és a vietnámi nyelv kínai elemei közt is (jap. *ken* és *kan*, viet. *quyē’n*). A mongol kori ómandarin kínai rímshótárban, a Kubilaj császár bevezette négyezőírásos Menggu ziyunben mint *k’ōn* és *gōn* (átbetűzve *k’äon* és *gäon* ahol *äo* = *ö*; COBLIN [2007: 516–517] szerint *yo*) szerepel. A mandzsuban *giowan* (= *giuwan*) alakban élt, és a hagyományos formájú, kettős lapú kínai könyv fejezeteit, nem magát a könyvet jelentette. Az ujjur írásos régi törökben e kínai szó hangsorát négy betű, *kwyn* (kāph, waw, yodh, nūn) jelöli, melynek hagyományos olvasata *kuin* – a Drevnetjurkskij slovar’ (DTS.) szerint *kuyn* –, de mert az *y*, *i*, *ī* és *e* hangot, a *w* betű meg akár mely ajakkerekítéses magánhangzót egyaránt jelölhet, a szó lehet *kuen*, *küen*, sőt, a mongolkori észak-kínai szerint *kōn* is. A magyar *könyv*-nek azonban se nem rokona, se nem őse, és mint a fentiekből remélhetően világos, a kínaiiban nem vándorszó. RÓNA-TAS és BERTA West Old Turcic (WOT.) alapos *könyv* szócikkében (1: 590–593) idézi és joggal elveti MUNKÁCSI hasonlítási ötletét is, amely szerint idetartozna a mandzsu *kiyan* ’egy konc ívpapír’ vagy ’köteg’, de a HAUER (1952) mandzsu szótára alapján hozzátett magyarázat hibás. HAUER nem állítja, hogy ez a mandzsu papíripari szó azonos volna akár melyik kínai szóval, melyek írásjegyeit felsorolja, csak azt, hogy a *kiyan* mandzsu betűsor ezen azonos hangsorú kínai szavak mandzsu kori észak-kínai hangzásának szabályos átírása. HAUER a mandzsu (részben papíripari) szó kínai megfelelőjét is megadja: ez *dāo*, közönséges jelentése ’kés’. A mandzsu *kiyan* lehet kínai eredetű, de nem abból

való, melyet a WOT. 591. oldala mutat. Különben a mandzsunak van *kiyala-* szava is, mely a könyvösszefűzés, a kínai módú könyvkötés igéje.

Mandzsu. A *mandzsu* nép-, nyelv- és birodalomnév jelentése – az ESz. 512 és az EWUng. 2: 933b ellenére – ismeretlen. A mandzsu birodalom kínai *Qīng* (magyar akadémiai átírásban *C'ing*) nevének közszói jelentése 'világos, áttetsző, tiszta', de ez nem érvényes a *mandzsu* szóra, ahogy a *mongol* névnek sincs köze a Kínát is uralt mongol birodalom és uralkodóház kínai *Yuan (Jüan)* nevének 'első; fő; hatalmas' stb. jelentéséhez. A szó mandzsuul *manju*, előbb – mint a mongol is –, csak nemzetség- vagy törzsnév; kínaiul *mǎnzhōu*; ez utóbbi szótagos, hanghelyettesítő átírás. A szóbeljeji zárréshang zöngétlensége az angol *Manchu*, olasz *mancese*, régebbi francia *mantchou* (ma *mandchou*) stb. alakban a kínai félzöngés vagy zöngétlen, de nem hehezetes szupradentális zárréshang *zh* korábbi angol *ch*, régebbi francia *tch* átírásából való. (A budavári Hadtörténeti Múzeum előtt álló két 17. század végi mandzsu ágyú feliratán, melyen a tervező tudós belga jezsuita Ferdinand Verbiest, aki egy latinul írt mandzsu nyelvtan szerzője is, a kínai nevének szerepel, a birodalom neve mandzsuul *Dayičing gurun* 'a Nagy Csing ország'.)

Sámán. A magyar *sámán* szó orosz elődje (*šamán*) bizonyosan nyugati vagy délnyugati evenki nyelvjárásból való (*šamān*), mert másutt a szó alakja *samān* vagy *hamān*. (Keleti evenkiből való a mongol dahúr *samāškē* 'sámánviselet'.) A *sā-/šā-/hā-* 'tud' igéből nemigen eredeztethető, ez utóbbi származéka a *sāman/sāmen/sāme* 'jel, útjelző' (vö. CINCIUS szerk. 1975–1977. 2: 59). Az ujjur írású mongol *jayarin* '(magas rangú) sámán' és közép-mongol *ja'arin* 'jel' (< **jaɣa-/jɣiya-* 'mutat') párhuzama csábító, l. az angol latinos *oracle* 'jövendődömondó; jóslat; jóshely' szavát és *orákulum* szavunkat. A *sāman* 'jel' és a *samān*'sámán' csak úgy volna egyeztethető, ha feltennénk, hogy e mai két szó szóhasadás eredménye, melyet a rövid és hosszú magánhangzó felcserélése szentesített, de ez már „emeletes” és emiatt ingató feltevés volna. A tunguz nyelvek 'sámán' jelentésű szavát többen konokul a szanszkrit *śramaṇa* 'hívő; buddhista szerzetes; kolduló barát' szóval rokonították, és ezt tokhár nyelvi közvetítés feltevésével támogatták, amint ezt VASMERNÉL is olvassuk (1973. 4: 401). Ez azonban nem bizonyítható, annak ellenére, hogy előfordul, ha nem is azonos, de némiképp hasonló jelentésváltozás. Ilyen például a kínai eredetű ótörök *baɣši* s az ebből való klasszikus mongol *baɣši* '(tanító)mester' szó esetében, melynek kazak és kirgiz megfelelője 'javasember, sámán' jelentésű. (A mai észak-kínai *bóshī* és kínai elemekkel telített kelet- és délkelet-ázsiai nyelvekbeli megfelelői világi tudós fokozatot, bölcsészdoktor jelölnek). A célba vett ind szó és társa, a *śramaṇera* 'tanítvány', a középinde és a kelet-turkesztáni indoeurópai nyelveken át a kínai (*shami*) közvetítéssel jutott a buddhista ótörökbe, majd onnan a mongolba *šabi* alakban, ahol a jelentése általában 'tanítvány', ebből pedig a 17. századtól a 20. század elejéig kb. 'kolostorjobbágy' (többes alakban *šabinar*). A mongol *baɣši* továbbjutott a mandzsuba (*baqsi* 'tudós, tanult ember'), de nem a szibériai tunguzba.

Tatár. A *tatár* népnév az Etimológiai szótár szerint (ESz. 831) a mongol *tatari* 'dadogó' szóra vezethető vissza, ami nem lehet, mert e népnév a mongolban és közép-mongolban *tatar* alakú, és tudtommal mongolul nincs *tatari* 'dadogó' szó. A dadogás igéje *egere-*, mai mongolul *eere-*, ebből *eeriüi* 'dadogó'. Egyedül RAMSTEDT kalmük szótára említ egy kelet-turkesztáni ojrát (Csugucsak környéki öltöt) *taɣ* szót, melynek jelentése 'mit fremder Aussprache', azaz

'idegen(es) kiejtésű', *tatʁ kīn* 'einer, der die Sprache nicht gut beherrscht, ein Stotterer', azaz 'aki nem jól tudja a nyelvet; dadogó'. A RAMSTEDT kikövetkeztette régi alak *tatari*, nyilván okkal nem *tatar* (1935: 384a). RAMSTEDT ugyane címszóban megad két rokon jelentésű szót: *tatʁtsʁtē* és *kelkē*, az előbbi töve szerepel külön címszóként mint *tatʁtsʁ* 'das Ziehen; Hineignung, Lust', azaz 'húzás, vonzás; vonzalom, kedv (*vmihez*)' és az *oros tatʁtsʁtē* 'mit russischer Aussprache', azaz 'oroszos kiejtésű' összetételben (i. h.). Három *kelkē* szó közül az egyik 'stotternd, nicht deutlich redend; stumm (= der keine Antwort findet)', azaz 'dadogva, nem világosan ejtve a szót; némán (mint aki nem tud válaszolni)' (223), mai kalmükül *kelkē* 'dadogó'. – 8. század eleji türk rovásfeliratok említik a „harminc tatár” és a „kilenc tatár” népet. A Mongolok Titkos Történetében a *tatar* egy népes mongol nép neve. A mai mongóliai mongol *tataar* és a kalmük *tatar* (= *tatār*) szavának hosszú magánhangzója az oroszból való, ahol a szó véghangsúlyos: *tatár*; régebben *totár* is, mellyel az orosz birodalom sokféle „pogány” népet illeték, pl. a kamcsadálokat is. (A török nyelvű tatárok régebbi kalmük neve *manʁʁud* < *manʁʁud*, közép-mong. *manʁʁud*.) Vö. még WOT. 2: 872–874 *tatár* címszavát. Belőle a 'dadogó' törlendő, a vele együtt az idézett *tatari* 'adó' szó is, mely a *tata-* 'húz, von' ige származéka, csakúgy mint a *tataburi* 'adó', s ezeknek a tatár népnévhez nincs bizonyítható köze.

Tepsi. A *tepsi* szócikkhez (ESz. 839) hozzáteendő, hogy ez a szavunk végső soron kínai eredetű, az idézett perzsa *tabši* a közép-mongol *tebsi* átvétele (I. TMEN. 1: 249–251. 123. szócikk), ez utóbbi régi törökből (*tevs* stb.) való (vö. CLAUSON, ED. 445. sköv.). A kínai összetett szó ma északon *diēzi*, közép-kínaiban *dep tsi* alakú, jelentése 'tál; tányérka' stb.; a második szótag 'gyermek' jelentése révén vált előbb kicsinyítő, majd a tárgyi-dologi jelentést biztosító elemmé (azért nem mondom, hogy főnevesítő, mert a kínaiban nem igazán érvényesek a mi latin és német mintájú szófaji fogalmaink). A régi töröknél nem volt szókezdő *d*-je, a jövevénytörök a szókezdő *d*-t *t*-re, a kínai összetétel második tagjának záréshangját réshangra váltotta, és a közép-mongolba ez ment tovább, miközben a mongol a számára idegen *v*-t *b*-re, majd az *i* előtti *s* (*sz*)-et *š* (*s*)-re cserélte. Az észak-kínai *diēzi* az újabb mongolba közvetlenül is bekerült, ahol ma a régiebb *tebsi* (ma *tewš*) 'tál' és az újabb *diidz* [di:dz] 'tálka' egymás mellett él. Sok áttételen keresztül is kínai gyökerű voltában a magyar *tepsi* a *gyöngy*, a *tea* és a *csája* társa.

Tundra. A *tundra* szót a szótár – helyesen – elsősorban az oroszból származtatja, az orosz *tundra* szót pedig a finn *tunturi* szóval és lapp megfelelőjével (*duoddâr* 'magas, kopár hegy') egyeztetí. Az orosz szó forrásául az evenki (tunguz) *dunne* 1. 'föld, világ; ország; helység', 2. 'sír(hely)', *dunde* és a legnyugatibb (Sym) nyelvjárásbeli *dundre* 'föld, talaj; sír' is szóba került. Lásd e szót VASILEVIČNÉL (126), ugyanott több rokon nyelvi megfelelővel, köztük az even (lamut) *dunre* 'hegyvidék; tajga' szavával (I. még CINCIUS szerk. 1975–1977. 1: 224a). A szó az evenki hősmesékben leginkább 'föld, világ' jelentésű, Kodakcsen történetében például *dulin dunne dulkaakinduun* 'a középső világ kellős közepén'. Igaz, az evenkinek vannak külön 'tundra' jelentésű szavai, pl. *det*, de az is igaz, hogy az evenki világ jórészt tundra. Az orosz szó MARTTI RÄSÄNENTŐL felvetett evenki eredetét VASMER (1973. 4: 120–121) hangtani nehézségek miatt elutasítja. ČERNYCH orosz történeti-etimológiai szótára (1994. 2: 271) megkérdőjelezi a szónak mind a finn, mind a tunguz etimológiáját, feltételelesen lehetőnek tartja belső, orosz töből való származtatását, de végül a bizonytalan eredetű szavak közé sorolja.

Hivatkozott irodalom

- ČERNYCH, PAVEL J. 1994. *Istoriko-étimologičeskij slovar' russkogo jazyka* 1–2. Russkij jazyk, Moskva.
- CINCIUS, VERA IVANOVNA szerk. 1975–1977. *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čurskich jazykov* 1–2. Hajka, Leningrad.
- CLAUSON, ED.= CLAUSON, SIR GERARD, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. The Clarendon Press, Oxford, 1972.
- COBLIN, W. SOUTH 2007. *A Handbook of 'Phags-pa Chinese*. University of Hawai'i Press, Honolulu.
- DOZY, R. 1967. *Supplément aux dictionnaires arabes* 2. Troisième édition. Brill – Maisonneuve et Larose, Leide–Paris.
- DtS. = NADELJAEV, V. M., *Drevnetjurkskij slovar'*. Akademija SSSR, Leningrad, 1969.
- EREN, HASAN 1999. *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi, Ankara.
- ESz. = *Étimológiai szótár*. Főszerk. ZAICZ GÁBOR. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2006.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. BENKŐ, LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- HAUER, ERICH 1952. *Handwörterbuch der Mandschusprache*. Otto Harrasowitz, Wiesbaden.
- JUDACHIN, K. K. 1965. *Kirgizča-orusča sözdik. Kirgizsko-russkij slovarь*. Sovetskaja Ėnciklopedija, Moskva.
- KAKUK, SUZANNE 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlies de la langue hongroise*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KAKUK, ZSUZSA 1977. *Cultural words from the Turkish occupation of Hungary*. ELTE Turkish Department, Budapest.
- KARLGRÉN, BERNHARD 1957. *Grammata Serica Recensa*. Museum of Far Eastern Antiquities, Stockholm.
- LEVITSKAJA, L.S. – BLAGOVA, G. F. – DYBO, A. V. – NASYLOV, D. M. 2003. *Étimologičeskij slovarь tjurkskich jazykov. Obsčetjurkskie i meztjurkskie osnovy na bukvy L, M, N, P, S*. „Vostočnaja literatura” RAN, Moskva.
- MUNIN BEMBE (= B. D. Muniev) 1977. *Халыг-орос толь. Калмыcko-russkij slovarь*. Ors keln. Russkij jazyk, Moskva.
- RAMSTEDT, G. J. 1935. *Kalmückisches Wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- RÄSÄNEN M. 1969. *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- SEVORTJAN, ĘRVAND V.1978. *Étimologičeskij slovarь tjurkskich jazykov*, 2. Nauka, Moskva.
- SZENTKATOLNAI BÁLINTH GÁBOR 1874. *Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól*. Eggenberger-féle Akadémiai Könyvkereskedés, Budapest.
- TMEN. = DOERFER, GERHARD, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* 1–4. Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1963–1967.
- VASILEVIČ, GLAFIRA M. 1958. *Ęvenkijsko-russkij slovar'*. Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovar'ej, Moskva.
- VASMER, MAX 1973. *Étimologičeskij slovar' russkogo jazyka* 1–4. Progress, Moskva, 1964–1973.
- WOT. = RÓNA-TAS, ANDRÁS – BERTA, ÁRPÁD, *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Harrasowitz, Wiesbaden, 2011.

ÉLŐNYELV

Névszociológiai analízis Szentpéterszeg helynevei alapján*

2. rész

5. Nem és helynévismeret. Az az általánosan elterjedt vélemény, amely szerint a férfiak általában több helynevet ismernek, főképpen a hagyományos helynévgyűjtések tapasztalataiban és az ebből levont módszertani leírásaiban gyökerezik. A régebben napvilágot látott helynévgyűjtési útmutatók még egyoldalúan az idős paraszti réteghez tartozó férfi adatközlők megkeresését javasolták a gyűjtőknek, később azonban kibővült a megkérdezettek köre. SEBESTYÉN ÁRPÁD már a múlt század utolsó harmadában fontosnak gondolta, hogy az adatközlők körébe nők is kerüljenek be (1967: 49), elősegítve ezzel, hogy a gyűjtött névanyagok névszociológiai szempontból is realisabbá váljanak. A legújabb helynévközlések egy részében már a nyoma sem lelhető fel a korábbi homogenitásnak: a romániai Kisbábony helynévanyagát a közétevő csaknem fele-fele arányban nőktől és férfiktól gyűjtötte (SZILÁGYI-VARGA 2015), Téglás helynévanyaga pedig zömmel nő adatközlők bevonásával állt egybe (MOZGA 2015).

A szempontot vizsgáló empirikus helynévismereti kutatások (pl. ZSOLNAI 1967; GYÓRFFY 2018a: 95) tanúbizonysága alapján a férfiak valóban több nevet ismernek. A szentpéterszegi névismereti felmérés eredménye is ezt látszik alátámasztani: a nők a teljes névkincs 48%-át, a férfiak pedig az 58%-át ismerik (lásd az 5. és 6. diagramot). A férfiak valamivel magasabb névismerete azonban nem a biológiai nemmel, hanem sokkal inkább az alapvetően férfiak által végzett munkakörökkel, azaz a társadalmi nemmel mutat kapcsolatot. A foglalkozás fontosságára SZABÓ T. ATTILA csaknem egy évszázaddal ezelőtti módszertani tanácsa is rávilágít: „Mindenképpen arra kell törekednünk, hogy minél több forrásból szerezzünk adatokat. Nélkülözhetetlen különösen városban a mező- és erdő-őrök, kerülők, vadászok, falun a földműves és pásztorkodó osztály mellett az előbbieknél meg a tagosításokban, földmérésekben, folyószabályozásokban, állóvízlecsapolásokban résztvetteknek alapos kikérdezése” (1938: 15–16).

Az alábbi diagramok összevetésekor szembevetendő, hogy 64 év felett a férfiak egymáshoz viszonyított névismerete sokkal kiegyenlítettebb, s összességében jóval gazdagabb, mint a nőké. Foglalkozásukat tekintve a legidősebb férfiak körében földmunkás, kőműves, növénymérnök, növénytermesztési főágvezető, téesz-dolgozó, míg a nők között konyhai dolgozó, takarítónő, takarékszövetkezeti dolgozó, díjbeszedő stb. adatközlők találhatók. Foglalkozásukból adódóan az előbbiek rendre kijártak a határba, az utóbbiak élettere azonban főképpen a belterületre korlátozódott. A fentiek tehát azt jelzik, hogy a férfiak valamivel bővebb névismerete a társadalmi nemük következménye. Azt is hozzá

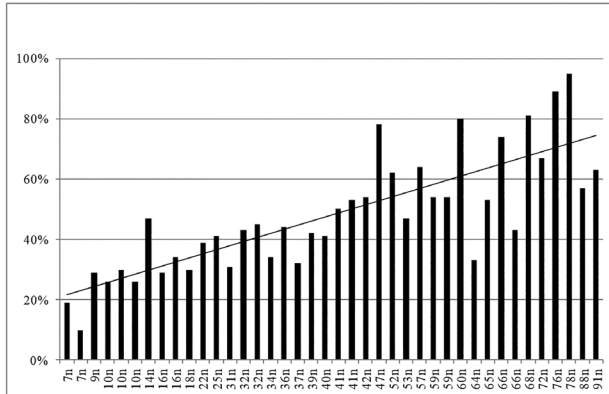
---

* Készült az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-19-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának, valamint az NKFI 128270 számú pályázatának a támogatásával. Az 1. részt l. MNy. 2020: 71–82.

kell tennünk ugyanakkor, hogy e vizsgálat csupán a lokális helynévismeretet mérte, így arról, hogy a teljes (a településen kívüli, azaz más települések, országok neveit magában foglaló) névkincsük hogyan viszonyul egymáshoz e felmérés révén nincs tudomásunk.

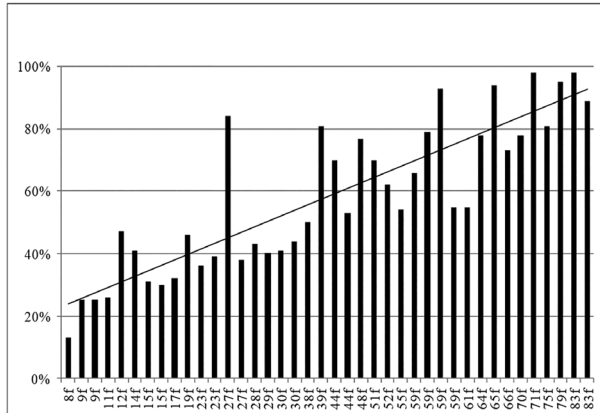
5. ábra

A nők névismerete

6. ábra

A férfiak névismerete

6. Helynévrendszer és helynévismeret. Az alábbiakban azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy melyek azok a nevek, amelyeket a helynévközösség tagjai jobban vagy kevésbé ismernek. Az alábbi táblázat a helynevek lakosság általi ismertségének fokát a névanyag belső arányainak viszonylatában mutatja be.¹

¹ Kutatómunkám során az azonos helyet jelölő helynévváltozatok közül egy névhasználati egységnek tekintetem mindazokat, amelyek azonos szemantikai tartalmúak. Amikor tehát százalékos adatokat közlök, a település szinkrón helynévanyagát tekintem 100%-nak, s ezen belül az azonos denotátumot megnevező, azonos szemantikai tartalmat kifejező névváltozatokat egy névhasználati egységként tartom számon.

3. táblázat

A névrendszer és a helynévismeret összefüggései

A helynévkorpusz x%-át	A nyelvhasználók y%-a ismeri
6%	100%
11%	<90%
21%	61–90%
30%	31–60%
32%	>31%

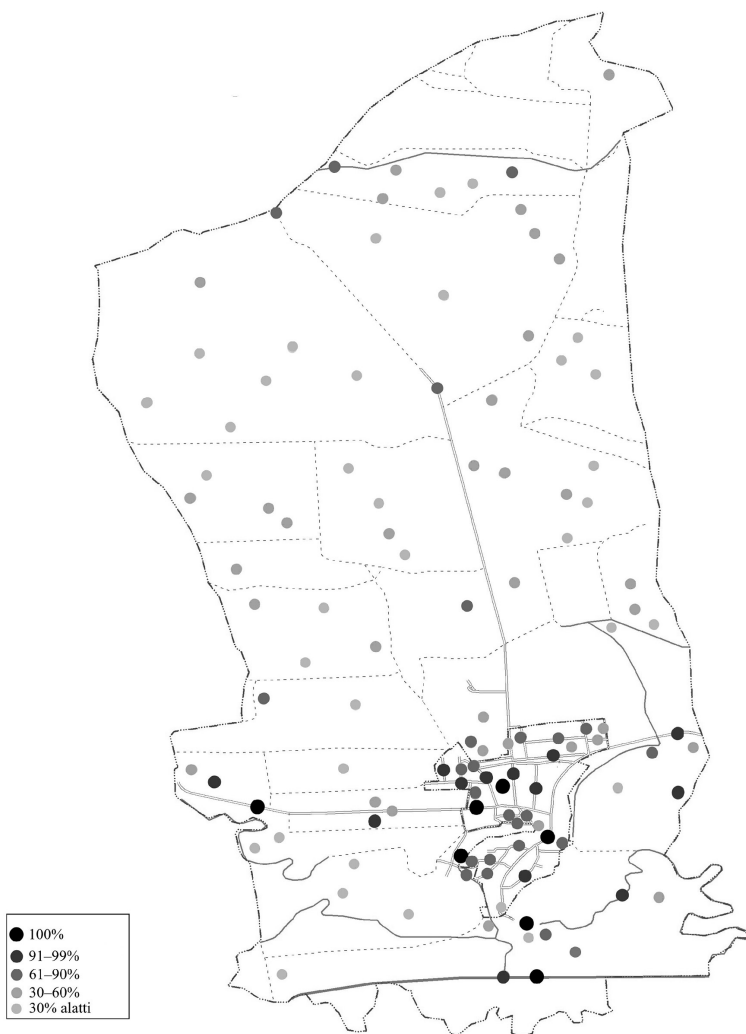
A névkorpusz 6%-át minden adatközlő ismeri: *Berettyó, Fekete Borbála u., Halastó, Kossuth u., Szentpéterszeg ~ Péterszeg, Temető, Újfalusi út*. Továbbá legalább 90%-uk ismeri az alábbi neveket is: *Ady Endre u., Bacsó Béla u., Bem u., Dózsa u., Fő u., Gáborjáni-határ, Gáborjáni út, Köztársaság u., Ó-Berettyó, Petőfi u., Porostó ~ Porostó-kert, Rákóczi u., Szőlőskert, Újfalusi-határ, Vörös Hadsereg u.* Ez utóbbi csoport a teljes névanyag 11%-át jelenti (lásd az 5. térképen). Szembetűnő, hogy az adatközlők legalább 90%-a által ismert nevek a belterületen vagy annak közvetlen közelében helyezkednek el. Nem meglepő, hogy a település két legfontosabb utcájának, a falut a szomszédos Berettyóújfaluba vezető úttal összekötő *Fekete Borbála utca*-nak, valamint a település fő utcájának, a *Kossuth utca*-nak a neve mindenki által ismert. A legfiatalabb nyelvhasználók az első nevek között tanulják meg a településük legfontosabb belterületi utca neveit, s az idősek sem nélkülözhetik e nevek ismeretét. Többek között azért sem, mert a számukra fontos közintézmények (pl. iskola, orvosi rendelő, faluház stb.) ezekben az utcákban találhatóak. Az utca nevek szinonim nevei, a *Vörös Hadsereg u. (~ Fekete Borbála u.)*, valamint a *Fő u. (~ Kossuth u.)* is csaknem mindenki által ismertek.

A helynévkorpusz 21%-át a nyelvhasználóknak a 61–90%-a ismeri (lásd az 5. térképen). E névcsoportba tartoznak többek között a település további utca nevei, pl. *Akácfa u.* Csupán két olyan hivatalos utcanév van, amelyet ne ismerne a nyelvhasználók legalább 60%-a. Ezek a nevek az elmúlt néhány évben kerültek be a szentpéterszegi helynévkincsbe mint a falu északkeleti szélén nyitott két új utcának a hivatalos nevei. A népi megnevezések között is csupán egyetlen helynévi adatot találunk, amelyet alig-alig ismer valaki: a *Petőfi utca* szinonim nevét, a *Posta utca*-t ismerő nyelvhasználók aránya 30% alatti marad. Ez bizonyára azzal van összefüggésben, hogy a névadó postahivatal több évtizeddel ezelőtt és akkortájt is csupán néhány évig üzemelt az utcában. A név az idős nyelvhasználók körében maradt fenn napjainkig.

A nyelvhasználóknak legalább a 61%-a ismer az utca nevek mellett további belterületi neveket, pl. *Kóróváros, Ócska temető, Temető-kút*. A 61–90%-os névismerettel jellemezhető nevek közé tartoznak olyan külterületi objektumok is, amelyek több évszázados múlttal rendelkeznek, és nem pontszerű, hanem foltszerű vagy vonalszerű objektumokat jelölnek: *Kálló, Kálló-híd, Kálló-oldal, Legelő, Orsolya, Tépei út* stb. Az eddigi nevekekkel szemben e névcsoportnak nem feltétlen jellemzője a belterülethez való közelség.

5. térkép

A névvel jelölt helyek ismertségük szerinti jellemzése

A teljes szentpéterszegi helynévanyag 30%-át a lakosság 31–60%-a ismeri (lásd az 5. térképen). E csoportban zömmel szántóföldek neveit találjuk, pl. *Bagdi-dűlő*, *Disznós-hát* (továbbá részei: *Kis- és Nagy-Disznós-hát*), *Karácsony-szállás*, *Tejfőlős-dűlő* stb. A falu északkeleti határában évtizedekkel ezelőtt működő tanyaközpont nevét, valamint az ahhoz tartozó objektumok megnevezéseit is igen kevesen ismerik, pl. *Káptalan ~ Káptalan-tanya*, *Kastélykert*, *Szénáskert*.

A névkorpusz 32%-át az adatközlőknek kevesebb, mint 30%-a ismeri. A nevek által jelölt objektumok zömmel a határ északi, a belterülettől távol eső pontjain helyezkednek el (lásd az 5. térképen).

7. A névközösség. A névközösség fogalmához az utóbbi években sokan hozzászóltak: a kutatók kezdetben elméleti alapállásból (pl. HOFFMANN 1993/2007: 39; GYÖRFFY 2011: 40), a legutóbbi időkben pedig empirikus vizsgálatok eredményeiből kiindulva (PÁSZTOR 2013: 136; E. NAGY 2016b: 153; GYÖRFFY 2018a: 101–127) igyekeztek megragadni a mibenlétét. Minthogy azonban a névközösség fogalmát ez idáig nem sikerült maradéktalanul tisztázni (TÓTH 2016: 35), az alábbiakban egy konkrét névközösségvizsgálat révén én magam is hozzá kívánok járulni a fogalom jellemzőinek a tisztázásához. Előtte azonban vázlatosan summázom, hogy a hazai névkutatók miként határozták meg a fogalmat az eddigiekben.

HOFFMANN ISTVÁN szerint a névközösséget alapvetően valamilyen kisebb település lakói alkotják. E közösség mint szociális környezet az „anyagi és szellemi környezetéről nagyjából hasonló ismeretekkel rendelkezik”, továbbá „nyelviség és helynévismeret tekintetében minimális különbségeket mutat” (1993/2007: 39). HOFFMANN negyed évszázaddal ezelőtti megállapításai az az óta napvilágot látott empirikus kutatások fényében is érvényesnek bizonyulnak.² TÓTH VALÉRIA a helynévközösségek szempontjából ugyancsak a területiséget látja meghatározónak: „Minthogy a helynevek által jelölt denotátumok a térben léteznek, területi kötöttségük, az őket használó névközösségek szerveződésének is a térbeliség a meghatározó összetevője. És noha az egyén egyidejűleg több névközösségnek is a tagja lehet, ezek – a helynevek használata kapcsán – mind alapvetően térbelileg szerveződnek és határolhatók körül” (TÓTH 2014: 189). PÁSZTOR ÉVA és én magam empirikus kutatásokból kiindulva a települések méretbeli különbségeire irányítottuk rá a figyelmet. PÁSZTOR szerint a nagyhatáru településeken „a határ egy-egy részével kapcsolatban lévők tekinthetők – a névismeretük egybeesése okán – egy-egy névközösség tagjainak” (PÁSZTOR 2013: 136). Én magam is hasonlóan vélekedem, és úgy látom, hogy „például a kétszázezres lélekszámú és csaknem ötszáz négyzetkilométernyi területen fekvő Debrecen lakosságán belül aligha számolhatunk csupán egyetlen névközösséggel, de még a 370 km² területen fekvő, több mint harmincezer lakosú Hajdúböszörmény sem tekinthető egyetlen névközösségnek” (E. NAGY 2016b: 153).

RESZEGI KATALIN is valamiféle kisebb kommunikációs csoportként látja a névközösséget – amelyet aktuálisan a névhasználat alapján írunk le –, azonban a fenti vélekedésektől eltérően nem a térben eleve adott azonos lakóhelyet, sokkal inkább a rokonsági, baráti, érdeklődési kapcsolatot tartja a szerveződés alapjának. „Ezek tehát az egyént körülvevő, különböző szempontok szerint szerveződő kommunikációs csoportok, amelyekben más nyelvi elemekhez hasonlóan a különböző névfajták elemeit – köztük a helyneveket is – és a hozzájuk kötődő használati szokásokat elsajátítjuk, s megnyilatkozásainkban magunk is felhasználjuk. [...] Ezek a közösségek tehát az egyén különböző – rokonsági, baráti, érdeklődési stb. – alapon szerveződő kommunikációs csoportjai, melyeket aktuálisan a névhasználat, esetünkben a helynévismeret és -használat szempontjait szem előtt tartva vizsgálunk.” (RESZEGI 2015: 167–168). A két véleményt TÓTH VALÉRIA hozza közös nevezőre, amikor megállapítja, hogy „ezek [ti. a családi, baráti stb. mikroközösségek] azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok,

² Az empirikus vizsgálatok fontosságára HOFFMANN maga is felhívja a figyelmet: „Megjegyzendő, hogy a kérdésben pontosabban eligazító helynévszociológiai felmérés, vizsgálat a beszélők névismeretéről alig áll rendelkezésünkre; csupán néhány alkalmi megfigyelés, amelyre támaszkodhatunk.” (HOFFMANN 1993/2007: 39).

baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegben élnek” (TÓTH 2014: 189; idézi GYÖRFFY 2018a: 107). A fentieket összegezve azt a megállapítást tehetjük, hogy az eddigi vélekedések alapján a területiség alapvető kritériuma a névközösségnek.

Emellett az is fontos megállapítása a szakirodalomnak, hogy a névközösség tagjai tényleges kommunikációs kapcsolatban vannak egymással (HOFFMANN 1993/2007: 39; E. NAGY 2016b: 153; GYÖRFFY 2015a: 31, 2018a: 108; RESZEGI 2015: 167).

Végül ki kell térnünk a közös névismeret kritériumára is. A névközösség fogalmának kezdeti meghatározásakor többen is úgy vélekedtek, hogy a tagok közel azonos helynévkincsnek vannak birtokában. Az empirikus vizsgálatok aztán árnyalták a fenti, alapvetően intuitív megállapítást, hiszen a vizsgálatok igen jelentős névismereti különbségeket hoztak felszínre. A területiség és a tényleges kommunikációs kapcsolat kritériumainak egyaránt eleget tevő mikroközösségek, például az egy azon családba tartozó nyelvhasználók vizsgálata során a kutatók azt tapasztalták, hogy a névközösségek tagjainak névismerete meglehetősen eltérő lehet. GYÖRFFY ERZSÉBET empirikus vizsgálatában a mikroközösséghez tartozó gyerek a névanyag 19%-át, a szülő a 35%-át, a nagyszülő pedig a 87%-át ismerte (2018a: 107). A bakonszegi névismereti felmérésem alkalmával a gyerek a névkincs 48%-át, a szülő az 59%-át, míg a nagyszülő a névanyag 77%-át birtokolta. Mindezek fényében tekinthetünk-e a közös helynévkincs birtoklására mint a névközösség kritériumára? Meglátásom szerint némi hangsúlyeltolással mindenképp: akkor, ha azt, hogy minden tag nagyjából ugyanazt a helynévkincset birtokolja, nem úgy értelmezzük, hogy az egyes nyelvhasználók névismerete közel azonos mértékű, hanem sokkal inkább úgy, hogy ugyanannak a névkincsnek különböző szegmenséről van tudásuk, és ebben jelentős átfedések is mutatkoznak. Ez a tudás pedig korcsoportonként előre haladva koncentrikusan bővül: a gyerekek által ismert neveket a fiatalok is ismerik, s ugyanúgy a középkorúak névismerete is magába foglalja a fiatalok névismeretét stb. Mindebből az is következik, hogy egy kistelepülés szinkrón helynévrendszerét a település lakossága által ismert azon helynevek összessége adja, amelyek denotátuma az adott településhez tartozik.³

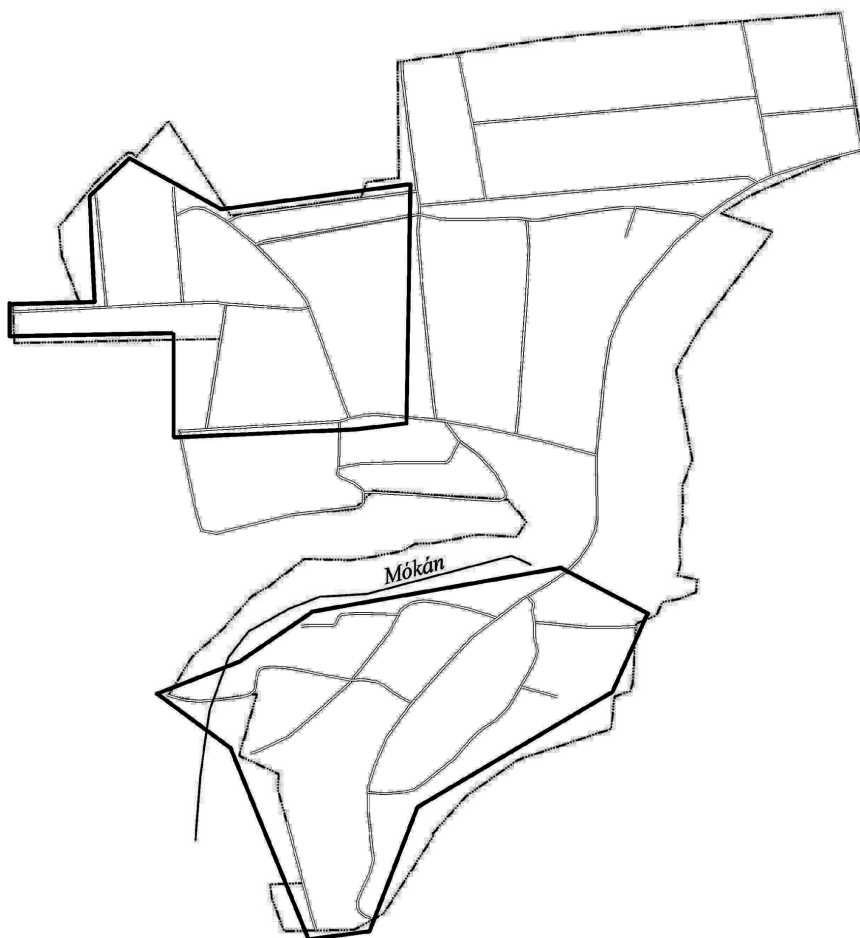
Az e helyütt kifejtett gondolatokat összegezve meglátásom szerint a névközösség fogalmának meghatározásakor az alábbi kritériumokra feltétlenül elfogadottként és általános érvényüként tekinthetünk. A névközösség 1. térbelileg értelmeződik, 2. tagjai tényleges kommunikációs helyzetben állnak egymással, 3. tagjai ugyanazon helynévkincs különböző rétegeit birtokolják. Nagyon fontosnak látom azonban hangsúlyozni, hogy a fenti kritériumokat csupán a tényleges névhasználói közösségekre, vagyis a kistelepülés szintű névközösségekre és az annál kisebb egységekre, a mikro-névközösségekre vonatkoztatva látom érvényesnek (vö. RESZEGI 2015: 164; GYÖRFFY 2018a: 108–109). Nyilvánvalóan számolnunk kell település szintű, továbbá nagyobb, makro-névközösségekkel is, amelyekre a fenti kritériumok aligha lehetnek maradéktalanul érvényesek.

³ E megkötést azért látom feltétlenül szükségesnek, mert pl. a szentpéterszegi lakosok mint a magyar beszélők által alkotott makro-névközösség tagjai nyilvánvalóan sok olyan helynevet ismernek, amelyek területileg nem köthetők Szentpéterszeg határához, pl. *Budapest, Mohács, Kaposvár* (vö. GYÖRFFY 2018a: 30). De akár más névközösségek tagjaként is ismerhetnek olyan helyneveket, amelyek nem részei a szentpéterszegi helynévrendszernek: ismerhetik akár Berettyóújfalú utca neveit, pl. *Bercsényi utca, Kossuth utca* vagy a szomszédos Gáborján határneveit is, pl. *Adomány, Lóherés*.

Ahogy arra korábban utaltam, én magam egy konkrét névközösség-vizsgálat révén kívánok hozzászólni a névközösség fogalmához. A vizsgálat alaphipotézise szerint Szentpéterszegen két, egymástól területi és társadalmi szempontból egyaránt elkülönülő mikro-névközösséget feltételezhetünk. A két csoport területi választóvonal a *Mókán* nevű ér, mely az Orsolyából folyik nyugat-kelet irányban, s a Kossuth utca közepén szeli ketté a falut. A társadalmi különbséget pedig a két csoport anyagi háttere adja. A *kóróvárosiak* azok a szegényebb, jellemzően föld nélküli emberek, akiknek még kerítésre sem tellett, csupán száraz napraforgó vagy kukoricakóró volt leszúrva kerítés gyanánt az utcafronton. A *bőrka bátosok* pedig azok a módosabb gazdák, akik a kezdetektől saját földjeiken gazdálkodtak. A helybeliek szerint a *bőrka bátosok* kifejezés több Berettyó-menti településen is használatos, a *Kóróváros* helynevet azonban csak Szentpéterszegen használják.

6. térkép

A kóróvárosiak (fent) és a bőrka bátosok (lent) által lakott falurészek

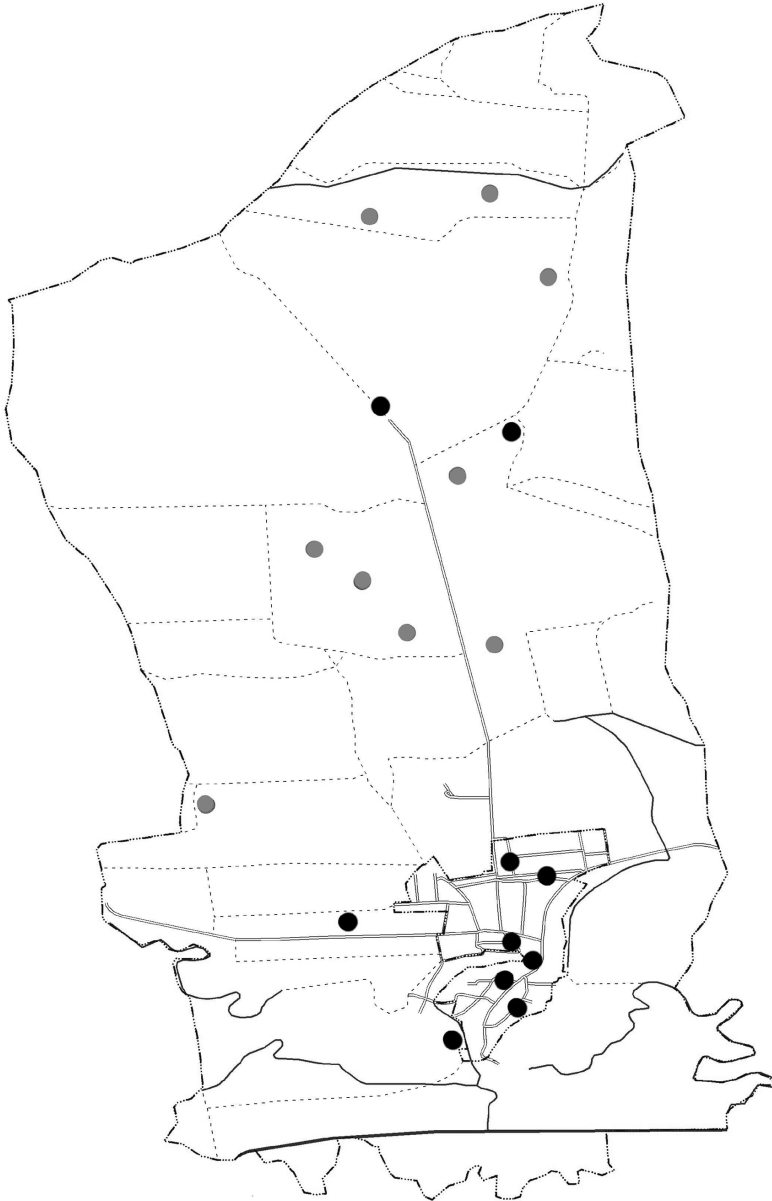
A két mikroközösség térértelmezésére a hierarchikus szemlélet jellemző: a falurészekre ugyanis az KINT, LENT valamint az BENT, FENT nyelvi elemekkel utalnak. A falu északi részén fekvő *Kóróváros* számít KINT, LENT helynek: az újonnan nyitott utcák mellett (pl. *Bacsó Béla u.*, *Ságvári u.*, *Rákóczi u.*) a *Fekete Borbála utca*-nak a Berettyóújfalú felé eső része is a *Kóróváros*-hoz tartozik. A település archaikusabb, déli része pedig BENT, FENT helyként él a szentpéterszegiek kognitív térképén: a *Nép u.*, *Kiss Ernő u.*, *Kossuth u.*, *Szabadság u.* és a *Bem u.* területe tartozik ide. A hierarchikus térszemlélet jelentősége kapcsán sokatmondó lehet az egyik kóróvárosi adatközlőnek az arra a kérdésre adott válasza, hogy mettől meddig tart a kóróvárosiak és a bőrkabátosok területe: „a határvonal a Mókán, attól felfelé van az arra fent, arra bent” (32/n). Noha az abszolút égtájak szerint a Mókán értől délre élnek a bőrkabátosok, a megkérdezett nyelvhasználó a hierarchikus szemléletből adódóan a térben mégis az ér felettiként érzékeli az említett területet. Noha intuitív módon azt gondolnánk, hogy a kistelepülések központja – ahol a főbb közintézmények, a buszmegálló, a bolt és a kocsmá található – hierarchikus szemléletű térérzékelés esetén feltétlenül pozitív töltetű BENT, FENT helyként van jelen a nyelvhasználók kognitív térképén, a szentpéterszegi empirikus felmérés ettől eltérő eredményre világított rá. Ahogyan azt a 6. térkép is szemlélteti, a település központjára mint semleges területre tekintenek a helybeliek: „A faluháztól felfelé a kanyarig, meg a Kossuth utca faluból kifelé vezető részének az eleje, tehát ahol a buszmegálló, a boltok, kocsmá, takarékszövetkezet van, azok inkább semlegesek voltak, őket nem illette egyik elnevezés sem. Általában akik ott laktak, azok már nem a legszegényebbek közé tartoztak, de nem is voltak még olyan jómódúak, mint a fentiek.” (60/n). Mindez ismételtén a hierarchikus térszemlélet erősségére mutat rá: a társadalmi szempontból semleges falubeliek által lakott településrész a tér érzékelése során is semlegesnek mutatkozik, még akkor is, ha a lakosok mindennapos szükségleteikből adódóan a falu központjával sokkal intenzívebb kapcsolatban vannak, mint a módosabb gazdák által lakott déli területtel.

A konkrét névközösség-vizsgálatba a kóróvárosiak (KINTIEK) és a bőrkabátosok (BENTIEK) köréből egyaránt 3-3 adatközlőt vontam be. A kóróvárosiak közül egy 52 éves és egy 60 éves nő, valamint egy 83 éves férfi névismeretét vizsgáltam. A bőrkabátosok csoportját pedig három nő (65, 76 és 78 évesek) reprezentálta. A vizsgálat eredményei első körben azt hozták felszínre, hogy a névanyag jelentős hányadát (35%-át) mindkét mikroközösség egyöntetűen ismeri. E nevek nagyjából fele-fele arányban bel-, illetve külterületi objektumokat jelölnek. Ezt követően megnéztem azt is, hogy mi jellemzi a kóróvárosiak és csak a bőrkabátosok által ismert neveket (ehhez lásd a 7. térképet).

A szentpéterszegi helynévkincsben csupán 9 olyan helynév van, amelyet a 3 kóróvárosi adatközlő ismer, a bőrkabátosok azonban nem: *Csohosztó*, *Belső-Csohosztó*, *Külső-Csohosztó*, *Disznós-hát*, *Gríz-föld*, *Hencz-halom*, *Karácsony-szállás*, *Kastélykert*, *Tejfölös*. Azon nevek száma, amelyeket a bőrkabátosok ismernek, a kóróvárosiak számára azonban ismeretlenek, szintén alacsony. Mindössze 10 ilyen nevet találunk: *Arany János utca*, *Bem utca*, *Lenin utca*, *Iskola utca*, *Cigány-gödör*, *Mókán*, *Káptalan*, *Kertalja*, *Malom-kert*, *Nagy út*. Már a felsorolásból is kitűnhet, a 7. térkép azonban még inkább szemlélteti, hogy míg a 3 kóróvárosi adatközlő a belterülettől távol eső külterületi objektumok, jobbára szántóföldek neveit ismerik a fent említett neveken túl (35%), addig a bőrkabátosok főképpen belterületi neveket, például az utcaneveket, a falun átfolyó ér nevét ismerik.

7. térkép

A kóróvárosiak (szürke) és a bőrkabátosok (fekete) által egyöntetűen ismert névvel jelölt helyek

Míg tehát a kóróvárosiak névismertében többletként jelentkező nevek 100%-ban külterületiek, addig a bőrkabátosok által ismert névkorpusznak csupán a 40%-a jelöl külterületi objektumot. Vajon minek köszönhető ez a markáns eltérés?

A bőrkabátosok generációk óta a saját földjeiket művelték, illetve műveltették, s ebből adódóan a határral, a földekkel való kapcsolatuk is alapvetően a saját földjeikre korlátozódott. Ezzel szemben a kóróvárosiak, akik jellemzően bérmunkákat végeztek, nem csupán egy-két, általuk birtokolt földet műveltek, hanem éppen ellenkezőleg: a határ bármely részére eső, a kisbirtokosok tulajdonában lévő föld művelését elvégezhették. A Kóróvárosban generációkon át terjedhetett tehát a gazdag szántóföldnév-állomány, míg a bőrkabátosok körében leginkább a földdel foglalkozásukból adódóan kapcsolatban lévők tehettek szert széles névismeretre.

8. Összegzés. Írásomban Szentpéterszeg helyneveinek névszociológiai analízisét az alábbi 4 szempont körüljárásával végeztem el: feltártam a névismeretnek az életkorral, valamint a nemmel való összefüggését. E két vizsgálat eredménye szerint minél idősebb egy nyelvhasználó, feltehetően annál több helynevet ismer, továbbá a férfiak valamivel nagyobb fokú névismerete leginkább a társadalmi nemükkel, a társadalmi szerepvállalásukkal lehet összefüggésben. A névrendszer egyes elemeinek ismerete szerinti csoportok pedig arra világítottak rá, hogy általában minél közelebb van egy adott objektum a belterülethez, annál nagyobb eséllyel ismerik a nyelvhasználók az objektumot jelölő helyneveket. Végül a névközösség-vizsgálat révén közelebb juthattunk a fogalom definitív meghatározásához és láthattuk, hogy a kistelepülés szintű névközösségeken belül további még kisebb, ún. mikro-névközösségeket feltételezhetünk. Minthogy azonban ez utóbbi vizsgálat igen kis számú adatközlő bevonásával zajlott, meglátásom szerint a konkrét névközösség-vizsgálatok körét mindenképpen érdemes bővíteni.

Kulcsszók: helynév-szociológia, életkor, nem, névrendszer, névközösség, helynévismeret.

Hivatkozott irodalom

- BÉL MÁTYÁS 1723/1978. Bihar megye leírása. In: HÉTHY ZOLTÁN szerk., *A Bihari Múzeum Évkönyve* 2. Bihari Múzeum, Berettyóújfalu. 51–106.
- ComBih. = HELLER, GEORG, *Comitatus Bihariensis*. Die historischen Orstnamen von Ungarn 20. Finnisch-Urgisches Seminar an der Univ., München, 1986.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3., 5. MTA, Budapest, 1890–1913. 4.
- DÁVID ZOLTÁN 2001. Az 1598. évi házösszeírás. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2011. *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 20. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2012. A névszociológiai aspektusról a szleng helynevek ürügyén. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 53–60.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2013. A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 115–125.

- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015a. A helynévismeretről. *Magyar Nyelvjárások* 53: 5–33.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015b. A mentális térképezés helynév-szociológiai alkalmazásáról. *Névtani Értesítő* 37: 99–117.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015c. The Toponymic Competence: A Case Study in the Hungarian Settlement Tépe. *Voprosy onomastiki/Problems of Onomastics* 19: 83–100.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2015d. The role of the mental map in socio-onomastic research. In: OLIVIU FELICAN szerk., *Name and Naming. Proceedings of the Third International Conference on Onomastics "Name and Naming"*. Editura Mega – Editura Argonaut, Kolozsvár. 504–511.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2016. Slang Toponyms in Hungary: A Survey of Attitudes Among Language Users. In: GUY PUZEY – LAURA KOSTANSKI szerk., *Names and Naming. People, Places, Perceptions and Power. Multilingual Matters*, Bristol. 153–161.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2017. Helynévismeret és névközösség. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 155–169.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018a. *Helynév-szociológia*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 47. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018b. Egy online helynévkompetencia-felmérés tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 142: 73–84.
- GYÖRFFY ERZSÉBET 2018c. On the Characteristics of Toponymic Communities. *Onomastica Uralica* 10: 5–18.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés*. 1869–1887. a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 1993/2007. *Helynevek nyelvi elemzése*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 67. Tinta Kiadó, Budapest.
- HOFFMANN ISTVÁN 2012. Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *Magyar Nyelvjárások* 50: 9–26.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. Név és jelentés. In: BAUKO JÁNOS – BENOVSZKY KRISZTIÁN szerk., *A nevek szemiotikája*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara – Magyar Szemiotikai Társaság, Nyitra–Budapest. 5–21.
- HOFFMANN, ISTVÁN – RÁCZ, ANITA – TÓTH, VALÉRIA 2017. *History of Hungarian Toponyms*. Buske, Hamburg.
- HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA 2018. *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Sylvester ny., Budapest.
- KOVÁCS CSABA 2013. Panaszok a kollektivizálás befejező hullámának időszakából: az egyéni és a szövetkezeti gazdálkodás problémáinak sajátosságai. *Múltunk* 2013: 207–251.
- MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. METEM-Könyvek 15. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MEZŐ ANDRÁS 2003. *Patrocíniumok a középkori Magyarországon*. METEM-Könyvek 40. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- MKFT. = *A második katonai felmérés*. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869. DVD. Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2005.
- MÓDY GYÖRGY 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. 1996: 73–88.
- MOZGA EVELIN 2015. Téglás helynevei. In: BÁBA BARBARA szerk., *Hajdú-Bihar megye helynevei I. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 254–295.
- E. NAGY KATALIN 2015. Helynév-szociológiai vizsgálatok két Hajdú-Bihar megyei településen. *Magyar Nyelvjárások* 53: 35–45.

- E. NAGY KATALIN 2016a. Szentpéterszeg helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 54: 169–178.
- E. NAGY KATALIN 2016b. Pród helyneveinek névszociológiai vizsgálata. *Régió kutatás Szemle* 1: 151–158.
- E. NAGY KATALIN 2018. Studies on Toponymic Knowledge in Hajdú-Bihar County. *Onomastica Uralica* 10: 19–27.
- PAPP ANTAL 1996. A Berettyó-Kálló közének átfogó földrajzi jellemzése. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. 1996: 11–28.
- PÁSZTOR ÉVA 2013. Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémái. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9: 127–138.
- RÁCZ ANITA 2007. *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 12. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- RÁCZ ZOLTÁN 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg építészeti értékei. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. 1996: 89–122.
- RÁCZ ZOLTÁN szerk. 1996. *Bihari falvak 1. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg*. Ráczi Építész Iroda Bt., Debrecen.
- RESZEGI KATALIN 2009. A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RESZEGI KATALIN 2015. A névközösség fogalmához. Névközösségek napjainkban és a régiségben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 165–176.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD 1967. Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban. *Magyar Nyelvjárások* 13: 29–55.
- SZABÓ T. ATTILA 1938. *Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?* Népművelési füzetek 4. Gloria Könyvnyomda, Kolozsvár.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2015. A romániai Kisbábony helynevei. *Magyar Nyelvjárások* 53: 157–187.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2017a. A kisbábonyi magyarság helynévismerete. *Magyar Nyelvjárások* 55: 75–109.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2017b. Kisbábony. Egy aprófalú belterületi helynevei és mentális településmorfológiája. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13: 171–191.
- SZILÁGYI-VARGA ZSUZSA 2018. A kisbábonyi cigányság helynévismerete. *Névtani Értesítő* 40: 91–102.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástipológiája*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2014. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204.
- TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 38. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2017. *Személynévi helynévadás az ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 41. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- VARGA GYULA 1996. Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg történeti néprajza. In: RÁCZ ZOLTÁN szerk. 1996: 89–122.
- ZO. = *A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának* 1–12. Szerk. NAGY IMRE – NAGY IVÁN – VÉGHÉLY DEZSŐ etc. Magyar Történelmi Társulat, Pest/Budapest, 1871–1931.
- ZSOLNAI JÓZSEF 1967. A lakosság földrajzinév-ismeretének vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* 91: 191–198.

A sociological analysis based on the toponyms of Szentpéterszeg

Questions of the use of toponyms have been giving researchers food for thought for a long time, so it is not surprising that a new subdiscipline has emerged which is called the sociology of toponyms. In this paper I aim to introduce a new case study in order to extend the range of empirical examinations on the sociology of toponyms. I analyse the toponyms of Szentpéterszeg, a village in Hajdú-Bihar County, Hungary, in terms of the following aspects: I explore the impact of gender and age on the knowledge of toponyms, and I classify some elements of the toponym system by their level of familiarity. Finally, I conduct a name community examination, too, by which we can get closer to the definition of the concept of name community.

Keywords: sociology of toponyms, age, gender, name system, name community, knowledge of toponyms.

E. NAGY KATALIN
Debreceni Egyetem

SZEMLE

Megjelent a cívis lexikon

KÁLNÁSI ÁRPÁD, A debreceni cívis élet lexikona. Debreceni Értéktár Könyvek.
Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2019. 1. 511 lap, 2. 433 lap, 3. 415 lap, 4. 361 lap

IMRE SAMU mondta Debrecenben a Csűry-centenárium emlékülésén 1985-ben: „a debreceni egyetem magyar nyelvészei egy dologban adósa Csűry Bálintnak. Nem egészen érthető ugyanis számomra, hogy Csűry Bálint egyik szép terve, az általa megindított és bizonyos részeredményeket már az ő életében is elért „cíviszótár” lényegében fiaskóval végződött. De talán nem volna még késő, ha nem is egy teljes cíviszótár, de legalább egy debreceni tájszótár összeállításához hozzálátni. Azt hiszem, ez lenne egyik legszebb és legméltóbb hozzájárulás Csűry Bálint emlékezetének ápolásához Debrecen részéről” (IMRE 1987: 140). Imre Samu is (és sokan mások), leginkább azonban Csűry Bálint örülne annak, hogy nemcsak a debreceni cívis szótár jelent meg KÁLNÁSI ÁRPÁD tollából (DCSz.), hanem elkészült a cívis lexikon is. Nem érheti tehát Debrecen immár szemrehányás. A debreceni tanszékre testálódott nehéz feladatot KÁLNÁSI ÁRPÁD egyedül végezte el. A Lexikon olyan négykötetes mű, amely komplex szemléleten alapulva Debrecen „város társadalmát egykor meghatározó parasztpolgári és kézműves réteg [a cívisek] életéhez kötődő témakörökkel foglalkozik a lexikon műfajának megfelelően szócikk formában” (1: 5). Azaz a debreceni cívisvilág nem csupán szókészletének meghatározott források alapján történő számbavétele, hanem főként néprajzát, de hely-, művelődés- és gazdaságtörténeti vonatkozásait is figyelembe vevő leírása. A nyelvészeti indíttatás és szempont mellett fokozatosan tért nyert a néprajzi-művelődés- és helytörténeti nézőpont, s a komplexszé váló fokozatos építkezés így torkollott szintézisbe, a Lexikon megírásába.

A szóban forgó Lexikon új műfaj a magyar regionális lexikográfiában (1: 7). A szerző szavaival: a „cívissváros hagyományainak szócikkekbe foglalt »tezaurusa«”(1: 10).

Lexikon készítésének az ötlete csak akkor formálódott kutatási feladattá KÁLNÁSI-ban, amikor a szerzőnek a cívissvilág iránti érdeklődését, elkötelezettségét jelző három kötete megjelent. Sorrendben 1999: Cíviss beszélgetések Debrecenből (KÁLNÁSI 1999), 2005: Debreceni cíviss szótár (DCSz.), 2008: Debreceni cíviss szólások és közmondások (KÁLNÁSI 2008). Mindhárom elsődlegesen nyelvészeti irányultságú, a legfontosabb, leginkább fajsúlyos azonban a Szótár. KÁLNÁSI jól érzékeltte, hogy (a CSÜRYTől is követett Wörter und Sachen szellemében) végzendő cíviss nyelvi-néprajzi-hely- és művelődéstörténeti komplex leírás jelentené az igazi szintézist, s hogy ezt megvalósítani nem szótár, hanem lexikon formájában célszerű. Mindhárom korábbi kötet forrása volt a Lexikonnak – a szükségesnek ítélt bővítésekkel és kihagyásokkal a címszavak tekintetében is. A szótárbeli címszavak egy része megszűnt, összevonódott másokkal, a **fogastartó** a Szótárban terjedelmesebb, mint a Lexikonban (a példamondat jelenti a különbséget). A Lexikonban több a címszó (elsősorban a „tartalmi” címszavak miatt: erre l. 1: 7). A vegyes (nyelvi és néprajzi) szócikkek esetében a néprajzi rész többnyire többszöröse, nem ritkán sokszorososa a nyelvinek (l. pl. *bicska, bocskor, bor, bot, dinnye, disznó, disznóölés, egér, ész, fal, fej, feleség, férj, debreceni pipa*). A néprajzi, művelődés-, hely- és gazdaságtörténeti szempont is fontos volt a szerző koncepciójában, terjedelmileg pedig – a dolog természetéből következően – a nyelvészeti részt messze felülmúló lett. Például: az *abrak* címszó a Szótárban 2 sort, a Lexikonban 37-et kapott, *aratás* címszó csak a Lexikonban van, az *asszony* a Lexikonban dupla annyi helyet kapott, az *alma* a Szótárban 8 sorra, a Lexikonban több mint két és fél oldalra rúg. Rengeteg frazéma is helyet kapott (a *bolond* szócikében például majdnem két oldalt tesznek ki).

A kismesterségek tárgykör-monográfiákban való leírása szívügye volt Csürynek. Természetes éppen ezért, hogy „a debreceni paraszti gazdálkodás, fogatolás, teherszállítás, különböző kismesterségek (fazekas, gubacsapó, kádár, kerékgyártó, kőműves, könyvkötő, szíjgyártó, csipkeverés, erdészet, kosárfonás, mézeskalács-készítés, méhészet, pipakészítés, szűrőhímzés, vadászat stb., népi élet: vákáncsosok, cíviss konyha, kenyérsütés, lakodalom, ünnepek, szórakozási alkalmak, betegségek, halálokok stb.)” (DCSz. 12–13) szavai is bekerültek KÁLNÁSI-nak nemcsak a Szótárába, de a Lexikonba is, melynek kitűnő, részletes utalórendszere jól segíti az olvasót az eligazodásban. „Legfontosabbnak a szakmai (kismesterségbeli) szókincsre utalást tekintettem, hiszen a lexikon ilyen jellegű szavakat (fogalmakat, fogalomköröket) tartalmaz a legnagyobb számban” (1: 7–8) – olvassuk. Jól tette a szerző, mert az említett foglalkozások szakszavainak a világában senki sem tudna eligazodni.

A források: az ÚMTsz. köteteinek (az addig nem publikált 5. kötet nélkül) debreceni szavait gyűjtötte a szerző, s az első három kötet minden egyes szóban forgó szavát felolvasva adatközlőjének (Kati néni)nek). Adatközlője a példamondatokat a maga cíviss ejtésmódjában elismételte, s újakat, gyakran jobbakat mondott az általa ismert szavakhoz. Az ÚMTsz. később megjelent 4. kötetéből Kati néni betegeskedése miatt már csak a debreceni, hortobágyi stb. adatokra összpontosított a szerző. A személyes találkozások is ritkultak a betegeskedés miatt (hasonló tapasztalata hány dialektológusnak is bőven van), s maradt a telefonos gyűjtés. Az ÚMTsz. 5. kötetének idevonható anyagát már a 2010-ben elhunyt informátor nélkül dolgozta fel. CSÜRY Szamosháti szótárának címszavait felolvasva legjobb adatközlője előtt, aki közölte, mit ismer közülük, s ezek cíviss kiejtésben hogyan hangzanak.

Az ÚMTsz. adatai 1890 és 1960, a tárgykör-monográfiák anyaga 1870 és 1948 közöttiek (DCSz. 12), ezek kiegészültek magyar szakos egyetemi hallgatók dolgozatainak adataival (57 db) és az ÉKsz. régies minősítésű, cívisektől is használt szavaival.

A cívis világ tudvalevőleg már megszűnt: „a kegyelemdőfést az 1949 után következő fordulat adta meg. A földművelésből (is) élő emberek földjeit, tanyáit, jószágait, felszereléseit elvették, a tanyák jó részét el is tüntették a föld színéről. Sokan közülük pedig mint ún. kulákok vagy iparosok, kereskedők üldözöttekké váltak” (DCSz. 9). Ennek következtében pedig a cívis szókészlet és hagyományok ma már a múlthoz kötődnek, s ha élnek, az emlékezet szintjén élnek. A Lexikon időkerete: „elsősorban a múlt évszázad első fele, tágabban értelmezve: azon évtizedek, amelyekről idős adatközlőimnek közvetlen vagy közvetett (szülők, nagyszülőktől rájuk hagyományozott) emlékei voltak” (1: 6). Tehát a közölt cívis szavak nagy része emlékezeti szónak, ily módon a Lexikon leletmentésnek, azaz egy elmúlt világ szókészlete és hagyományvilága dokumentálásának tekintendő.

A gyűjtést, értékmentést és a feldolgozást nem szabad összekeverni – írja KÁLNÁSI (1: 18). Ezzel egy a dialektológiában különösen is fontos kérdést érint. Az 1838-as Tájszótár (Tsz.) esetében például nem beszélhetünk a mai értelemben vett lexikográfiai szereltségről. Ehhez képest a SZINNYEI-féle MTsz. nagy előrelépés volt a „nyersanyag”-ból a „félkész áru”-vá válás folyamatában. A mai tájszótárak egy része már több oldalú nyelvészeti elemzésre alkalmas „félkész áru”, ezzel pedig – mivel többletértéket hordoz – használhatóbb, értékesebb elődeinél.

A szócikkeknek két fő típusát különíti el a szerző: a nyelvtani és a fogalmi szócikkeket (1: 7). Az utóbbiak jelentik a nagy újdonságot a szerző 2005-ös, egykötetes Debreceni cívis szótárához képest. A szócikkek között vannak a köznyelvvel megegyező szavak, vannak alakilag és jelentésükben (is) eltérők, s vannak a köznyelvben nem ismertek is. Ami a nyelvtani szócikkeket illeti, ezekben a szerző a regionális szótárak gyakorlatát követte: köznyelvi vagy köznyelviesített címszó, a debreceni cívis ejtőmód, a szófaj, a jelentés(ek), a stílusminősítések és gyakran példamondatok, amelyek egyúttal néprajzi magyarázatoknak is, sőt elsősorban annak tekinthetők. Nincs következetesen jelölve, a szavak társadalmi érvénye (általános használatú, archaizmus vagy neologizmus; megokolását l. DCSz. 18). A nyelvész olvasó örülne persze, ha jelölve volna az is, hogy tájszó-e a címszóul írt szó, s milyen tájszótípusba tartozik, ha tájszó. Tudjuk azonban, hogy ez a tájszótárakban ugyan elvileg kötelező ma már, de egy lexikonban nem. A köznyelvhez való viszony tehát nem volt minősítési szempont, csupán a címszavak alakításában. A fogalmi szócikkekre néhány példa: *cívis hagyomány* – *cívis maradiság*, *Csokonai Vitéz Mihály*, *Csúry Bálint utca*, *Debrecen gazdasága és társadalma*, *Debreceni Református Kollégium*, *Dél-magyarországi Közművelődési Egyesület*, *diákvisélet* a *Kollégiumban*, *Érmellék*, *hortobágyi helynevek és helynévtípusok*.

Azt ellenőrizni nem tudom, hogy a cívis szóalakok megfelelnek-e a nyelvi valóságnak, illetve hogy a néprajzi leírások tartalmilag helyesek-e. Lehetőség csak a felhasznált írásos adatok forrásának a megtekintésére és a hangfelvételek meghallgatására volna. De bizonyosak lehetünk abban, hogy a szerzőnek részben az életkörülményeiből is következő tájékozottsága, valamint lelkiismeretes szakmai eljárása biztosíték arra, hogy az általa közölt szavak megfelelnek az adekvátság követelményének. Ha a gyűjtéssel kapcsolatban részletes tájékoztatást kíván az Olvasó, jól teszi, ha a cívis szótár bevezető fejezetét (is) elolvassa, amely 15 oldalas a Lexikon bevezetőjének 10 oldalához képest.

A négykötetes opus a civis szókészletnek és hagyományoknak lexikográfiai, illetve lexikonos leírása. Másként fogalmazva korábbi gyűjtésű, publikált formában hozzáférhető források és a debreceni civisvilág utolsó kompetens beszélőitől mint adatközlőktől gyűjtött és KÁLNÁSI által részben ellenőrzött hiteles adatok tömegének megbízható és szakmailag hiteles dokumentálása. Értékmentő opus, amely Debrecen múltja tanulmányozásának mindig kikerülhetetlen forrása lesz. A mű nagyobb részét a néprajzi-művelődéstörténeti, történeti adatok, fejezetek, leírások adják, ezzel pedig a szintézis joggal tart igényt széles olvasókör érdeklődésére. A források és adatok filológiai kezelése, pontossága, a kitűnő utalási rendszer fontos jellemzője a munkának, egyszersmind jó hír az olvasóknak. Számos rajz (háromszáznál is több) segíti az olvasókat a régi eszközök stb. megismerésében. Ezeket a rajzokat és a lexikon borítóját „belső munkatárs”-ként a szerző felesége készítette.

KÁLNÁSI ÁRPÁD, a debreceni tudományegyetem ny. nyelvésztanára a civis lexikon megalkotásával beteljesítette, sőt túlteljesítette CSÜRY BÁLINTnak az álmát. Az, hogy a kötetek a Debreceni Értéktár Könyvek sorozatában jelentek meg, s hogy kiadásukat Debrecen városának Közgyűlése, a Tiszántúli Református Egyházkerület, valamint a Déri Múzeum is támogatta, megnyugtató jele a szűkebb pátria kötelességtudatának, s ebből következő tudománypártolásának. Remélem, a hivatalos szervek elősegítik azt, hogy eljusson a Lexikon Debrecen iskoláiba, könyvtáraiba, kirakataiba, nemkülönben az érdeklődők kezébe. S remélem azt is, hogy a civis város a szerzőt magát is érdemének – hogy ne mondjam: negyedszázados „szolgálatának” – megfelelően meg is jutalmazza. Hiszen a debreceni civis világ Kálnásinak köszönhető, lexikon formájú megörökítése tényével (a három korábbi civis kötet és a mostani lexikonos négy) ez magyarázatra sem szorulna (az ellenkezője annál inkább).

Aki belelapoz a négy terjedelmes kötetbe, s szótár vagy lexikon készítésében valaha is részt vett, jól tudja, hogy a rengeteg adat, információ meghatározott lexikai elvek szerinti leírásában, a múltra vonatkozó tudnivalók tömegének a dokumentálásában rengeteg szellemi munka és időbeli ráfordítás fekszik. Ehhez fogható lexikonokat – KÁLNÁSIÉ összesítve 1 720 oldalt tesz ki – jó ideje már kutatócsoportok hoznak létre. A szerzőt elismerésünk, gratulációnk és köszönetünk illeti!

Hivatkozott irodalom

- DCSz. = KÁLNÁSI ÁRPÁD, *Debreceni civis szótár*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 83. DE Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen, 2005.
- IMRE SAMU 1987. XX. századi tájnyelvi szótáraink. *Magyar Nyelv* 83: 132–140.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 1999. *Civis beszélgetések Debrecenből*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 74. KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD 2008. *Debreceni civis szólások és közmondások*. Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft., Debrecen.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- Tsz. = *Magyar tájszótár*. A Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria, Régi magyar helynévadás

A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai

Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 542 lap

HAJDÚ MIHÁLY 2003-ban megjelent Általános és magyar névtan. Személynevek című könyve után a szakmai közvélemény joggal várta el a szerzőtől a könyv második kötetét, a „Helynevek”-et. A szinte kész kézirat tragikus eltűnése (ahogyan ezt a szerző közléséből megtudtuk) után azonban HAJDÚ letett az újrafogalmazásról, meghagyván ezt a követő nemzedéknek. Már ebben az időben arra gondoltam, hogy ha a történeti helynevek modern összefoglalását egy ember írhatná meg, az csak HOFFMANN ISTVÁN lehet.

Aki figyelemmel kísérte a magyar tulajdonnév-kutatást, nem tudta nem észrevenni azt a kitaró és következetes tudományfejlesztő tevékenység-sorozatot, amely végig kísérve HOFFMANN pályafutását a célkitűzéstől (én ezt először az 1989-ben megjelent Számítógépes helynévtörténeti vizsgálatok a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékén című tanulmányában láttam) a tanítványok hosszú sorának kinevelésén, értelmes feladatokkal való megbízásán és többüknek a tanszéken való megtartásán keresztül lényegében a tanszék jellemző profiljának megváltoztatásáig terjedt. Joggal beszélhetünk „debreceni névtani (ezen belül „helynévtörténeti”) iskoláról”, amely többé-kevésbé átalakította a Magyar Nyelvjárások köteteit, amely évente megrendezi a síkfőkúti helynévtörténeti találkozót és folyamatosan kiadja a Helynévtörténeti Tanulmányokat. HOFFMANN ISTVÁN és tanítványai az ómagyar helynévállomány szisztematikus feldolgozását végezték el, számos PhD-dolgozat (jelenségmonográfia, szórványadatokat tartalmazó dokumentumok feldolgozása) és elméleti következtetéseket is tárgyaló mű formájában. Ezek az előmunkálatok mintegy elővételezték egy majdani összefoglaló megírását.

Mi lehet a célja egy helynévtörténeti összefoglalónak? Célja lehet az önelvű névtan keretein belül az adott kor helynévfajtáinak névtani rendszerbe állítása, szerkezeti elemek és az ezen alapuló típusoknak a számbavétele és ez alapján egyes típusok korábban meghatározott keletkezési és produktivitási kronológiájának revideálása. De célja lehet az is (ahogyan ezt a könyv előszavában a szerzők megfogalmazták) hogy a helynévi szórványok időhöz és helyhez kötése alapján a magyar nyelvtörténetben lezajló folyamatokat (főképpen hangtani és alaktani szinten) az eddig ismerteknél bővebb adatmennyiséggel dokumentálják, sőt a helynevek alapján, korrigálva korábbi vélekedéseket, bizonyos nyelvtörténeti eseményeket valóságghűbb bemutatásban tárjanak fel (csak példaként említem BÁBA BARBARA írását (2019), mely e kutatássorozat részeként az ómagyar kori labializáció természetéről és lefolyásáról ad új képet.

Kezdjük a bemutatást a könyv címével! A „régí” jelen esetben a korai ómagyar kort jelent, a korszak elejétől a 14. század közepéig. Forrásai a magyar nyelvű szórványok, melyek oklevelekben, összeírásokban, gesztákban és krónikákban maradtak ránk (19–37). Számos esetben azonban túlnyúlnak a szerzők ezen az időhatáron, amikor a példák későbbi adatolása ezt szükségessé teszi (vö. 204: Lajtafalu, 219: Mihályfalva, 246: Hercegfalva stb.).

A „magyar” magyarországit, tehát a történelmi Magyarország határain belüli helyek magyar és idegen ajkú elnevezéseit jelenti, a könyv tehát nem tárgyalja azokat a magyar exonimákat, amelyek kétségkívül léteztek már ebben az időben is (*Bécs*, *Gerec* ’Graz’, *Regede* ’Radkersburg’ vagy *Lubján* ’Ljubljana’) – ismertségük és használatuk megjelenik az ómagyar kor végi magánlevelezésben –, de szól a Kárpát-medencei idegen nyelvi névadásról (pl. a jövevénynevek esetében, 370–371). A „helynévadás” a szerzők szemléletét tükrözi, amely áthatja az egész kötetet: igyekszik mindig az elnevező embert figyelembe venni, beállítva a történelem sodrába, lokális viszonyaiba, tulajdonviszonyaiba, nyelvébe stb.

A könyv az előszót követve kilenc fejezetre oszlik. Az első fejezetben azt a bázist mutatja be, ami az adott korszakban az adatok forrásául adódik: a szórványemlékeket (19–37). Tárgyalja ezek forrásértékét, feldolgozottságát és megbízhatóságát, és e szempontok szerint jellemzi is őket.

A második fejezet (39–97) a szórványemlékek nyelvtörténeti hasznosíthatóságának módszertani kérdéseivel foglalkozik. Szól a hasznosítás korlátairól: kielemezhető-e a szórványokból a helyi nyelvhasználat, illetőleg a szórványok akár latin, akár magyar nyelvűsége mennyiben függ a lejegyző vagy a hivatalos személyek befolyásától. Felismerhető-e a latin nyelvű adatokban a lejegyző névalkotó fantáziája (*Pannonhalma*), a fordításra irányuló törekvés (*Erdély*), a részfordítás (*Leányfalva/possessio Lean*), a nyelvi adaptáció (*versus Lewam*). És végső soron: megnyilvánul-e valamiféle normára való törekvés a szórványok lejegyzésében.

A következő két fejezet elméleti jellegű. A harmadik fejezetben (A helynév mint nyelvi jel, 99–133) először a tulajdonnévadás (s ezen belül a helynévadás) általános, emberi indítékait tárgyalja. Ezen indítékok között kiemeli a helynévadásnak a tájékozódásban, a kommunikációban, általában az emberi kultúrában betöltött szerepét. Ebben a névadási folyamatban jelentős szerepe van a névmintáknak, ezek történeti egymásra rétegződésének, az elnevező egyének elméjében való megjelenésének. A helynevek nyelvi alkata utal az elnevezőre, de a forma változása nyomon követi a használók változását is (jó példa erre a folyamatra a *Balaton*, melynek nyelvi alkata a magyar névhasználók ajkán módosult). A helynevek sajátos típusai pedig mind kulturálisan (patrocíniumi nevek) mind identitásjelölően (személynév helynévfunkcióban) jelennek meg egy nép és egy korszak történetében. Más a névadási helyzet a műveltségi nevek körében (a településnevek jogbiztosító jellegében jobban érvényesül a tudatosság és a változás) és a természeti nevek körében (itt gyakoribbak az átvételek és jellemző a hosszantartó, időben való fennmaradás).

A negyedik fejezetben (A helynevek nyelvi elemzése 135–180) először a helynév-rekonstrukció kérdéskörét tárgyalják a szerzők. E rekonstrukció alapja a helynév etimológiája. A szerzők röviden áttekintik a magyar történeti helynév-rekonstrukció tudománytörténetét (ahonnan a recenzens hiányolja MOÓR ELEMÉR nevét és kritikai szerepének bemutatását), majd a helynév-rekonstrukció alapelveit tárgyalják. Ezek az etimológián kívül: a helynév adata a maga összefüggérendszerével és a lokalizálás. A továbbiakban a szerzők arról a funkcionális nyelvelméleti háttérről írnak, amelynek keretében a régi magyar helynévadást összességében vizsgálják. Ez a nyelvelméleti háttér feltételezi a valós (a nyelvhasználatban megjelenő) adatokat alapként, az általánosítás szándékát, a tipológiai érdeklődést, a funkció és a forma összekapcsolását, a nevek megjelenésének nyelvhasználói, nyelven kívüli összetevőjét. E keretben tárgyalja a nevek jelentésösszetevőit: a denotatív jelentést, az etimológiai jelentést, a kategoriális jelentést, a konnotatív jelentést,

a társas és a kulturális jelentést. Ez az elméleti keret igényli (az empirikus adatokból levonva) a sémák, minták és modellek szerepének, vagyis a nyelvi struktúrának a bemutatását. Hozzájárul mindehhez a helynévtörténetnek a népiségtörténet kutatásában való kiemelt fontossága is. A helynévelemzés alapelveiről (melyek a kötet további részeiben jelennek meg) a szerzők kiemelik a helynévfajták közösségbeli tudatosítását, a helynévformánsok alakító hatását, a helynévadás funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai bázisát, kiegészítve a helynevek változási modelljeivel.

A könyv legrészletesebb fejezete az ötödik, mely a településnevek kérdéskörét járja körül (181–380). Ezek vizsgálatában fontos alapelv az, hogy az adatolás esetleges, éppen ezért az egyes településnév-típusoknak csak relatív kronológiáját lehet bemutatni figyelembe véve a típusok produktív időszakát. A nem magyar eredetű nevek első csoportját az a néhány név alkotja, amelyeknek az ókorra visszavezethető voltát valószínűsíthetjük (*Sziszek, Szerém*). A szláv eredetű helyneveket az egyrészes nevek gyakorisága és a helynévképzők sokféleségével való ellátottság jellemez. A német eredetű településnevek (melyek az ország nyugati, északkeleti és délkeleti részein mutatkoznak) egy- és kétrészesek, alaki beilleszkedésüket a hangtani adaptáció segíthette. A magyar eredetű településnevek főbb névformánsai: *falu, telek, föld, lak, ház*, gyakoriságuk összehasonlítását a 4. ábra szemlélteti (210). A magyar településnevek leginkább gyakori típusa a személynévet tartalmazó helyneveké, melyek a személy és a hozzá tartozó hely összefüggésének jelölői voltak. E körben létezik egy igen fontos, a korai ómagyar kor magyar helynévadását kifejezetten jellemző szerkezeti típus, melyben a személynév bármilyen formáns nélkül, alakban válik helynévvé (a korai ómagyar kor helynévadását ez a típus 67 százalékban jellemzi – vö. 6. ábra, 221), de a későbbi időszakokban is egészen máig) a leggyakoribb helynévalakítási forma. Személynévi előzményük inkább a személynévkutatás körébe tartozik, áttételesen azonban a helynévadásra is jellemző, hogy mely korszakban milyen struktúrában milyen eredetű személynévek játszottak szerepet (a helynevek is bemutatják tehát, hogy a személynévrendszerben a latin eredetű nevek egyre inkább felváltják a „pogány névadás” elemeit.). A személynévekhez helynévképző toldalékok és lexikális helynévképzők (földrajzi közszók) is társulhattak, így hozva létre új szerkezeti típusokat. Ez utóbbi, a földrajzi közszokat tartalmazó személynévi eredetű településnevek típusa főként a 13. századtól kezdve adatolható. E kortól tehát a kétrészes struktúra modellhatása jobban érvényesülhetett. Személyt helyettesítő sajátos csoportra utaló köznevekből is alakulhatott helynév, mindhárom módon (pl. puszták köznév: 1150: *Ahchyn*, képzős alakulat: 1243: *Popi*, összetétellel: 1337: *Banholma*). Akárcsak a személynévi alapú helyneveknél, a népnevekből alakult helyneveknél is megfigyelhető, hogy a puszták népnév, illetőleg ennek képzős változata korábban jelenik meg, mint az összetétellel létrejött változatok.

A részletesség (esetenként néha már túlzásba vivően is) jellemzője e kötetnek. Talán ezért meglepő, hogy a Törzsnévből alakult településnevek című alfejezet (269–282) alapvetően nyitva hagyja a törzs fogalmának kibontását. Pedig ez fontos lenne, mielőtt magukat a törzsneveket (és a belőlük alakuló helyneveket) magyaráznánk. Mi a törzs? Vagyis: hogyan értelmezendő a DAI-ban szereplő *genea* megjelölés? Népcsoport, közösség (vö. 269–270)? Seregtest (271), ahogyan BERTA ÁRPÁD (1991) és KLIMA LÁSZLÓ (1995) magyarázzák? Vezérnemzettség, amelynek „kapitányai” a hét vezér (SZABADOS 2013)? A 272. oldalon a szerzők egyértelműen elfogadják a DAI. *genea* szavának MORAVCSIK által adott ’törzs’ megfeleltetését s nem említik a többféle értelmezés lehetőségét (vö. SZABADOS

2013). A 275. oldal mondata („Összességében tehát a törzsnévből alakult településnevek nem jelentenek elégséges forrást az egykori törzsi szállásterületek meghatározásához”) azt involválja, mintha lettek volna törzsi szállásterületek (olyan egységes területek, ahol egy rész-népcsoport telepedett le). (Az egységes népcsoport szállásterülete-felfogás lehetlenségét jól dokumentálja a szerzők által nem hivatkozott SÁNDORFI-könyv [1989] is.) Ha azonban elfogadjuk BERTA ÁRPÁD felfogását (függetlenül attól, hogy „Magyarzatai ... nem váltottak ki túl nagy visszhangot”, 271) a *genea* „harcoló seregest” jelentéséről, ezen a nyomon könnyen eljuthatunk a különböző helyeken letelepedő *katonaiszolgálónépek törzsneves helységekének feltételezéséig* (vö. „Ugyanúgy, ahogy egyes helynevek utalnak a helységekben lakók foglalkozására, szolgálatának jellegére, a törzsneveket tartalmazó helynevek sem utalhatnak többre, csupán arra, hogy az adott településen lakók mely törzsből tartoztak katonai szolgálatot teljesíteni.” [KLIMA 1995: 153; a „törzs” az idézetben a harcoló seregestet jelenti – H. A]).

Társadalmi csoport nevéből alakultak a foglalkozásnévből létrejött helynevek is. Ezek a korai ómagyar korban 344 települést jelentenek, bennük 33 lexéma adja a helynevet. A szerzők összehasonlítják a társadalmi csoportok neveivel létrejött helyneveket, melynek eredménye, hogy szerkezeti típusok alapján a legváltozatosabb csoport a népnevéké, ezzel szemben a legzártabb csoport a törzsneves helységeké, míg a foglalkozásnevek köztes csoportot jelentenek a szerkezeti változatosság tekintetében.

A patrocíniumi helynévadás Európának inkább a déli területein érvényesült, ennek elterjedésében az egyház nagy szerepet játszott: az egyházi szervezet kiépülése a templomcímeken keresztül kihatott a helynévvé válásra, és ez a magyar helynévadásban is jelentős szerepet kapott. A templomcímeknek a hely megjelölésére kialakult folyamata ugyanis jól illeszkedik az ősi gyakorlathoz, melyben a személynév bármilyen formáns nélkül válik helynévvé. Eme gyakorlat következtében a 15. századra minden 14–15. település neve a patrocíniumi névadás termékeként mutatkozik (299). A patrocíniumi névadás erős hatását mutatják azok az „ál-templomcímek” (*Szentagárd*, *Szentiborc*), amelyek a mintát követve sosemvolt „szentek” neveit tartalmazzák. Megjegyzem, hogy eme rezemantizációs változás (*Szebeborc* → *Szentiborc*) ellenpéldája is valószínűsíthető: egy deszemantizációs folyamat eredményeképpen jöhetett létre *Apostag* neve az **Apostolok*-ból – a község területén egy, a 12 apostol tiszteletére épített 12 szögletű templom állt (VALACZKA 1985).

Épített környezetre utaló nevek a várak neveiből lett településnevek (ezekben a vár földrajzi köznév található vagy önmagában, vagy képzett alakban, továbbá összetételben is), az egyházi épületekből (*egyház*, *kápolna*, *monostor* utótaggal) alakult, és az egyéb lakóépületek lexémáit tovább vivő településnevek. A vásártartásra utaló településnevek bevezetője hűen tükrözi a szerzőknek a nyelvi anyaghoz tartozó hozzáállását: amennyiben létezik jó előtanulmány, akkor annak a megállapításait adják, ha viszont nincs ilyen, akkor óvatosabban jelzik észrevételeiket, megállapításukat (321–322). Ez az óvatosság a nyelvi anyag kezelésében is jelen van, a szerzők esetenként még a gazdag adatoltság ellenére is aprólékos elemzést követően nyilatkoznak csak egyes folyamatokról (vö. 359).

A természeti környezetre utaló településneveket (329–344) a szerzők a szerkezeti típusokat részletezve mutatják be (egyrészes és kétrészes nevek). Eredetüket tekintve ezek származhatnak vizek neveiből, utalhatnak a környezet flórájára is (növénynevet mintegy 1000 ómagyar kori településnév tartalmaz).

A településnevek változása, ugyanúgy, mint a keletkezésük a névmodellek figyelembevételével történik. A modellváltozás követi a nyelv történetében lezajló folyamatokat, s így például az a tény, hogy a településnevek körében a képzői származékokat visszaszorítják az összetétellel alakuló származékok, nem lehet független az általános szókészletben megfigyelhető hasonló változási folyamattól sem. Az archaizálódás folyamata, mely a szóalak teljes eltűnéséhez is vezethet, számos, az eddigi szóéletrajzi kutatásokban kevésbé figyelembe vett részletet tartalmazhat. Azok, a településnevek komplex változásait, továbbá a szerkezet és a jelentés változását dokumentáló adatok tehát, melyek a helynevekben történő változási folyamatok törvényszerűségeit írják le, tágabb kitekintésben, áttételesen a teljes közszóállományban végbemenő archaizálódást is magyarázhatják. A kötetnek ez a része (345–360) tehát kiemelt fontosságú lehet a közszők életrajzában, és a bennük lezajló kiavulási folyamatoknak a megértésében.

A településnevekről szóló fejezetnek mintegy összefoglaló sűrítményeként jelenik meg a településnevek névrendszertani összefüggéseit tárgyaló alfejezet (360–380). Ebben a szerzők egy esettanulmány keretében a középkori Bihar megye teljes településnév-anyagának figyelembevételével mutatják be a névállomány belső összefüggésrendszerét.

A kötet hatodik fejezete a vízneveket tárgyalja (381–419). A vizek elnevezésében alapvető jelentőségű a denotátum jellege: nagyvíz-e, vagy kisvíz? Ezzel függ össze a megnevezés is: magyar eredetű elnevezést főként a kisvizek esetében találunk (és néhány középvízben: pl. *Berettyó, Sajó, Bodrog*), a nagyobb vizeket már korábban (a honfoglalást megelőzően) elnevezték mások. Hogy ezek az elnevezők kik voltak, milyen nyelven beszéltek (ezzel összefüggésben: milyen közszői jelentés lehet az egyes vízfolyások nevében), az gyakran nem dönthető el. Számos esetben viszont kideríthető a közvetítő nyelv a víznév alakjából (főként a szláv hatás, pl. *Duna*). Szláv nyelvtörténeti alapon magyarázható több folyóvíz szláv eredete, továbbá a *patak* szó átvétele, melynek névalkotó „tevékenysége” szintén a szláv hatást mutatja. A magyar elnevezésekben szerepet játszanak vízrajzi köznevek (*jó, víz, ér* stb.), képzők, kétrészes szerkezetek.

A 7. fejezet a tájnevekről szól. Noha ezek nem rendelkeznek sajátos névadási formákkal, egy összegző kézikönyvből ezek sem maradhatnak ki. Már csak azért sem, mert a honfoglalás előtti magyar helynévanyag száz százalékát két tájnév, a *Levédia* és az *Etelköz* képviseli. A Kárpát-medencei tájnevek lehetnek nagytájak nevei, kistájaké és vizekkel kapcsolatosak. Mivel az elnevezői szemlélet azonos, ugyanaz a megnevezés több kistáj nevében is megjelenik, így pl. az *Erdőhát* 12 különböző helyen is előfordul. A tájneveket a 434. oldal szemléletes térképe mutatja be.

A nyolcadik fejezetben a mikrotoponimák bemutatását találjuk. Mikrotoponimának a kis kiterjedésű helyeket nevezzük, de ez a „kicsinység” erősen relatív fogalom. Feltételezi a megnevező ember szemléletét, a közösség névadási mintáit, szokásait. (Hadd idézzek erre egy régi példát: több mint 40 évvel ezelőtt a Bácskában gyűjtöttem helyneveket. Adatközlőimmal [két idős paraszttal] egy lovaskocsival jártuk be a határt, ők mutogattak, én írtam a neveket. Egyszer azt mondták: „Ez itt a hegy”. „Hol?” – kérdeztem én. „Rajta állunk” – mondták ők. És valóban, ahol álltunk, az a rész talán egy méternyire emelkedett ki a teljesen sima tájból.) Az ómagyar kor határleírásai számos mikrotoponimát tartalmaznak, közülük könyvünk a vízneveket, a domborzati neveket, az erdők neveit és az utak neveit tárgyalja.

A könyv utolsó fejezete (459–470) kitekintés: benne a szerzők a helynevek etnikai forrásértékét tárgyalják. E fejezet erősen kritikus a korábbi, a nyelv és az etnikum viszonyát

tárgyaló gondolatokkal szemben. Ám ez a kritika jogos: benne az egyes tudományszakok összehangolt, közös tevékenységének kívánalma rejlik.

A kötetet irodalomjegyzék (471–501), továbbá szó- és névmutató (503–542) zárja.

Hivatkozott irodalom

- BÁBA BARBARA 2019. Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai ómagyar korban. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 7–18.
- BERTA ÁRPÁD 1991. Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények* 92: 3–40.
- KLIMA LÁSZLÓ 1995. Hadakozó nemes elődeinkről: Hadszervezet és társadalmi szervezet kapcsolatai a vezérek korában. In: ISTVÁNOVITS ESZTER – KULCSÁR VALÉRIA szerk., *Altum Castrum IV. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak IV. összefüvetele.* A visegrádi Mátyás Király Múzeum füzetei. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád. 151–155. http://www.bibl.u-szeged.hu/porta/szint/tarsad/tortenel/mo_kozep/hadakozo/hadakozo.htm (2020. 04. 30.)
- SÁNDORFI GYÖRGY 1989. *Korai helyneveink vizsgálata.* Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Csoportja – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- SZABADOS GYÖRGY 2013. Állam és ethnosz a IX–X. századi magyar történelemben. *Acta Historica* 125: 3–24.
- VALACZKA ANDRÁS 1985. Apostag. *Névtani Értesítő* 10: 7–14.

HEGEDŰS ATTILA
Pázmány Péter Katolikus Egyetem

A Münchener kódex olvasata

NYÍRI ANTAL és munkatársai betűhű kritikai szövegkiadása alapján szerk. MÉSZÁROS ANDRÁS és H. TÓTH TIBOR. Fekete Sas Kiadó – Bárcki Géza Kiejtési Alapítvány. Együttműködő partner: Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 2020. 336 lap

A nyelvtudományi körökben leginkább elfogadott nézet szerint mintegy 600 évvel ezelőtt, 1416 és 1430 között két szerémségi pap, Pécsi Tamás és Újlaki Bálint munkássága révén született meg az első szentírásfordításunkat tartalmazó őskézirat, a Huszita Biblia. Ennek csak részletei maradtak fenn az utókorra, és az sem egyetlen kódexben, hanem három különbözőben. Ennek egyikét a szakirodalom napjainkban Münchener kódex (MünchK.) néven tartja számon. A kódex – egy liturgikus naptár mellett – az evangéliumok fordítását tartalmazza. E másolattal 1466-ban készült el Németi György Moldvában, Tatros városában. Az őskéziratnak e szimbolikus jelentőséggel bíró évfordulója táján új-fent jelentős tudománytörténeti eseménynek – mondhatni: újabb szakmai mérföldkő le-tételének – lehetünk szemtanúi a MÉSZÁROS ANDRÁS és H. TÓTH TIBOR szerkesztette kötetnek, A Münchener kódex olvasatának közreadásával. A kötetet a Fekete Sas Kiadó és a Bárcki Géza Kiejtési Alapítvány a Magyarországi Kutató Intézettel mint együttműködő partnerrel közösen jelentette meg. A könyvet ZELLIGER ERZSÉBET lektorálta. E régies hatást keltő köntösbe öltöztetett, igényes kivitelű kötet joggal kelti már első szemrevételezésre azt a benyomást, hogy szakmailag aprólékosan kimunkált kiadvánnyal van dolgunk.

Az Előszóból (9–10) kiderül: az olvasat elkészítéséhez az alkotók két alapvetően fontos műre támaszkodtak: a Münchener kódexnek a NYÍRI ANTAL és kutatócsoportja által közzétett betűhű kritikai szövegkiadására (NYÍRI kiad.1971), valamint a kódex magyar–latin szótárára (NYÍRI 1993). A szerkesztők nem titkolt szándéka, hogy e szövegolvasat közreadásával módszeresen rendezni kívánják azon hibák és pontatlanságok sorát is, melyek egy korábban megjelentetett olvasatot (SZABÓ T. 1985) erősen terhelnek. A hibák számát az is növeli, hogy emez olvasat egy olyan betűhű szövegkiadásra épített (DÉCSY Hrsg. 1966), melyről NYÍRI ANTAL így vélekedett: „teljesen el van hibázva” (1971: 11; részletes okfejtésére lásd 11–13); tudniillik ez a kiadás az MünchK. egyik „különleges és nyelvtörténeti szempontból is kiemelkedő [...] jelentőségű [hang]jelölési sajátosságát [...] a zárt és a nyílt *e* hangok megkülönböztetését” figyelmen kívül hagyta (a fentiek tudománytörténeti vetületéről átfogóan l. NYÍRI 1991: 482–483; BÜKY 1994: 1268–1269).

E kiadvány fő célja tehát egy „tudományosan megalapozott, pontos olvasat elkészítése volt, amely azt is lehetővé teszi, hogy az ómagyar nyelvezetű írásmű eredeti szövegét bárki megismerhesse” (9, a kiemelés tőlem: F. G.); éppen ezért a „könnyebb olvashatóság érdekében a mai helyesírásra” épít az átírás (11). Tehát a munka kettős küldetését vállal: a szaknyelvszerek tudományos érdeklődése mellett számot tart a témában kevésbé járatos, művelt érdeklődők figyelmére is. Az olvasat elkészítésének folyamatában kitüntetett szerepet kapott, hogy „az *e*-féle hangok aprólékos – és főként rendszereszerű – megjelenítésével segítse a tatrosi naptár és evangéliumok megismerését és kutatását – hangtani, helyesírás-történeti, nyelv- és nyelvjárástörténeti szempontból is” (9, kiemelés tőlem: F. G.). Éppen ezért a mai magyar ábécé karakterkészlete – támaszkodva a magyar egyezményes hangjelölés elveire (l. DEME 1953; PAPP 1966; MOLNÁR 1970) – kiegészült az *ē* és *ĕ* betűvel. A kiadás értékét növeli, hogy a szerkesztők (több elvi lehetőséget is számba véve) az *e*-féle hangok betűjeleit a Bécsi kódexszel összevetették, és a legfontosabb szakirodalomra támaszkodva bizonyos mértékig egységesítették, rendszerbe illesztették, ugyanis a Bécsi kódex jelöléséhez képest Németi György másolata kevésbé bizonyult következetesnek (10, erről részletesebben lásd 13–14).

Az Előszót követően a kiadvány hét nagyobb fejezetre tagolódik. A Bevezetés (11–23) – a kötet céljának az Előszóval egybevágó hangsúlyozása mellett (11) – részletesen taglalja az olvasat elkészítésének körülményeit, szakmai szempontú megfontolásait (11–12). Kiemelt szerepet kap az átírás kérdéseinek tüzetes ismertetése (12–21); éspedig a magánhangzók hosszúságának jelölése, az *e*-féle hangok (ímént említett) módszeres átírásának részletei; illetve az *i* és *j* átírásának kérdései. A mássalhangzók és mássalhangzó-kapcsolatok olvasatát illetően szintén több elvi szempontot kellett mérlegelniük a szerkesztőknek: a hangzóhosszakat, a hasonulások és összeolvadások kérdéskörét, a *ly* ~ *lj* hangértékének jelölését, a mellékjeles mássalhangzók mellékjelei használatának következtetlenségéből eredő átírási nehézségeket, valamint a latinból átvett *ch* és *x* átírásának módját. A kiadvány külön alfejezetben tárgyalja a szentírási szakaszokban használatos tulajdonnevek hangjelölésének kérdéseit (20); majd ezután a külső jellemzők eltéréseiből (rövidítések; számozás, bekezdés, központosítás; illetve különírás, egybeírás, kötőjeles írás) adódó nehézségek feloldásának elvi szempontjait rögzíti (20–21). E fejezetet a könyv felépítésének rövid taglalása zárja (21–22).

A kiadványban használatos rövidítések és jelek rendszeres megadása után (22–23) következnek a legfőbb tartalmi részek, az olvasati szövegeket tartalmazó fejezetek; elsőként a naptár (A Münchener kódex naptárának olvasata, 25–41), majd a négy evangélium

szövege (A Münchener kódex négy evangéliumának olvasata, 43–190). A szerkesztők a kritikai szövegkiadás (NYÍRI kiad. 1971) által már javított szövegeket jelenítették meg olvasati formában: „Olvasatunk pontosan követi a szövegkiadás sorbeosztását, az egyes fejezeteket azonban sorkihagyás nélkül közöljük, a hasábjelzeteket viszont pontosan feltüntetjük a lap szélén (ezek megegyeznek az eredetiével és természetesen a kritikai kiadás jelzeteivel)” (21). A kiadvány használatát segíti, hogy a betűhű kritikai szövegkiadás is szabadon elérhető a világhálón, így a kódex eredeti írásmódját követni szándékozók könnyedén megtehetik ezt – akár az olvasattal párhuzamosan.

A szövegolvasatokban találunk olyan jelzéseket is, melyek a következő, a jegyzeteket tartalmazó fejezettel (191–218) együtt nyernekel értelmet. A H. TÓTH TIBOR által írott fejezet a „kritikai kiadás által jelzett, jegyzetekkel ellátott, de a szövegkiadásban meghagyott hibák javításait és magyarázatait” (21), továbbá az újabb észrevételeket és megjegyzéseket e helyütt közli tételesen. Ezek részint szövegjavításra, szövegghiányra utalnak ([...]), részint a jelölési hibákat és az azokhoz fűzött megjegyzéseket tárgyalják (*), részint a fordításra vonatkozó, értelmezést segítő megjegyzéseket tartalmazzák (*).

A következő fejezet (Szójegyzék, 219–254) egyfelől a MünchK. nyelvi-nyelvjárási sajátosságainak megértéséhez nyújt alapos segítséget, hiszen a „korabeli szöveg a mai magyar beszélő számára szokatlan jelenségeket, ismeretlen elemeket és megoldásokat is jelentős számban tartalmaz” (21). Másfelől éppen ez indokolja, hogy a nyelvjárási sajátosságok áttekintése mellett magyarázatot is adjon a szöveg szavainak, szóelemeinek, kifejezéseinek megértéséhez. A szavak szójegyzékbe való felvétele, továbbá a címszavak, szövegszavak felépítése elvi-módszertani kérdéseinek taglalása, valamint az e fejezetben használt rövidítéseknek a felsorolása után következnek a betűrendben közölt szójegyzékek, külön segédletként a naptárhoz (225–226) és az evangéliumokhoz (227–254). E válogatások célja, hogy gyors segítséget nyújtsanak a kódex szövegével ismerkedő olvasónak; s mindezt – dicséretes módon – úgy tegyék, hogy a kötet egymagában is használható legyen.

A Függelékek című fejezet (255–326) – az e részben használt rövidítések, jelek és fogalmak magyarázatán túl – MÉSZÁROS ANDRÁSnak két (külön-külön is önálló tanulmány értékű) írását tartalmazza, melyben a MünchK. „szövege e-féle hangjait, különösen a zárt *ě*-zés kérdéseit tárgyalja részletesen, összevetve ezt a Bécsi kódex *e*-inek rendszerével, annak *ě*-zésével s a ma is létező zárt *ě*-zés általános(ítható) rendszerével” (21–22).

A kiadványt utolsó fejezetként a válogatott irodalom jegyzéke zárja (327–333), mely a szerkesztők széles körű szaknyelvészeti tájékozottságáról is tanúbizonyságot ad. S vélhetően tudatos ismeretterjesztés gyanánt – egynehány Szentírás-kiadás feltüntetése mellett, mellyel a MünchK. olvasatának összevetése tartalmaz időtöltést nyújthat – olyan jelenkori irodalmi szövegek meglétére irányítják a szerkesztők az olvasó figyelmét, melyek jelölik a zárt *ě* hangot. Persze kérdéses, hogy ez tudományos szempontból előnyére válik-e a műnek, hiszen így a bibliográfia az egységes szemlélet rovására tesz engedményeket az ismeretterjesztés érdekében.

Végezetül: az olvasat megalkotóinak szerfölötti igényességét mutatja az is, hogy a korábbi nyomdai munkálatok során – sajnálatos módon – felmerült néhány hibát fāradásukkal tartalmilag kifogástalanra, küllemre nézve pedig csinosra javították.

Reméljük, hogy e kezdeményezés a magyar nyelvű kódexszövegek kritikai olvasata elkészítésének sorában mértékadó útmutatóként fog szolgálni.

Hivatkozott irodalom

- BÜKY LÁSZLÓ 1994. A Münchener kódex magyar–latin szótára. *Magyar Tudomány* 1994/10: 1268–1269.
- DÉCSY, GYULA Hrsg. 1966. *Der Münchener Kódex 2. Das ungarische Hussiten-Evangeliar aus dem 15. Jahrhundert. Buchstabengetreuer Abdruck.* Ural-Altäische Bibliothek 6, 2. Harrassowitz, Wiesbaden.
- DEME LÁSZLÓ 1953. A magyar nyelvjárások hangjainak jelölése. *Magyar Nyelvjárások* 2: 18–37.
- MOLNÁR JÓZSEF 1970. *A magyar beszédhangok atlasza.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- MünchK. = *Münchener kódex.* Kiadása: NYÍRI kiad. 1971.
- NYÍRI ANTAL 1991. A Münchener Kódex teljes magyar–latin szótára kiadásának szükséges voltáról. In: HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ szerk., *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára.* ELTE, Budapest. 481–483.
- NYÍRI ANTAL kiad. 1971. *A Münchener kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt.* Codices Hungarici 7. Akadémiai Kiadó, Budapest. <https://mek.oszk.hu/08800/08897/pdf/muncheni1.pdf> (2020. 04. 21.)
- NYÍRI ANTAL szerk. 1993. *A Münchener kódex magyar–latin szótára.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PAPP ISTVÁN 1966. *Leíró magyar hangtan.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- SZABÓ T. ÁDÁM 1985. *Münchener kódex (1466). A négy evangélium szövege és szótára.* DÉCSY GYULA olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte és a szótári részt készítette SZABÓ T. ÁDÁM. Európa Könyvkiadó, Budapest. <http://mek.oszk.hu/07000/07013/07013.pdf> (2020. 04. 21.)

FERENCZI GÁBOR
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyarságtudományi Intézet

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szabó T. Attila-díj 2020

A Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat Szabó T. Attila-díjjal tüntette ki dr. Bartos-Elekes Zsombort, a Kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Földrajzi Intézetének docensét.

A magyar nyelv és a tudományok Szabó T. Attila-díjat 2016-ban alapították a névadó kolozsvári nyelvészprofesszor örökösei: fia, Szabó T. E. Attila és felesége, Magdolna; hozzájuk csatlakozott Borhidi Attila akadémikus és felesége. Az alapítók a díjat olyan 45 év alatti szakemberek munkájának elismerésére szánták, akik kitűnnek a magyar tudományos szaknyelvek és terminológiák vizsgálatában, igényes használatában és fejlesztésében. Díjazni kívántak olyanokat is, akiknek munkássága kapcsolódik Szabó T. Attila szakmai örökségéhez. Az alapítók az évenként odaítélt díj (oklevél, plakett, pénzösszeg) képviselőre és ügyeinek intézésére a Magyar Nyelvtudományi Társaságot és a Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózatot kérték föl. A két intézmény vezetőinek egyeztető tanácskozásán, 2017. június 19-én született döntés a kuratórium tagjainak fölkérésére. A tagok:

Bősze Péter orvos professzor, Fóris Ágota nyelvész professzor, Kiss Jenő nyelvész, professor emeritus, az MTA rendes tagja, Gózon Ákos tudományos újságíró, Kurtán Zsuzsa nyelvész professzor, Péntek János nyelvész professzor, az MTA külső tagja, Szabó T. E. Attila biológus professzor. A kuratórium elnöke: Péntek János.

2018-ban Tamás Dóra egyetemi adjunktus, terminológia-kutató volt a díj kitüntettje, Bárány M. János egyetemi adjunktus, Szabó T. Attila történelmi helynévanyagának gondozója különdíjat kapott. 2019-ben Kuna Ágnes egyetemi adjunktus, terminológia-kutató kapta a díjat, N. Fodor János egyetemi adjunktus, történelmi személynévkutató a különdíjat.

Ebben az évben a kuratórium úgy döntött, hogy a díjat Bartos-Elekes Zsombornak, a kolozsvári egyetem Magyar Földrajztudományi Intézete docensének ítéli oda a többnyelvű területek névhasználata, az erdélyi magyar térképi és hivatalos névhasználat, a mesterséges névadás és névstandardizáció területén kifejtett nemzetközileg is jelentős munkásságának elismeréseként.

PÉNTÉK JÁNOS
Babeş–Bolyai Tudományegyetem

Búcsú Éder Zoltántól **(1931–2020)**

Ísmét szegényebbek lettünk: 2020 január 3-án itt hagyott bennünket Éder Zoltán Babits-kutató, italianista, hungarológus, a Nápolyi Egyetem vendégtanára, nyelvtudomány-történész, az ELTE BTK nyugalmazott habilitált lektorátusvezető docense, elismert bibliográfus, a régi könyvek szerelmese.

Életrajzának száraz tényei: 1931-ben született, szimbolikus napon, április 11-én, Márai Sándor és József Attila születésnapján, és amely napot 1964 óta a költészet napjaként ünnepelünk. Családja (jogász édesapja, német–francia szakos tanárnő édesanyja), iskolái biztos szellemi alapot nyújtottak későbbi tanári, tudósi pályájához. Az elemi iskoláit lakóhelyén, Kispesten végezte, a gimnáziumot a bencéseknel Pesten, Kőszegen és Csepelen. Az egyházi iskolák államosítása miatt végül a kőbányai I. László gimnáziumban érettségizett. Olasz–magyar szakos tanári oklevelét az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerezte 1955-ben. Több mint egy évtizedig oktatott gimnáziumokban. A diploma megszerzése után rövid kitérével egy évet a csepeli Jedlik Ányosban, ahonnan 1956-os magatartása miatt – november 2-án a forradalmi vívmányok megőrzésére buzdította a diákságot – mennie kellett. Szorongatott helyzetében Gyalmos János, a Fővárosi Tanács Oktatási Osztályának vezetője volt a segítségére, aki áthelyezte a híres-nevezetes újpesti „Könyves”-be, amelynek 1957-től 1963-ig volt legendás olasztanára. Utána még három év következett a Szilágyi Erzsébet Gimnáziumban, majd követve az egyetemi évek alatt bontakozó érdeklődését a nyelvészet iránt, 1966-tól az MTA Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa lett, ahol egészen 1974-ig dolgozott. Ekkor ismét új fejezet kezdődött szakmai pályafutásában, ugyanis elnyerte a Nápolyi Keleti Egyetem vendégtanári pályázatát. A mediterrán dél-olaszországi városban öt éven keresztül oktatott magyar nyelvet, irodalmat, kultúrát, így behatóbb tapasztalatokat szerezhetett a magyar mint ide-

gen nyelv tanításának, a magyar kultúra terjesztésének a területén. 1980-ban kinevezték az ELTE Központi Magyar Nyelvi Lektorátusának lektorátusvezető docensévé. Nyugdíjaztatásától, 1997-től 2001-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán adott elő egy számára ugyancsak kedves témából, a magyar nyelvtudomány történetéből.

Gazdag életművének főbb, könyvekben megtestesülő állomásai: Babits a katedrán (1966); Révai Miklós (1972), Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság (1978); Assisi Szent Ferenc Virágoskertje (1978); Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei (1990); Babits Mihály: A gólyakalifa (1997); Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből (2000); Játékfilológia (2001); Régi napok illata. Babits-tanulmányok (2002).

A munkák címei sokszálú szellemi kötődésről vallanak, Éder Zoltán ugyanis mind az irodalomtudomány, mind a nyelvészet, mind a művelődéstörténet elhivatott művelője volt. Babits nevének többszöri felbukkanása kötetcímeiben nem véletlen: az a tény, hogy a költő egykoron a Könyves Kálmán tanára volt, erős késztetést jelentett a fiatal, kutatói hajlandósággal bíró Éder Zoltán számára költészetének tanulmányozására, kiváltképpen kevésbé ismert tanárévének, meghurcoltatása történetének feldolgozására. Tíz esztendőig tartó alapos vizsgálódásának eredménye, a Babits a katedrán című könyve (1966) a Babits-szakirodalom máig megkerülhetetlen forrása, amely számos ponton árnyalja, teljesebbé teszi a magyar irodalomtörténet Babits-képét. Az e kötetből való Babits tanár úr Újpesten (1911–12) című értekezés nemcsak a költő Újpestre kerülésének, az ott töltött rövid időnek a hű krónikája, de a 10-es évek pontos ecsetvonásokkal megrajzolt pannója is.

Hogy az irodalomtudósi ambíciók ellenére mégis a nyelvészet mellett kötelezte el magát, az valószínűleg a Nyelvtudományi Intézetben töltött évtizednyi időnek köszönhető. Itt kezdetben a Lőrincze Lajos vezetésével készült Nyelvművelő kézikönyv első kötetének munkatársa volt. Feltehetőleg ez a feladat ihlette több, a nyelvművelés témában született dolgozatát, de a Nyelvtudományi Intézetben talált rá igazi kutatási területére, a nyelvtudomány-történetre, amelynek számos hiányos lapját egészítette ki, üres lapját töltötte meg remekbe szabott, példás filológiai pontossággal megszerkesztett írásaival. Foglalkozott többek között Révai Miklóssal, Benkő Józseffel. (A róla szóló könyvével szerzett kandidátusi címet 1979-ben.) A 80-as években ugyancsak jelentős dolgozatokat publikált Sajnovics Demonstratiojáról, Gyarmathi Sámuel Nyelvmesteréről, a Pesti Egyetem magyartanító székének első tanáráról, Vályi Andrásról, a kevésesetűséget a sokesetűséggel felváltó Verseghy Ferenc életművét pedig, amely több cikkének is tárgya, senki nem ismerte nála behatóbban. A Gyarmathi Sámuel Nyelvmesterének egyik fő forrása című tanulmánya habilitációs értekezésének témája is lett (Magyar Nyelv 1995: 52–63, 140–56, 291–310). A közelmúlt jeles alakjai közül Szabó T. Attila életművének bemutatását köszönhetjük neki. Vele szoros, baráti kapcsolatban is állt.

Az említett munkák nemcsak Éder Zoltán kutatói, de emberi erényeinek, a hitről, az igazságról vallott nézeteinek is bizonyítékai: a felsorolt nevek viselői ugyanis majdnem mind valamilyen szempontból méltánytalanul mellőzött, elfeledett, meghurcolt, de kiemelkedő értéket létrehozó képviselői voltak tudománytörténetünknek. Hosszasan dicsérhetném – egyetértve méltóival – munkáinak erényeit, a filológiai pontosságot, gondosságot, a világos szerkesztést, az elegáns, könnyed előadásmódot. Ehelyütt azonban inkább a következetes kutatói magatartás mögött rejtőzködő kiapadhatatlan (gyermeki?) kíváncsiságról szólnék, amely szinte fáradhatatlanná tette, hajtotta, hogy mindennek utána járjon.

Kitűzött céljainak teljesítése közben önfeledten szövögette tudományos történeteit: mindig az alapokból kiindulva pótolta a hiányzó láncszemeket, találta meg a térben és időben lát-szólag távoli dolgok, tárgyak, személyek közötti addig nem is sejtett összefüggéseket. S ha összeállt a kép, elnéző mosollyal figyelmeztetett: az igazság ez, a sötétség itt foglalta el a világhosszág helyét, látásunk ettől a kicsi folttól nem volt tiszta. Azt hiszem, játszott, kitartóan és felszabadultan. Ezt ő maga is érezte, hiszen nem véletlenül adta (Babits Mihály *Játékfilozófia* című, 1912-ben keletkezett esszéjének hatására) a *Játékfilológia* címet egyik könyvének. Ebből a *Stiliztika* fejezet finom, légiés etűdjeit emelném ki, amelyek ékes bizonyítékai szerzőjük érzékenységének, az irodalom, a nyelvészet határain átlépő egyetemes műveltségének. Születésük ihletője lehetett egy mindennapi szókapcsolat („te meg én”), egy csodálatos idézet valamelyik kedves költőjétől, leginkább Aranytól, („Meghajnalodott arcán szép Piroska vére”) vagy egy vers keltette hangulat („A hangok a versben”).

Éder Zoltán az értékek szerelmese, elhivatottja volt: nem hagyta, hogy veszendőbe menjenek, a feledés martalékává váljanak. Éberén figyelt, megtalálta a számunkra érdektelennek tűnő dolgokban a teljességet, a megismételhetetlen egyediséget. Mintha mindig a babitsi gondolat hajtotta volna: „A legkisebb ablakon át, mely a szabadba nyíl, végtelenig látni. A világ összefügg, és akármiről van szó, minderről van szó” (Babits Mihály, *Esszék, tanulmányok*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 290). Egyetlen példa az „éderes” meseszövése a *Játékfilológia* című kötetből: a tragikus sorsú költő, Békássy Ferenc lírai életrajzának felvázolására a család alkotóházzá alakított zsenyei kastélyában töltött pár nap indította. Előbb a falucska nevének történetéről, írásmódjának változásáról nyújt áttekintést, majd – a Magyar Irodalmi Lexikon és a Magyar Életrajzi Lexikon Gulyás Páltól eredeztethető rossz névírásának helyesbítése után – átvezet bennünket a két történelmi család, a Békássyak és a Bezerédyek legbensőbb világába. Megtudjuk, hogy a Bezerédy nagypapa Szegedy Antóniát, Kisfaludy Sándor hitvesének a hűgát vette feleségül, s hogy leányuk, Amália a magyar óvodai nevelés fő kezdeményezője volt, fiuk, Bezerédy Elek (Békássy nagyapja) pedig Kis Emmát vette feleségül, aki nem volt más, mint Kazinczy költő barátjának, Kis Jánosnak az ükunokája. Szakavatott vezetésével megcsodálhatjuk a kastély könyvtárának kincseit (ez igazán Éder Zoltánnak tetsző foglalatalkodás), hagyja, hogy bepillantsunk a könyvtárból nyíló olvasófülkébe, ahol Bezerédy fogadta Deák Ferencet. De neki köszönhetően ugyanilyen otthonosan mozoghatunk Békássy tanulmányainak színhelyén, a cambridge-i King’s College falai között vagy Virginia Woolf híres irodalmi szalonjában. Így köti össze nála egy név a kis Vas megyei falut a szellemi világ központjával, Cambridge-dzsel (i. m. 65–74).

Az Éder Zoltánról alkotott kép nem lenne teljes, ha említetlenül hagynám tanári, szakalapítói és szakterület-teremtői tevékenységét: a magyar mint idegen nyelv oktatása az ő kitartó munkájának köszönhetően lett az alkalmazott nyelvészet elfogadott részdizciplínája, amit nappali szakká lett fénykorában is az általa kidolgozott elveket, tantárgyszerkezetet követve oktattak minden egyetemen. (Sajnálatos módon az a célja, hogy a magyar nyelvet minden tekintetben felkészült, a magyar nyelvészetben, kultúrában jártas, elhivatott, kellő módszertani ismeretekkel felvértezett, a szakmát tudományos szinten is művelni képes tanárok oktassák, az oktatáspolitikai szeszélyének betudhatóan mára veszélybe került.)

Éder Zoltán karizmatikus tanár volt. Már pályája kezdetén, a *Könyvesben* kivívta diákjai feltétlen szeretetét, csodálatát. A *Játékfilológia* című könyv utolsó fejezetében az

előtte tisztelgő volt diákjai – ma már meglett emberek, akik között van újságíró, orvos, kereskedelmi tanácsos, filmrendező, színész, zenész, tanár, könyvkiadó – mindnyájan az ő titkát próbálják megfejteni, szavakba önteni: miért is szerették annyira, mivel is írta be a lelkükbe magát egész életükre. Vajon mit tudhatott ez a magas, sportzakós, hamiskás mosolyú, szép, mastroiannis fiatalember, hogy ilyen megható férfiszerepettel idézték fel alakját? Mivel zabolázta meg, s tette az irodalom, a kultúra szerelmesévé a saját bevallása szerint is lógós „újpesti csibész” diákját, vette rá őt és a többieket is, hogy önképzőkörben szerepeljenek, antológiát szerkesszenek, színjátszó szakkört hozzanak létre, hogy az alsópéli (KISZ) táborban a kukoricacímerezés, borsónyívés után az ebédlőben Calderón-szindarabot adjanak elő? Pedig szigorú elvárásai voltak: memoriterfüzetet vezetett, ahova bemásoltatta a megtanulandó verseket, nyárra (hosszú) kötelező olvasmánylistával látta el őket, és olvasónaplót is kellett írniuk. Számos magyarázattal szolgáltak a titkára: „törődött velünk, segített és bízott” (189); „El tudta velünk hitetni, hogy közösen valami nagyon fontos dolgon munkálkodunk” (182); „elérte, hogy mindig akarjunk valamit”; „Egyszerre nevelt bennünket *igényessé, önállóvá és felelőssé*” (i. h.). A végső válasz azonban valószínűleg csak ennyi: ő volt „az Éder tanár úr”.

Így igaz, nem volt könnyű az ő iskolájában tanulónak lenni! Jőmagam, két kollégámmal, Hegedűs Ritával és a tragikusan korán elhunyt Kálmán Péterrel abban a szerencsében részesültünk, hogy a 80-as években, a magyar mint idegen nyelv szak létrehozásának úttörő éveiben mellette tanulhattunk, csiszolódhattunk, bontogathattuk szárnyainkat tanársegédként. Pályám során számtalanszor voltam hálás az akkoriban (nemegyszer) kelletlenül teljesített újra- és újrafogalmazásokért, javításokért, utánanézéséért. Már tudom, életre szóló, belülről kényszerítő örökséget kaptam tőle, amit – most, életem legnehezebb írásával küszködve is – hálásan köszönök.

Éder Zoltán tanár úr elnyerte a legfőbb jutalmat a sorstól, a Teremtőtől: noha fájdalmasan korán visszavonult, felesége-társa óvó, megtartó szeretetében szép, tartalmas éveket élhetett meg lemezei, kedves könyvei között. És megadatott neki a legnagyobb égi kegy: csendben, méltósággal mehetett el. Tisztelt Tanár Úr, nyugodjék békében!

SZILI KATALIN
Eperjesi Egyetem

Búcsú Balogh Lajostól (1933–2020)*

Szomorú szívvel veszek búcsút Balogh Lajostól, az embertől, a tudományos kutatótól, a magyar nyelvjárások kitűnő ismerőjétől, a magyar dialektológia elismert művelőjétől. Távoztával jó barátot, pályatársat és közeli kollégát veszítettünk el. Búcsúzom tőle a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak és az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara magyarnyelvészeinek a nevében.

* Elhangzott temetésén 2020. március 28-án Bükön, a Petőfi Sándor utcai temetőben.

Balogh Lajos Bükön született 1933-ban, s lélekben mindig is büki maradt. S ezt nemcsak a Kossuth utcai szülői ház eredetiben való megőrzése és gondozása mutatja. Büki tájszótára is a szülőfaluhoz, az itt töltött gyermekkorhoz való hűséges kötődésnek a szép bizonyosága. Szótárában ezeknek állított maradandó emléket. De nemcsak ez a szótár, hanem a Bük történetéről írott tanulmányai, visszaemlékezései is ebbe a sorba tartoznak (l. például a 20. század közepső évtizedeire visszatekintő, Büki emléktörédek című remek írását a Vasi Szemlében [Balogh 2015]).

Balogh Lajos régi mankóbüki, azaz alsóbüki nemesi családból származott. Ritkán, de említette, hogy a reformkor ismert alakja, a magyar nyelv elismertetéséért folytatott küzdelemben élen járó Felsőbüki Nagy Pál is büki volt. Balogh Lajos a fővárosi egyetem bölcsészkarán magyar és történelem szakon tanult, a Ménesi úti kollégium tagja volt, szakdolgozatát magyar nyelvészetből s Benkő Lorándhoz írta. 1959-ben szerzett diplomát. Ezt követően egy évig Szombathelyen középiskolában tanított, majd 1960-tól 1996-ig, nyugalomba vonulásáig az MTA Nyelvtudományi Intézetének volt munkatársa. Ezzel pedig „egy magas színvonalú szakmai közösségnek” vált tagjává (ahogy ő maga írta). Itt 1972-től az akkor kibontakozó regionális köznyelvi kutatások témavezetője lett. Az ELTE Bölcsészkarán 1970 és 1980 között óraadó tanár volt. Segítségre volt az ELTE magyar szakos hallgatói nyelvgyűjtő útjainak a szervezésében. A magyar nyelv tudomány legnagyobb vállalkozásának, a nagy magyar nyelvjárási atlasznak a munkálataiba kapcsolódott a Nyelvtudományi Intézetbe kerülve, s részt vett (Deme László mellett) az atlasz ellenőrző s hangfelvételeket is készítő gyűjtéseiben (1970-től 1974-ig), miként az Új magyar tájszótár előkészítő munkálataiban is. Bekapcsolódott az Európai Nyelvatlasz és a Kárpát Nyelvatlasz munkálataiba, s a magyarországi földrajzi nevek gyűjtésébe és közzétételébe. 1976-ban jelent meg Király Lajossal közösen írt munkájuk, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. 1990-től négy éven át az Ungvári Állami Egyetem magyar vendégtanáráként dolgozott Ukrajnában. Ő írta a Magyar dialektológia című nyelvjárástani szintézisbe a magyar nyelvjárásszigetekről szóló fejezetet (BALOGH 2001). Tagja volt az Új magyar nyelvjárási atlasz koncepcióját kidolgozó s munkálatait előkészítő szűk szakmai körnek (2007-ben): erre széles körű nyelvjárási ismerete, a regionális szókészletben és az atlaszkészítésben való jártassága tette alkalmassá. Ő volt A magyar nyelvjárási atlasz nagy nemzedéke és a magyar dialektológusok későbbi nemzedékének tagjai közötti egyetlen összekötőkapocs, aki nyelvtudomány-történeti tapasztalataiból sokat megosztott a hozzá közel állókkal. Legismertebb önálló munkáját, a 2004-ben megjelent Büki tájszótárt (BükiTsz.) méltó külsőségek között mutatták be 16 évvel ezelőtt a büki Művelődési Központban. A szótár bővített második kiadása 2016-ban jelent meg Bük első írásos említésének 750. jubileumi évében. Nem maradhat említetlen: neki köszönhető, hogy a magyar nyelvészek 14. élnyelvi konferenciája 2006 őszén Bükön volt. Szívesen emlékezünk a hasznos tudományos előadásokra s a kellemes büki környezetre. Miként arra az élményre is, amit Balogh Lajos muzeális értékű és berendezésű, műemlékké nyilvánított szülőházának megtekintése és az ő kalauzolása jelentett. Munkásságát különböző kitüntetésekkel jutalmazták: a Magyar Nyelvtudományi Társaság a Csűry-emlékéremmel és -díjjal (1977), illetőleg a Pais Dezső-díjjal (2005) tüntette ki. De méltán nyerte el a Bük városért (2010) és a Veszprém megyéért (1983) nevezetű kitüntetést is. V. éves egyetemistaként lett a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagja, 1980-tól 2005-ig, tehát negyed századon át e tudományos társaság pénztárosa (l. MNy. 1981: 245 és 2006: 114), több cikluson át

a Csüry Bálint-díj és -emlékérem odaítélésére javaslatot tevő bizottságnak és évtizeden át a Társaság választmányának a tagja is volt. 80. születésnapja alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság nyilvános felolvasó ülésén köszöntötte. Zelliger Erzsébetnek, az ünnepelt munkásságát lelkiismeretes alapossgal bemutató laudációja kitűnő összefoglalás Balogh Lajos munkásságáról (ZELLIGER 2014). A mondottakból kivilágolhat, miért pótolhatatlan veszteség – a dialektológusok számának radikális visszaszorulására is gondolva – Balogh Lajos elhunya a magyar nyelvjáráskutatásra nézve.

Mi – évtizedeken át közeli munkatársai, barátai – az embert külön is gyászoljuk. Takarékos beszédű, férfiasan szemérmes, önmotogatas nélkül dolgozó ember, a karrierista ellenpéldája volt. Felejthetetlen marad mindenkor való, kikökhenthetetlen nyugalmáról is. Soha nem láttam felindultnak. Sportos életformája alapján (kajaktúrákon vett részt, szívesen úszott) hosszú életet jósoltak neki ismerősei. 80 évesen melankóliával jegyezte meg a nagyatlaszosokra utalva, hogy „csak én vagyok már az élők sorában”. S mivel a kor előrehaladtával sajnos egyre inkább egészségi gondokkal kényszerült küszködni, a tudományos tervek megvalósításáról is le kellett mondania. Érzéseit jubiláris évében röviden így summázta: „nem jó 80 évesnek lenni”. S bizony a követő években egyre többet vesztett erejéből, munka- és mozgásképességéből, magabírásából – feleségének, illetőleg családjának odaadó gondoskodása ellenére is.

A temetés szomorú perceiben különösen is érezzük hiányát. De tudjuk, hogy emlékezetünkben megmarad. Nem feledhetjük szelídségét, segítőkészségét, derűs nyugalmát, halk szavú bölcsességét. Ahogy nem felejthetik a bükiek sem, hiszen ők neki köszönhetik a már múlttá vált büki kifejezések és a hagyományos paraszti gazdálkodás szavainak a megmentését s mindannyiunk, sőt a jövőendő számára való közkinccsé tételét is.

Kedves Lajos! Fájó szívvel búcsúzunk Tőled. Emlékedet megőrizzuk. Isten Veled!

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 2001. A nyelvjárásszigetek. In: KISS JENŐ szerk., *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest. 316–324.
- Balogh Lajos 2015. Büki emléktöredékek. *Vasi Szemle* 69: 521–534.
- BükiTsz. = BALOGH LAJOS, *Büki tájszótár*. Vasi Szemle Szerkesztősége, Szombathely, 2004.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2014. Balogh Lajos 80 éves. *Magyar Nyelv* 110: 252–254.

KISS JENŐ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

Lizanec Péter 90 éves

Komoly feladat ünnepeltünk pályájának bemutatására vállalkozni. Kulcsszavakként így jellemezném: hűség az alma materhez, megfontolt tudományszervezés, folyamatos kutatás, lelkiismeretes, kitartó munka. Élete 1948-tól napjainkig elválaszthatatlan az ungvári egyetemről.

Tanítványai, kollégái nagy tisztelettel és munkásságának elismerésével köszöntik Petro Lizanecet, Lizanec Pétert e jeles jubileum alkalmából. Nevének e két alakja nem véletlen, ukrán/ruszin nemzetiségüként ukrán filológusként kezdte tudományos pályáját aspiránsként 1953-ban az ungvári egyetemen. 1966-tól pályája szorososan egybeforr az ungvári egyetem magyar nyelv és irodalom tanszékének, a Magyar Filológiai Tanszék történetével, melyet tanszékvezetőként irányított 1966-tól 2015-ig. Ezek az évek a nagy feladatok kitűzésének, vállalásának és teljesítésének az időszaka. Harmadéves magyar szakos hallgató voltam, amikor 1966-ban frissen kinevezett tanszékvezetőként célként tűzte ki tanárok és diákok elé A kárpátaljai magyar nyelvjárások szótárának tervét, az Ukrán–magyar, Magyar–ukrán szótár stb. elkészítésének gondolatát, kidolgozta a szerkesztési elveket, vázolta a gyűjtési módszereket. Alkotói tevékenységét a mai napig eredményesen folytatja az ungvári egyetem Magyar Filológiai Tanszékének professzoraként, a Hungarológiai Központ igazgatójaként.

1930. július 2-án született a szolyvai járási Izvor (Beregforrás, Rodnyikovka) nevű községben erdőmunkás családjában. Elemi iskolai tanulmányait 1936-ban szülőfalujában kezdte, családjá még ez év decemberében átköltözött a beregszászi járási Som község melletti tanyára, itt fejezte be az elemi iskolát. 1941-től 1944-ig Munkácson tanult a polgári iskolában, 1944-ben átiratkozott a beregszászi gimnáziumba, itt érettségizett 1948-ban. Beregszászban kezd elmélyültebben ismerkedni a magyar nyelvvel. Ugyanebben az évben sikeres felvételi vizsgát tett az Ungvári Állami Egyetem Filológiai Karának ukrán nyelv és irodalom szakára. 1953-tól 1956-ig az ukrán nyelvi tanszék aspiránsa, majd asszisztense, adjunktusa, docense. Kandidátusi disszertációját 1959-ben védte meg a leMBERGI egyetemen. A Nagyszőlősi járás ukrán nyelvjárásait tanulmányozta hangtani, alaktani, szókinccstani szempontból. Nagydoktori értekezésének témája (amelyet 1971-ben védett meg, 1972-től professzor): Magyar jövevényszók a kárpátaljai ukrán (ruszin) nyelvjárásokban. E témakörből 1970 és 1976 között háromkötetes monográfiát jelentetett meg több mint 120 ív terjedelemben, amely nagy elismerést váltott ki a kutatók körében. Ehhez a monográfiához több mint 25 éven át gyűjtötte az anyagot kérdőív alapján. Kiemelkedő műve három kötetben A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza (1992–2003), az atlaszban 1215 nyelvészeti térképlap van. Tudományos munkásságának sokrétűségét tükrözik azok a publikációk, amelyeket pályája során közzétett, számuk félezernél is több.

A magyar tanszék vezetőjeként nagy figyelmet fordított a tanszéki oktatók tudományos tevékenységének kiteljesítésére, mindenkit arra ösztönzött, hogy tudományos fokozatot szerezzen, tanulmányozza a kárpátaljai magyar nyelvjárásokat, a nyelvi kontaktusokat, a kárpátaljai és az összmagyar irodalmat. Perspektívában gondolkodó tevékenységének köszönhetően a tanszék több oktatója az ungvári egyetemen védhette meg kandidátusi értekezését. Lizanec Péter professzor hozta létre az ukrán nyelvtudományi, valamint a finnugor, szamojéd és magyar nyelvtudományi Tudományos Szaktanácsot az UNE Filológiai Karán kandidátusi értekezések védésére (2000–2007).

Tudományszervező tevékenységének példaértékű és páratlan eredményeként emelhetjük ki szerteágazó és perspektívában gondolkodó szervező munkáját. Tíz kandidátusi értekezés tudományos témavezetője volt, 16 kandidátusi, egy nagydoktori értekezés írásának volt hathatós segítője. Ezekkel nemcsak lerakta a magyarságtudományi intézmények, kutatások és szervezetek alapjait, hanem ki is teljesítette az ungvári egyetemen a hungarológiai oktatást és kutatást egyaránt.

Tevékenysége sokrétű, főbb kutatási témakörei: ukrán–magyar nyelvi és nyelvjárási kapcsolatok, ukrán és magyar dialektológia, lexikológia, frazeológia, nyelvföldrajz, népköltészet. Társ szerzőként a kárpátaljai népballadák és népmesék egyik első rendszerezője, szerkesztője. Szerkesztőbizottsági tagja és szerzője volt az Összkárpáti dialektológiai atlasz nemzetközi munkaközösségének. Alapító szerkesztője az *Acta Hungarica*, a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei című, Ungváron megjelenő folyóiratoknak, a *Linguistica Uralica* Tallinnban megjelenő folyóiratnak. Tudományos írásai számos országban láttak napvilágot: a volt Szovjetunió köztársaságaiban, Magyarországon, Macedóniában, Lengyelországban, Csehországban, Szlovákiában, Bulgáriában, Franciaországban, Olaszországban, Kanadában stb. Tizenegy monográfiát és 150 cikket külföldön publikált. Életrajzi adatai különböző országok lexikonjaiban olvashatók.

Tudományos tevékenységének, oktatói munkájának elismerésül több alkalommal is kitüntette a Felsőoktatási Minisztérium. 1976-ban a magyarországi Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli tagjává választotta, 1986-ban a kárpátaljai magyar nyelvjárások kutatásáért Csúry Bálint-émlékéremmel tüntették ki. 1989-ben a magyar kormány Pro Cultura Hungarica éremmel és Emléklappal tüntette ki a magyar kultúra ápolása és fejlesztése terén kifejtett munkásságáért. 1995-ben Ukrajna elnöke az Ukrajna érdemes tudósa megtisztelő kitüntetést adományozta neki.

Az Ungvári Nemzeti Egyetem magyarságtudományi és oktatási alapegységeinek munkáját nagy körültekintéssel szervezte tanszékvezetői kinevezésének első perceitől: 1968-ban aspirantúra jött létre, 1988-ban kezdte el működését a Hungarológiai Központ a tanszék bázisán, 1990-ben megalapította a Központ folyóiratát, az *Acta Hungaricát*. 1993-ban az ő elnökletével jött létre a Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság, 1994-ben ennek folyóirata, a KMTT Tudományos Közleményei. 1998-ban a KMTT patronálásával megalakult a Kárpátaljai Diákok és Fiatalkutatók Szövetsége. Ezeknek a magyarságtudományi alapegységeknek Lizanec Péter professzor, a filológiai tudományok doktora, az MTA doktora, az UNE érdemes professzora, Ukrajna érdemes tudósa, a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje tulajdonosa a lelke. Ez utóbbi kitüntetést a kárpátaljai magyar nyelv és irodalom szakos tanárok képzése érdekében végzett több évtizedes munkássága elismeréseként kapta meg. 1993-tól a KMTT elnöke. 2008-ban létrehozta az ungvári egyetemen a Magyar Tannyelvű Humán- és Természettudományi Kart, ennek első dékánja volt, ezt a tiszteletet 2012-ig töltötte be, 2013-tól tiszteletbeli dékán. 1986-tól 1996-ig a Nemzetközi Filológiai (ma: Magyarságtudományi) Társaság alelnöke volt.

A Hungarológiai Központ igazgatójaként ő alapozta meg tudományosan és terjesztette az Ukrán Legfelső Tanács elé a kárpátaljai magyarok települések történelmi nevének visszaállítását. Ennek érdekében tárgyalásokat folytatott Ivan Pljuscscsal, az Ukrán Legfelső Tanács elnökével, aki 1991-ben Göncz Árpáddal, a Magyar Köztársaság elnökével látogatást tett a Hungarológiai Központba.

Tudományos pályájának eredményességét érzékelteti az a tény, hogy írásait 33 kötetben jelentette meg, ezeket 22 európai ország, valamint Kanada és Amerika egyetemeinek, könyvtárainak juttatta el. A legtekintélyesebb monográfiákat emeljük ki: Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (LIZANEC 1970); Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпатья (LIZANEC 1976a); Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР (LIZANEC 1976b); A kárpátaljai magyar

nyelvjárások atlasza (KárpA.). Tudományos írásaira több mint 100 recenzió jelent meg, több mint 1700 hivatkozás található műveire hazai és külföldi tudósok tollából.

Tisztelt Tanár Úr, kedves Professzor Úr! E jeles jubileum kapcsán további energikus munkát, eredményes tevékenységet, erőt, egészséget kívánunk mindannyiunk örömére.

Hivatkozott irodalom

- KárpA. = LIZANEC, P. N., *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza / Атлас угорських говірів Закарпаття* 1–3. [1.] Szerk. BALOGH LAJOS. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. [2.] Szerk. HORVÁTH KATALIN. Patent Nyomdaipari Vállalat, Ungvár, 1996. [3.] Szerk. LIZANEC, P. N. Ethnica Alapítvány, Ungvár–Debrecen, 2003.
- LIZANEC PÉTER 1970. *Magyar–ukrán nyelvi kapcsolatok (A kárpátaljai ukrán nyelvjárások alapján)*. Az USZSZK Felső- és Szakközépoktatásügyi Minisztériuma – Ungvári Állami Egyetem, Ungvár, 1970.
- LIZANEC, PÉTER [Лизанец, Пётр Николаевич] 1976a. *Венгерские заимствования в украинских говорах Закарпаття*. Изд-во Акад. наук Венгрии, Будапешт, 1976.
- LIZANEC, PÉTER [Лизанець, Петро Миколайович] 1976b. *Атлас лексичних мадяризмів та їх відповідників в українських говорах Закарпатської області УРСР*. Місто, Ужгород, 1976.

HORVÁTH KATALIN
Ungvári Nemzeti Egyetem

V. Raisz Rózsa 80 éves*

A gyümölcsöző alkotómunkához kiegyensúlyozottság, elkötelezettség, fáradhatatlan szorgalom, nem utolsó sorban kitartás és hűség szükséges. Kitartás és hűség hivatásunkhoz, hűség a bennünket befogadó szűkebb közösséghez és anyaintézményünkhöz. Ennek az állandóságnak és a szakmai megújulás képességének szép példája V. Raisz Rózsa nyugalmazott főiskolai tanár életpályája, amelyből a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén ezen ünnepi alkalommal is csak a leginkább meghatározó mozzanatokat emelhetjük ki.

Több mint öt évtized a tudomány és az oktatás útjain, az immár egyetemmé előlépett egri főiskola nyelvészeti tanszékén. Nem véletlenül idéztem föl néhány kulcsszót, bevezető gyanánt néhány fogalmat: nagyra becsült kolléganőnknek, volt tanszékvezetőnknek első és egyetlen munkahelye – sőt: első diplomáját is adó alma matere – az egri intézmény. Szerte az országban nevét mindenki a hevesi megyeszékhelyhez köti, aki ismeri: tanítványai, barátai, közvetlen kollégái, távoli munkatársak, ismerősök, a hazai, sőt a határon túli nyelvész társadalom színe-java. Személye eggyé forrt tanszékünkkel, hiszen munkásságának egészét, tevékeny életpályáját a főiskolának, a tanárképzésnek szentelte – és persze a magyar nyelvészetnek. Egyetlen munkahely – ha egyáltalán szabad most ismét e hivatalos ízű megjelölést alkalmazni –, de mennyi minden fért bele az öt aktív évtizedbe, amely most hetvenéves intézményünk és tanszékünk életének is igen jelentős darabja. Amikor a teljes-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 2019. november 26-án.

ség igénye nélkül felidézem a főbb fordulópontokat, e sokszínű pálya szakaszait, kétféle szerepben nyilatkozom: egyfelől tanítványként, másfelől a tanszék volt munkatársaként.

Abaúj és Zemplén tájai, települései – az egykor szebb napokat látott északkeleti végtek adták a gyermekkor első, azóta is pótolhatatlan élményeit. Hiszen (ahogy személyes hangú visszaemlékezésében írta): „Ebből az időből legjobban a gyümölcsillatú őszökre emlékezem. A barátságos dombok napsütötte kertjeiben, szőlőiben a legjobb zamatú őszibarack, a legédesebb szilva és szőlő termett.” (V. RAISZ 2008: 106) Szikszó, Fügöd, Encs, Abaújszántó és Bakta után Sátoraljaújhely következett. Itt a táj szépsége és Kazinczy szelleme fogta meg. A miskolci évekhez kötődik irodalmi és zenei érdeklődésének kialakulása, melynek családi háttere és támogatása is megvolt. A híres Zenepalotában rendezett hangversenyek, a színház opera-előadásai és az emlékezetes költői estek látogatása megalapozta, majd belső igénnyé tette a művészetek iránti érzékenységet.

Első diplomáját az egri pedagógiai főiskola magyar–történelem szakán szerezte. Az akkori tanszékvezető, Bakos József kezdeményezésére gyakornokként a tanszéken maradt. Csakhamar következtek az egyetemi évek: az Eötvös Loránd Tudományegyetemen nemcsak a magyar nyelv és irodalom, hanem később könyvtár szakon is oklevelet szerzett. Szintén az ELTE-hez kötődik a doktori cím elnyerése. Oktatói tevékenysége először főleg a leíró magyar nyelvtan részterületeit, valamint a beszédművelést foglalta magában, majd később specializálódott mondattani, szövegtani és frazeológiai stúdiumokra. Kandidátusi fokozatát 1987-ben szerezte, abban az időben, amikor a főiskolán ez a komoly tudományos teljesítmény még igen ritka volt. Disszertációjának témája a Mikszáth-novellák mondat- és szövegszerkezeti formáinak stilisztikai vizsgálata.

Oktatómunkáját magas szakmai felkészültséggel, mindig a legkorszerűbb tudományos háttérrel végezte. Sokat követelt, de mindig sokat is nyújtott tanítványainak. Az értékelésben következetes, a feladatok számonkérésében kellően szigorú. Saját főiskolás emlékeimre visszagondolva bátran kijelenthetem, hogy mindezekben a tulajdonságokon alapuló tekintélye már annak idején megvolt, és ezekért az erényekért azok is tisztelték, becsülték, akiknek a nyelvészet nem tartozott a legkedveltebb tárgyaik közé. Ismerni pedig igazán ismertük, mivel négy éven keresztül – az akkori oktatásszervezési forma szerinti magas óraszámban – szinte osztályfőnökként foglalkozott velünk. Élveztük óráit, figyelemmel hallgattuk magyarázatait a szemináriumokon, amikor az előadások nehezen emészthető részeit gyakorlatias módon érthetővé tette, megvilágította előttünk. Csodáltuk széles körű humán műveltségét, olvasottságát, amely jóval túllépett a nyelvészeti tantárgyak keretein. Megtanított bennünket tanulni, keményen dolgozni, és kellő határozottsággal megkövetelt minden feladott munkát. De nemcsak oktatott, hanem nevelt is, viselkedésre, kulturáltságra egyaránt. Évtizedeken át gondos és – második egyetemi diplomájának köszönhetően – szakavatott kezelője volt közel ötezer kötetes tanszéki könyvtárunknak, melynek alapját Csűrű Bálint hagyatéka teremtette meg első tanszékvezetőnk, Papp István jóvoltából.

1993-ban – Fekete Péter másfél évtizedes tanszékvezetői működése után – méltán nyerte el a vezetői megbízatást. Munkásságának kiteljesedése ez az időszak. Két cikluson keresztül vitte tovább meglévő értékeinket, és valósíthatta meg saját elképzeléseit. Vezetői kvalitásait magasabb szinten is kamatoztathatta: az 1990-es évek második felében a Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet igazgatója, a magyar szak szakfelelőse, valamint a kari struktúra kialakításának folyamatában a 13 tanszéket magában foglaló Társadalomtudományi Fakultás vezetője (LŐRINCZNÉ THIEL 2013: 441). Az átalakulás,

a megújulás és a továbblépés éveit voltak ezek. Intézményünk vezetőiben nagy léptékű tervek fogalmazódtak meg: az egyetemi szintű tanárképzés megvalósítása. A vezetésével és jórészt saját munkájával összeállított nyelvészeti akkreditációs dokumentumok kiállták a szigorú bírálók vizsgálatát, és elfogadhatónak találtattak – más okok miatt nem indulhatott meg akkor az egyetemi szintű magyartanárképzés. Különösen fájlalhatjuk, hogy a jelentős szervezőmunkával és nagy szellemi befektetéssel kialakított és országosan is egyedülállóan szánt beszédtudomány egyetemi specializáció nem valósulhatott meg. Mégsem volt hiábavaló a befektetett energia: néhány évvel később, 2003-ban újabb akkreditációs eljárás keretében az egri tanszék elnyerte a hagyományos egyetemi képzés engedélyét; igaz, a szak kiteljesedésének a kétszintű (BA-MA) képzés bevezetése hamarosan véget vetett.

Vezetői működése alatt V. Raisz Rózsa folytatta elődjének kezdeményezését: a Magyar Nyelvtudományi Társasággal közösen tovább vitte az anyanyelvoktatási napok két-évenként megrendezett sorozatát, amely az 1990-es években összeforrott az egri tanszék nevével. A fáradságos szervezőmunka gyümölcse: a közoktatásból érkező 150-200 résztvevő, 60-80, néha még több előadó, valamint a mintaszerű és az évekkel később is sokak által keresett konferenciakötet. Az egyéves előkészítő munka, majd a kötet megjelenítése, szerkesztése szinte folyamatos tennivalót adott. Bár közös tanszéki vállalásról volt szó, a munka dandárját ő maga végezte. Ugyancsak a nagy feladatok közé tartozott a Magyar Nyelvészek Kongresszusának egri lebonyolítása és a Kazinczy-verseny országos döntője. Hosszú időn keresztül rendezője volt az intézményi szintű Kazinczy-versenynek, és hallgatóinkat felkészítette az országos döntőre. Az egyetemek és főiskolák rangos megméretésén több mint egy tucatszor vehette át tanítványa a legjobbaknak járó Kazinczy-érmet. Az országos versenyen többször vett részt a bírálóbizottság munkájában, tapasztalatait többek között az Egyetemi Fonetikai Füzetekben közölte (V. RAISZ 1993, 1996 stb.). Támogatta a tanszékünk által évente megrendezett országos helyesírási versenyt. Újításként vezetői megbízatása idején bővült a rendezvény szakmai konferenciával, s vált Nagy J. Béla nevét viselő Kárpát-medencei találkozóvá. Vezetői megbízatásainak lejártával, 2002 után hét évig folytatta oktatói tevékenységét, tudományos és kutatói munkássága viszont azóta is töretlen.

Publikációinak száma meghaladja a kétszázat, közülük több mint száz tanulmány, a többi egyéb közlemény (cikk, nyelvművelő írás, recenzió, előszó, alkalmi beszéd stb.). Közülük az első 1961-ből származik, és Mikszáth szóláskincsével foglalkozik (újraközölve: DOMONKOSI–KALCSÓ–ZIMÁNYI szerk. 2019: 15–34). A gyűjteményes köteteken, konferenciakiadványokon, főiskolai és egyetemi tudományos közleményeken kívül többek között publikált a Magyar Nyelv, a Magyar Nyelvőr, a Nyelvtudományi Értekezések, a Magyar Nyelvjárások, a Módszertani Közlemények, a Magyartanítás hasábjain (ZIMÁNYI 2009: 11). Közreműködött a nyolcvanas évek országos szintű tanszéki közös kutatásaiban, melyekhez ugyancsak kapcsolódtak publikációk (V. RAISZ 1986). Elmélyült kutatási irányai mellett (például az alakzatok, illetőleg Márai, Mikszáth, Kaffka stílusa) az utóbbi években foglalkozott többek között egy énektankönyv multimedialitásával, szállóigéink művelődéstörténeti vonatkozásaival és a reprodukív beszéd szünettartásával.

Négy önálló kötetet szerzője: A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai keretében feldolgozta a tudomány szervezeti működésének első fél évszázadát, Mikszáthról két könyve jelent meg. Közel állt szívéhez Márai Sándor is: kisprózai műveinek szöveg szerkezeti és stíluselemzése intézményünk bölcsészkarának Pandora Könyvek sorozatában látott napvilágot. 1987-től szerkesztette az egri főiskola nyelvészeti tudományos köz-

leményeit. Az anyanyelvoktatási napok előadásai A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai című sorozatban jelentek meg. Ezek közül négy kötet társszerkesztője és egy ötödik szerkesztője volt. Ugyancsak társszerkesztője a tanszékünk által 1987 óta évenként megrendezett országos Nagy J. Béla helyesírási versenyhez kapcsolódó kiadványsorozat hét kötetének. Bízvást mondhatjuk, hogy szerkesztői – itt: társszerkesztői – munkásságának csúcspontja az Alakzatlexikon (SZATHMÁRI főszerk., 2008), emellett 14 szócikk írója vagy társszerzője. Magam is tapasztaltam, hogy igen nagy körültekintéssel, szakmai viták közepette érlelődtek, csiszolódtak ezek a jól kidolgozott mestermunkák. Feltétlenül ki kell emelni, hogy a Szathmári István professzor vezette országos hírű stíluskutató csoportban – melynek 1980-tól 2007-ig aktív tagja – elmélyült szakmai programok részese lehetett, és nemcsak munkatársi, hanem őszinte emberi kapcsolatokra is szert tett.

Tudományos közéleti tevékenysége ugyancsak szerteágazó: tagja volt az MTA Nyelvtudományi Munkabizottságának, a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányának, vezetője az Miskolci Akadémiai Bizottság Nyelvtudományi Szakbizottságának. Opponens, illetőleg bizottsági tag korábban kandidátusi, utóbb PhD-védéseken. Az Anyanyelvápolók Szövetsége elnökségének tagjaként kivette a részét a nyelvművelés időszerű feladataiból. Tanszékvezetése alatt minden évben megszervezte a magyar nyelv hetének főiskolai rendezvényét, de arra is gondot fordított, hogy a tanszék oktatói előadásokat tartsanak a város és a megye – illetőleg más megyék – iskoláiban. Segített abban, hogy a helyi napilapban anyanyelvi rovat működjék. Fontosnak tartotta a pedagógus-továbbképzést: több ilyen program kidolgozása fűződik nevéhez. Itt is a minőség, az igényesség vezérelte. Szerette volna, ha a pályán lévő pedagógusok folyamatosan megújítanák szakmai és módszertani kultúrájukat. A feltételes mód azonban jelzi, hogy ez a kíváncsi korántsem valósult meg maradéktalanul. A kilencvenes években a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén is oktatott. Több intézményi, illetőleg országos elismerésben részesült: többek között a Péchy Blanka-díj, az Apáczai Csere János-díj és a Lőrincze Lajos-díj kitüntetéttje. Főiskolánkon megkapta az Eszterházy Károly-émlékplakettet, valamint a legmagasabb intézményi elismerést, a Pro Academia Pedagogia Agriensit.

Nem mind arany, ami fénylik – erre figyelmeztetett V. Raisz Rózsa személyes hangú vallomásában, amikor a Magyar Rádió Egy csepp emberség című sorozatának vele készített műsorában az emberi értékeket kutatta (LENGYEL et al. 2005: 186–188). Nemzeti hagyományaink tiszteletét és őrzését, az igényességet – elsősorban saját teljesítményünkre nézve, a kialakult erkölcsi világképet, a tartalmas emberi kapcsolatokat, a divatos jelszavakkal szemben az ellenállás képességét: a tartást, ugyanakkor az újra való fogékonyságot. Mindezek a fontos értékek mértékül szolgáltak számára is, munkájában, emberi kapcsolataiban egyaránt. A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasóülésén 80. születésnapja alkalmából megbecsüléssel és szeretettel köszöntjük volt tanszékvezetőnket, kedves kollégánkat, V. Raisz Rózsa nyugalmazott főiskolai tanárt, kívánunk neki további szakmai és tudományos sikereket, jó egészséget. Az egi tanszék munkatársai az ünnepelt korábbi munkáiból összeállított kötetrel kívánják emlékeztetessé tenni ezt a jeles alkalmat (DOMONKOSI–KALCSÓ–ZIMÁNYI szerk. 2019).

Hivatkozott irodalom

DOMONKOSI ÁGNES – KALCSÓ GYULA – ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk. 2019. *Prózastílus és szövegszerkezet. Válogatás V. Raisz Rózsa írásaiból.* Liceum Kiadó, Eger.

- LENGYEL ANNA et al. szerk., 2005. *Egy csepp emberség 3.* Magyar Rádió Rt., Budapest. 186–188.
- LŐRINCZNÉ THIEL KATALIN 2013. A változások évtizede a főiskolán. In: PETERCSÁK TIVADAR szerk., *Az egri Domus Universitatis és a Líceum.* Líceum Kiadó, Eger. 415–445.
- V. RAISZ RÓZSA 1993. Egy szabadon választott versenyszövegről és megszólaltatásának kérdéseiről. In: BOLLA KÁLMÁN szerk., *A köznyelviség problémái a magyarban.* Egyetemi Fonetikai Füzetek 8. ELTE, Budapest. 118–121.
- V. RAISZ RÓZSA 1996. Hangzó forma és írásrendszer. In: BOLLA KÁLMÁN szerk., *Írott szöveg – hangzó forma.* Egyetemi Fonetikai Füzetek 18. ELTE, Budapest. 72–77.
- V. RAISZ RÓZSA 2008. V. Raisz Rózsa [önéletrajza]. In: N. PÁL JÓZSEF – ALMÁSI TIBOR – BAÁN TIBOR, *Napút évkönyv 2009.* Napkút Kiadó Kft., Budapest. 106–108.
- V. RAISZ RÓZSA et al. 1986. Ötödik osztályos tanulók szókinésének vizsgálata. In: SZENDE ALADÁR szerk., *Program az anyanyelvi nevelés továbbfejlesztésére.* Tankönyvkiadó, Budapest. 413–430.
- SZATHMÁRI ISTVÁN főszerk. 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- ZIMÁNYI ÁRPÁD 2009. Vargáné dr. Raisz Rózsa főbb publikációiból. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei XXXVI. Tanulmányok a magyar nyelvről.* Líceum Kiadó, Eger. 11–17.

ZIMÁNYI ÁRPÁD
Eszterházy Károly Egyetem

Zoltán András 70 éves*

Mint az ünnepelt pályatársa örömmel fogadtam a Társaság felkérését e megtisztelő feladatra, hogy köszöntőt mondhatok Zoltán András kollégám 70. születésnapja alkalmából, melyet a jubiláns 2019. december 25-én ünnepelt. Kereken három évtizede vagyok a professzor úrral közvetlen munkatársi kapcsolatban, s az orosz tanszékre történő kinevezésemet követően magam is hamar megtapasztaltam, milyen tudományos hatást, inspirációt jelent egy olyan nyelvész szellemiségének vonzáskörébe kerülni, mint amilyen Zoltán András. Mára már e jeles születésnap is, mely éppen karácsony napja, megkerülhetetlen szakmai képzettségével párosul: hiszen sokan tudják a szlavisztika szűkebb körein túl is, hogy ZOLTÁN ANDRÁS etimológiai tárgyú közleményeinek hosszú sorában a *karácsony* szavunk eredetének kutatása, e rejtély megfejtésének kísérlete is fontos helyet foglal el. Mielőtt azonban felidézném eddigi alkotói munkásságának különböző irányait, érdemes visszatekinteni az idáig elvezető útra, beleértve e gazdag életpálya néhány gyermekkori momentumát is, amelyek valamilyen formában minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy érdeklődése már fiatal korában a nyelvészet, mindenekelőtt a szláv nyelvek irányába terelődött, s végső soron szerepet játszottak abban, hogy az egykor „könyvfaló kisgyermekből”¹ a jelenkor szlavisztikájának meghatározó, nagy formátumú tudósa lett.

* Elhangzott a Nyelvtudományi Társaság 2020. március 10-i ülésén.

¹ A „könyvfaló kisgyermek” szavakkal maga az ünnepelt jellemezte önmagát a Magyar nyelvés pályaképek és önvallomások című sorozat kiadványában (BOLLA szerk. 2009: 5).

Amikor 5. osztályos korában elkezdett ismerkedni az akkor kötelező orosz nyelvvel, a család Hegyeshalomban élt, olyan környezetben, ahol még a nem kitelepített német anyanyelvű őslakók egymás között gyakran németül beszéltek, s a családjában is érezte hatását a nagyanyai ágon örökölt német hagyomány. Nem szükséges részletezni, hogy az orosz nyelv akkoriban gyakorlati szempontból sokunk számára kevésbé vonzó, amolyan „holt nyelvnek” számított, de különösen így lehetett ez a nyugati határ közvetlen térségében, ahová még a Szovjetunióból hazánkba érkező turistacsoportok sem látogathattak el. Jubilánsunk mégis meleg szavakkal és elismerőleg emlékezik vissza első orosz tanárára, aki nagy tudású, több idegen nyelvet is ismerő pedagógus volt, és a tanítás során olykor nyelvtani párhuzamokat is vont az orosz és más nyelvek egy-egy jelensége között. Visszatekintve erre az időszakra, ma már nem kétséges: az ünnepelt szempontjából az orosz jelentette azt a nyelvet, amelyen elkezdte tanulmányozni egy indoeurópai nyelv szerkezetét. A lengyel iránti korai érdeklődését voltaképpen az alapozta meg, hogy már akkor szeretett volna elsajátítani egy a gyakorlati életben is használható idegen nyelvet, s ezt a feladatot – még gyerekként – autodidakta módon kezdte végezni. A németet a soproni Széchenyi István Gimnázium német tagozatú osztályában vette fel, emellett élt azzal a lehetőséggel is, hogy az iskola ún. nulladik órában fakultatív latinképzést is kínált. Ezen kívül tanfolyamokon, illetve magántanárnál az angol nyelv tanulásába is belefogott. Sikeres felvételi vizsgát követően ezzel az idegen nyelvi háttérrel kezdte meg felsőfokú tanulmányait 1969 szeptemberében az Eötvös Loránd Tudományegyetemen német és orosz szakon. Mivel a szláv nyelvek iránt fokozott érdeklődést tanúsított, egyidejűleg beiratkozott a lengyel szak előkészítő óráira is. Ennek eredményeként a második egyetemi évében már orosz és lengyel szakosként folytatta tanulmányait. Az egyetemi éve alatt természetesen több kiemelkedő hazai nyelvész is hozzájárult tudományos szemléletének formálódásához (az „Önvallomásokban” megemlíti többek között Antal László és Juhász János előadásait), de legnagyobb hatással kétségtelenül Balczyk Emil az Orosz Filológiai Tanszék akkori vezetője volt rá, aki nyelvtörténeti előadásain és szakszemináriumi óráin nemcsak felkeltette kiváló tanítványának a tudományos érdeklődését e terület iránt, hanem fogékonnyá is tette őt az összehasonlító nyelvtörténeti kutatások iránt. Végzős hallgatóként a szlavisztika pályáján még éppen csak indulni készülő fiatalemberben Hadrovics László is hamar felfedezte a tehetséget, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* folyóirat felelős szerkesztőjeként támogatta az ifjú szlavista első, akadémiai folyóiratba szánt kéziratának megjelentetését (1975), melynek előkészítő munkálatait jubilánsunk nyilvánvalóan még az 1974-ben lezáruló diákévei alatt kezdte meg. Friss diplomájával a kezében a felsőoktatásban történő elhelyezkedést illetően választási lehetőség előtt állt: állást ajánlottak neki Debrecenben az akkor alakuló lengyel tanszékre, de tanszékvezetője, Balczyk Emil is számított rá az orosz tanszéken. Mivel ez utóbbi ajánlat mellett döntött, elmondhatjuk, hogy pályafutása során a kezdetektől napjainkig – az egyetemi tanulmányait is ide számítva immár fél évszázada – hű maradt az alma materhez.

Zoltán András abban a szerencsés helyzetben volt, hogy oktatói és kutatói tevékenysége nagy mértékben egymásba fonódott: az orosz tanszéken ószlávot és orosz nyelvtörténetet tanított (később, az ukrán tanszék megalakulásával természetesen ukrán történeti nyelvtant is), továbbá szakszemináriumokat vezetett az orosz szókincs történetéből és más kutatási témáiból. A tanítással párhuzamosan a tudomány művelésében is elindult a szlavisztika rögzös útján, amelyen hamarosan nagy léptekkel haladt előre: az egyetemi doktori címet

már 1976-ban megszerezte (27 évesen!), néhány évvel később pedig sikeresen pályázott a Lomonoszov Egyetem keretében működő, esetében 1980-ban kezdődő levelező aspirantúrára, ahol az orosz nyelvészeti tanszéken a kor nagy hírű tudósa, Borisz Uszpenszkij volt a tudományos vezetője. Életének ezt a fejezetét 1984-ben zárta le, amikor megvédte kandidátusi disszertációját, melyben a lengyel–orosz nyelvi kapcsolatokat dolgozta fel. Ennek alapján készült el és jelent meg nem sokkal később (1987-ben) első, az egyetemi ruszisztikai képzés különböző szintjein is felhasznált könyve, melynek címe magyarul: Fejezetek az orosz szókincs történetéből (ZOLTÁN 1987). Ez a könyv ZOLTÁN ANDRÁSNAK a mai napig az egyik leggyakrabban idézett munkája csaknem száz hivatkozással. A 90-es években munkássága már több irányban is látványosan kiteljesedett, nagyobb lélegzetű kutatásait – megfelelő az egyetemi és akadémiai elvárásoknak – egy-egy újabb disszertációban összegezte (habilitációs értekezés 2001, az MTA doktora 2005 – könyv formájában ezek a tudományos eredmények is hozzáférhetővé váltak a szakma számára). A szláv–magyar nyelvi kapcsolatok folyamatos kutatása számos érdekes etimológiai tárgyú cikk megírását eredményezte. Szófejtéseinek jelentős része magyar vonatkozású, lásd pl. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid*, *szégyen* (ZOLTÁN 1995) vagy Mely szláv nyelvből jött *zabrál* szavunk? (ZOLTÁN 2017), de néhány nem szláv eredetű szavunk etimológiájának tisztázásával is gazdagítja a magyar szókincssel kapcsolatos ismereteinket, ilyen pl. Farvíz (ZOLTÁN 2003).

Sokrétű, szerteágazó munkásságának rendkívül aktív korszaka bontakozik ki a 90-es évek második felétől: mintegy két évtizeden keresztül nem múlik el olyan év, hogy publikációinak száma ne érte volna el legalább a tízet. De ebből a korszakból is kiemelkedik egy felettébb termékeny, szinte egyedülálló időszak, mely különleges már önmagában a számok tükrében is: 2001 és 2004 között csaknem 150 munkát jegyez, ami sok kiváló filológus esetében akár egy teljes életműnek felelne meg. Ennek fényében már nem meglepő, hogy eddigi életművét tekintve jubilánsunk megjelent munkáinak száma már átlépte a félezeres határt. Tanulmányai többek között orosz, lengyel, bolgár, osztrák, norvég, szlovén, olasz, ukrán, fehérorosz, német, izraeli, holland, litván, lett, cseh, észt, kazah folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben jelentek meg. De hangsúlyoznunk kell, hogy Zoltán András nem a mennyiségi szempontok vezérlik, a minőség mércéjét önmaga számára is magasra emeli. Alkotói munkájának háttérét széleskörű ismeretei mellett a rendkívüli kreativitás alapozza meg, elképzelései, ötletei vannak, s folyamatosan ezek megvalósításán dolgozik. Egy lezártnak vélt kérdés az ő számára más, újabb kérdéseket vet fel. Gondolatébresztő munkái hozzászólásokra, tudományos visszajelzésekre ösztönzik a szakmabeli kutatókat. Monografikus munkáit számos, hazai és külföldön megjelent recenzióban ismertették. A teljes munkásságára való hivatkozások ezres nagyságrendben mérhetők, e sorok írásakor ez a szám az MTMT tanúsága szerint, kerekítve 2150. Egy-egy munkájának a szakmai súlyát jól érzékelteti, hogy például a 2014-ben Moszkvában kiadott *Interzlavica* című orosz nyelvű könyve (ZOLTÁN 2014) az azóta eltelt néhány év alatt 67 hivatkozást kapott, s a könyvről megjelent öt recenzió közül négynek külföldi nyelvész a szerzője.

Tudományos műveihez és elismertségéhez méltó s egyben példaértékű az szakmai-közéleti tevékenysége is, amely végigkísérte eddigi életpályáját. Érdemes erre is kitérni – a teljesség igénye és a részletek ismertetése nélkül. Zoltán András vezetésével készült el tanszékünk orosz nyelvészeti doktori programja, mely 1993-ban indult és melyet a mai napig ő irányít. Több cikluson át vezette az orosz tanszékot (1991–2002), de miután elsőként megszervezte és meghonosította az alborutenisztika és a baltisztika oktatását, kiszélesítve

ezáltal a tanszék profilját, indokoltá vált annak nevét Keleti Szláv és Balti Filológiai Tanszékre változtatni. Később, 2003-tól nyugállományba vonulásáig az ukrán tanszék vezetője volt, s egyidejűleg – félállásban – a Nyíregyházi Főiskola ukrán-ruszin tanszékét is irányította. Tagja több nemzetközi folyóirat szerkesztőbizottságának, továbbá számos külföldi és hazai szakmai testületnek. A szláv nyelvtudomány területén kétségtelenül a legtekintélyesebb szervezet a Nemzetközi Szlavisztikai Komité, melynek három bizottságában is jelen van (Átírási Bizottság, Frazeológiai Bizottság, Etimológiai Bizottság). Zoltán András élen járt a konferenciák szervezésében is. Oktatói munkája során szívügyének tekintette a szakmai utánpótlás kinevelését. Legkiválóbb tanítványai a russzisztika, ukrainisztika és a polonisztika területén váltak ismertté.

Ünnepeltünknek e köszöntőben csupán felidézett igen tartalmas eddigi életműve természetesen nem maradhatott rangos szakmai elismerések nélkül, melyek egymást követték az elmúlt évtizedben. Ezek időrendben: a Szent-Györgyi Albert-díj (2010), a Francysk Skaryna-érem (2010), a Hodinka Antal emléklakett (2012) és kimagasló teljesítményének elismeréseként a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje (2016).

Kedves András! A magam és a Társaság nevében is gratulálok a kerek évfordulóhoz, kívánok az eddigi munkád folytatásához jó egészséget, s a már nyugalmasabb évekre is töretlen munkakedvet és alkotóerőt!

Hivatkozott irodalom

- BOLLA KÁLMÁN szerk. 2009. *Zoltán András*. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 87. Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1987. *Fejezetek az orosz szókincs történetéből*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ZOLTÁN ANDRÁS 1995. „Lappangó” szláv eredetű szavaink: *szid, szégyen*. *Magyar Nyelv* 95: 54–59.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2003. *Farvív*. *Magyar Nyelv* 99: 73–80.
- ZOLTÁN, ANDRÁS 2014. *Interslavica: Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Индрик, Москва.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2017. Mely szláv nyelvből jött *zabrál* szavunk? *Magyar Nyelv* 113: 225–227.

JÁSZAY LÁSZLÓ
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem

LEVÉLSZEKRÉNY

Kocsis Mihály írja. A szláv nazálisok és a *huszár* című írásomra (MNy. 114: 68–77) HORVÁTH LÁSZLÓ reflektál (MNy. 115: 271–282). Azt az állításmat, mely szerint a nazálist tartalmazó szláv szavak átvételének 10. század vége előtti időpontját arra alapozva vitatom, hogy ezek a szavak nyelvemlékeinkben első alkalommal átlagosan majdnem 300 évvel később bukkannak föl, azért érzi megalapozatlannak, mert „az ómagyar, különösen a korai ómagyar szókészletet vizsgálva nagyon óvatosan kell bánni mind az adatoltsággal szemben támasztott igényvel, mind a belőle levont következtetéssel”. Másutt így ír: „az Árpád-kori nyelvemlékanyag mennyiségének és jellegének itt kulcsszerepe van”. Ha ez így van, akkor vessük össze a nyelvemlékanyagot és a vizsgált kölcsönzött szókészletet mennyiségükben – a kronológia szemszögéből nézve!

Nem vagyok magyar nyelvtörténész, így pusztán a nyilvánvaló külső tényekre támaszkodhatom. Az Etimológiai szótár (ESz.) felsorolja a régi magyar nyelvemlékeket időrendben is. A 11–13. századból alig néhány emlék maradt ránk, 3–4 forrás minden egyes századból. Később, a 14. századtól kezdve az emlékek száma meredeken emelkedni kezd: a 14. századhoz 7, a 15.-hez már 21 tartozik. Ezzel szemben a nazálist tartalmazó szláv szavak írásos megjelenésének dinamikája éppen ellentétes képet mutat: a legtermékenyebb a 12–13. század – összesen 17 szóval. A 14. században viszont már csak 5, a 15.-ben pedig mindössze 2 az új lexémák száma. Véleményem szerint ezek az adatok inkább azt támasztják alá, hogy a honfoglalás utáni első évszázadokra jellemző magyar–bolgár (vagy ZOLTÁN ANDRÁST követve: magyar–bolgáros szláv) nyelvi kapcsolatok intenzitása a 14. századtól fokozatosan gyengül. Ez valószínűleg annak a szláv lakosságnak a nyelvi asszimilációjával magyarázható, melynek nyelvjárásában/nyelvjárásaiban a nazális magánhangzók éppen ekkorra meg is szűnnek létezni.

Dömötör Adrienne és Varga Mónika írja. A Magyar Nyelv 115. évfolyam 3. számának Két missziliskiadásról című ismertetőjéből (366–368) sajnálatosan kimaradt egy igen fontos bibliográfiai információ. Forráskiadásunk – „Könyörüljön tenagyságtok rajtunk!” 50 irat a XVI. századi jobbgylevelezésből. Közreadja DÖMÖTÖR ADRIENNE – VARGA MÓNIKA (Eckhardt Sándor kiadásának felhasználásával). Magyar Nyelvtudományi Társaság – Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2018. 236 lap – két formátumban is megjelent; ahogyan erről a recenzens is értesülhetett. A kötet elektronikusan is hozzáférhető a következő helyről: <http://real.mtak.hu/87158> (DOI: 10.26546/5061165). A papíralapú kiadásban a képek kényszerűen kicsinyítve szerepelnek, a kötet technikai szerkesztői, Molnár Anna Aliz és Szabó Panna azonban így is mindent elkövettek annak érdekében, hogy a közlés a lehető legmagasabb színvonalú legyen. Az online változat ugyanakkor – amellet, hogy mindenki számára közvetlenül elérhető – egyúttal megoldást kínál a fakszimilék olvashatóságával kapcsolatban felmerülő nehézségekre is, mivel a képek kiváló minőségűek és korlátlanul nagyíthatók.

Terbe Erika írja. A fent említett ismertetőből valóban kimaradt a repozitóriumi hozzáférés említése, de ebben semmi szándékosság nem volt. És valóban örömmel értesültem arról, hogy weben is elérhető a kiadvány. A recenziók többnyire nem szoktak kitérni a nyomtatott kiadványok elektronikus elérhetőségére, hiszen ez formai kérdés, erre szolgálnak a közismert adatbázisok. A levélben említett „két formátum” azonban tévedés, ugyanis attól, hogy egy nyomtatott kiadvány pdf-változata bekerül egy repozitóriumba, még ugyanarról a kiadványról beszélünk. Akkor lenne két formátum, ha különböző azonosítóval rendelkeznének (vö. ISBN-re vonatkozó szabályok).

Ráadásul a kötet rendelkezik egyedi DOI-azonosítóval, ez a számsor egyértelműen meghatározza (meghatározhatná) az online elérhetőségét. Az más kérdés, hogy ez az adat hiányosan jelent meg, és így valóban nehezen található meg a kötet a világhálón. A közreadóknak azonban még mindig lenne lehetőségük arra, hogy ezt az információt (DOI) a szélesebb nyilvánossággal is megosszák.

Az MTMT-be minden szerző igyekszik mihamarabb felvinni a megjelent publikációját, nyilván így tettek a levelek közreadói is. A REAL-ba 2018. november 19-én tette fel a Magyar Nyelvtudományi Társaság DOI-referense a pdf-változatot. Most, amikor írom ezeket a sorokat – 2020. március második hetében – még mindig hiányzik az MTMT rekordból az adatbázisra vonatkozó információ. Ha ezt a néhány kattintást elvégzik a levélírók – vagy az MTMT munkatársait kérik meg rá – minden kutató értesülni fog az online hozzáférésről.

Számunk szerzői

DR. ANDOR JÓZSEF, Pécsi Tudományegyetem, Angol Nyelvészeti Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság u. 6., andor.jozsef@t-online.hu – Dr. CSONTOS NÓRA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., csontos.nora@kre.hu – DR. DÉR CSILLA ILONA, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., der.csilla@kre.hu – DR. DÖMÖTÖR ADRIENNE, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., domad13@gmail.com – FERENCZI GÁBOR, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A; Magyarságkutató Intézet, g.ferenczi88@gmail.com – DR. FURKÓ B. PÉTER, Károli Gáspár Református Egyetem, Anglisztika Intézet, Angol Nyelvészeti Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25., furko.peter@kre.hu – DR. HEGEDŰS ATTILA, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 2081 Piliscsaba, Egyetem u. 1., hegedus@btk.ppke.hu – DR. HELTAI JÁNOS IMRE, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Nyelv-, Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 1146 Budapest, Dózsa György út 25–27., heltai.janos@kre.hu – DR. HORVÁTH KATALIN, Ungvári Nemzeti Egyetem, Magyar Filológiai Tanszék, magyar.filologia.une@gmail.com – DR. JÁSZAY LÁSZLÓ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Orosz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D, jaszay.laszlo@btk.elte.hu – DR. KARA GYÖRGY, Indiana University, Department of Central Eurasian Studies, 355 North Jordan Ave. Bloomington, IN 47405-1105, gkara@indiana.edu – DR. KISS JENŐ, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, kisraba@gmail.com – DR. KOCSIS MIHÁLY, Szegedi Tudományegyetem, Szláv Intézet, Szláv Filológiai Tanszék, 6722 Szeged, Egyetem u. 2., kocsism@lit.u-szeged.hu – E. NAGY KATALIN, Debreceni Egyetem, Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézet, Magyar Nyelvtudományi Tanszék 4032 Debrecen, Egyetem tér 1., meszarosnenagykatalin@gmail.com – DR. PÉNTÉK JÁNOS, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszék, Kolozsvár, Facultatea de Litere, RO-400202 Cluj-Napoca, str. Horea nr. 31., pentekj@gmail.com – DR. PUSZTAY JÁNOS, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Finnugor Tanszék, janos_pusztay@hotmail.com – DR. SZILI KATALIN, Eperjesi Egyetem, Magyar Nyelv és Kultúra Intézete, 08001 Prešov, ul. 17. Novembra 15., Szlovákia, szilikatalin5@gmail.com – DR. TERBE ERIKA, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, terbe.erika@btk.elte.hu – DR. VARGA MÓNIKA, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1068 Budapest, Benczúr u. 33., queeniemoni@gmail.com – DR. ZIMÁNYI ÁRPÁD, Eszterházy Károly Egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 3301 Eger, Pf. 43., zimanyi@ektf.hu.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Kiss Jenő elnök* címére (1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A) kell küldeni. – Az évi tagsági díj 4000 Ft, nyugdíjasoknak 2000 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 1000 Ft. Pártolói tagdíj 10 000 Ft. – A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, III. em. 324. szoba), vagy befizethetők a Társaság **Erste Bank 11991102–02102971 számú csekk számlájára**. A Társaság köszönettel fogadja a személyi jövedelemadó 1%-ára tett felajánlásokat; **adószám: 19007665-1-42.**

Félfogadási idő: kedd (a felolvasó ülések előtt): 14–16.30, csütörtök: 10–12 óráig. Telefon (félfogadási időben): 485-5200/5121 mellék.

A Társaság honlapja: www.mnyt.hu, imélcíme: tarsasag@mnyt.hu.

EGYÉB TUDNIVALÓK

A Magyar Nyelv kiadója a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Felelős kiadó: a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke. A szerkesztőség címe: 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A, II. em. 241.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága, 1089 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, imélben: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: +36-80-444-444. • Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: 201-8891, imél: batthyany@kultur-press.hu). • Éves mutató: Kiss Gabriella. Tördelte Szabó Panna. Készült a START Nonprofit Kft. Nyírségi Nyomda üzemében. Felelős vezető: Balogh Zoltán vezérigazgató. **A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Imélcímünk: mny.szerk@gmail.com.**

Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to *Magyar Nyelvtudományi Társaság / Society of Hungarian Linguistics*, Budapest, Múzeum krt. 4/A, H-1088 Hungary. E-mail: mny.szerk@gmail.com. Web: <http://www.c3.hu/~magyarnyelv>. Distributed in Hungary by Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága. Subscriptions accepted by newspaper carriers, and in the Magyar Posta Zrt. office: 1089 Budapest, Orczy tér 1. E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Distributed outside Hungary by Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Dísz tér 3., tel./fax: +36-1-201-8891, e-mail: batthyany@kultur-press.hu).

**Folyóiratunk állandó támogatója
az MTA Könyv- és Folyóirat-kiadó Bizottsága.**

**Folyóiratunknak ezt a számát
támogatta:**

nka

ISSN 0025–0228 (nyomtatott)

HU ISSN 1588–1210 (online)

The Hungarian Language

Journal of the Society of Hungarian Linguistics

Managing Editor

DEZSŐ JUHÁSZ

Editors

TAMÁS FARKAS, RUDOLF SZENTGYÖRGYI

Editorial Board

KÁROLY GERSTNER, LÁSZLÓ HONTI,
ISTVÁN HOFFMANN, FERENC KIEFER, JENŐ KISS,
ISTVÁN NYOMÁRKAY, PÉTER SIPTÁR

Advisory Board

SUSAN GAL (USA), DANILO GHENO (I), RIHO GRÜNTAL (FIN),
VALENTIN GUSEV (RU), JÁNOS PÉNTEK (RO),
MAREK STACHOWSKI (PL), EBERHARD WINKLER (D)

CONTENTS

PÉNTEK, JÁNOS: Types, groups, and landscapes in Moldavian Hungarian: Reconsidering an old question	129
ANDOR, JÓZSEF: The first cognitively-based grammar of the Hungarian language: a critical review	139
DÉR, CSILLA ILONA – CSONTOS, NÓRA – FURKÓ, PÉTER: A variationist pragmatic analysis of the discourse marker <i>mondván</i> ‘having said’. Part 2	156
HELTAI, JÁNOS IMRE: Dynamics and complexity in the linguistic and ethnic self-identification of the Roma. Part 2	166
DÖMÖTÖR, ADRIENNE: Competing relative pronouns with and without a prefix in the first half century of the Middle Hungarian era	180
Minor contributions. PUSZTAY, JÁNOS: On the origin of some features of Hungarian	196
Etymologies. HEGEDŰS ATTILA: feze. – KARA, GYÖRGY: On some existing and missing entries of the new Etymological Dictionary	204
Spoken Hungarian. E. NAGY, KATALIN: An onomastic-sociological analysis of the place names of Szentpéterszeg. Part 2	213
Reviews. KISS, JENŐ: Cívis lexikon [An encyclopedia of Debrecen]. – HEGEDŰS, ATTILA: István Hoffmann – Anita Rác – Valéria Tóth, Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai [Early Old Hungarian place names as sources for the history of Hungarian]. – FERENCZI, GÁBOR: Reading the Munich Codex	225
Society news. PÉNTEK, JÁNOS: Attila Szabó T. Prize 2020. – SZILI, KATALIN: A last farewell to Zoltán Éder. – KISS, JENŐ: A last farewell to Lajos Balogh. – HORVÁTH, KATALIN: Péter Lizanec is 90. – ZIMÁNYI, ÁRPÁD: Rózsa V. Raisz is 80. – JÁSZAY, LÁSZLÓ: András Zoltán is 70	237
Letters to the Editor. Mihály Kocsis writes. – Adrienne Dömötör and Mónika Varga write. – Erika Terbe writes	254
Contributors	256